

પ્રાકૃત્યન

આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય અને ભાષામા સંપાદનસંશોધન યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે કરાવી પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય ફાર્જસ ગુજરાતી સભા આરંભથી જ કરતી આવી છે. અત્યાર સુધીના સભાના પ્રકાશનોમા સદ્ગત નરસિંહરાવના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, ઐતિહાસિક ભારતીય ભાષાસમીક્ષાના ગુજરાતી વિભાગની ભૂમિકાનો અનુવાદ, હેમચંદ્રની દેશીનામમાલા તથા શાસ્ત્રીજીની ગુજરાતી રૂપરચના પ્રાચીન ગુજરાતી અને અપભ્રંશના અધ્યયનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અસ્તુત પુસ્તક પણ અપભ્રંશના અભ્યાસને વેગ આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત કરવામા આવ્યું છે. ગુજરાતી વર્ગરેના ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે અપભ્રંશનું મહત્ત્વ અને અપભ્રંશ માટે હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગનું મહત્ત્વ જાણીતું છે. પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષાશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ભાયાણીએ ખૂબ પરિશ્રમ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ ઇતર અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બને એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું છે. ખાસ કરીને ભૂમિકામા આપેલી અપભ્રંશ સાહિત્ય અને ભાષા વિશેની મૂલ્યવાન સામગ્રી આટલા વ્યવસ્થિત રૂપમા ગુજરાતીમા પહેલી જ વાર અપાઈ છે. મૃદમર્યાદાએ તેમને અહીં વધારે વિસ્તાર કે લોકાણુમા જતા રોક્યા છે. અસ્તુત પ્રકાશનથી જેટલે અશે અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા રસ વધશે તેટલે અશે તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ગણાશે.

જૂન ૨૦, ૧૯૬૦

ફાર્જસ ગુજરાતી સભા

૩૬૫, વિક્રમભાઈ પટેલ રસ્તો,

મુબઈ ૪

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

માનાર્હ મત્રી

શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી સભા

પ્રાસ્તાવિક

અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનું અર્વાચીન અધ્યયન ચાળીશપચાસ વરસથી આગળ નથી જતું. ૧૯૧૮ સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યું ન હોવાથી વ્યાકરણ વિષયક અને ભાષાદૃષ્ટિએ માહિતી આપવા પૂરતા જ પ્રયત્નો થતા. એ પછી હસ્તપ્રતની યાદીઓનું અને મહત્વની કૃતિઓનું સંપાદન વધતી ઝડપે થવા લાગ્યું, અને ભાષા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અધ્યયન વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ બનતું ગયું. અપભ્રંશસંબંધી પ્રાચીન વ્યાકરણોના સંપાદન વગેરેના વિષયમાં હોર્નલે, પીશલ, થીઅર્સન, ત્રિવેદી, ગુલેરી, દેસાઈ, વૈદ્ય, નીતી-દોસ્તી, ઘોષ વગેરેએ; વ્યાકરણના વિષયમાં પીશલ, યાકોબી, આલ્સ્ટોર્ફ, એનર્ટન, એ, તગારે, નીતી-દોસ્તી, સેન, ભાયાણી, શ્વાર્સશીલ્ટ વગેરેએ; ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ હોર્નલે, લાંડારકર, બીમ્સ, થીઅર્સન, બ્લોક, ટર્નર, તેસીતોરી, ચેટર્જી, ટર્નર, નરસિંહરાવ, દોશી વગેરેએ; શબ્દકોશના વિષયમાં પીશલ, બ્યુલર, બેનર્જી, રામાનુજસ્વામી, રોક, એનર્ટન, આલ્સ્ટોર્ફ, યાકોબી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનના વિષયમાં ખંડિત, યાકોબી, શહીદુલ્લા, મોદી, ગાંધી, શાસ્ત્રી, આલ્સ્ટોર્ફ, ઘોષ, વેલ્ચુકર, જૈન, વૈદ્ય, ઉપાધ્યે, જિનવિજયજી, ભાયાણી વગેરેએ; સાહિત્યને લગતી માહિતી, ઇતિહાસ ને ઇતર ચર્ચાના વિષયમાં દલાલ, યાકોબી, ગાંધી, પ્રેમી, ગુલે, આલ્સ્ટોર્ફ, જૈન, દેસાઈ, જિનવિજયજી, શાસ્ત્રી, ભાયાણી, કોછડ, ઘોષાલ, કાન્ને, દ મીસ વગેરેએ કામ કર્યું છે.

અપભ્રંશના પ્રાચીન વ્યાકરણસાહિત્યમાંથી જે છૂટકનૂટક આપણી પાસે જળવાઈ રહ્યું છે, તેમાં હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણનો અપભ્રંશ વિભાગ સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને મહત્વનો છે. ગુજરાતી, હિંદી વગેરેના ઉદ્ભવની દૃષ્ટિએ જેમ તેનું ઘણું મૂલ્ય છે, તેમ તેમાં આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણપદોની સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ જેવી તેવી નથી.

હેમચંદ્રના વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગ(કે ખાંડી ઉદાહરણો)નું, અલગ સ્વરૂપે કે પ્રાકૃતવિભાગ સાથે, ઉદયસૌભાગ્યગણિએ સંસ્કૃતમાં, પીશલે જર્મનમાં, વૈદ્યે અંગ્રેજીમાં, ગુલેરીએ હિન્દીમાં અને મો. દ. દેસાઈ, હી. ર. કાપડિયા, કે. કા. શાસ્ત્રી તથા જ. પટેલ અને હ. બૂચે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરેલું છે. કેટલાક પદોનો અર્થ ચર્ચતા કે ઘટાવતા છૂટક પ્રયાસો પણ આલ્સ્ટોર્ફ, બેચરદાસ, દ મીસ વગેરેએ કર્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રયાસ પણ એ જ દિશામાં છે. સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ, સંસ્કૃત શબ્દાર્થ તથા છાયા, ગુજરાતી ભાષાંતર, ટિપ્પણ; અપભ્રંશ ભાષા,

સાહિત્ય અને હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને લગતી ભૂમિકા, ઉદ્ધૃત પદ્યોનાં સમાન્તર પદ્યો અને શબ્દસૂચી : એટલી સામગ્રી આપી છે. મુદ્રણ ઉતાવળે કરાવ્યું પડ્યું હોવાથી કેટલીક અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે. '

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા માટે હું શ્રી કાર્થિક ગુજરાતી સભાનો— અને વિશેષે કરીને તેના માનાર્હ મંત્રી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનો ઋણી છું. નિર્ણયસાગર પ્રેસના કાર્યકર્તાઓના સહકાર વિના તથા સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી. પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલના રસ વિના આ કાર્ય સરળતાથી પાર ન પડ્યું હોત.

આશા છે પ્રસ્તુત પ્રયાસ અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અને પ્રોત્સાહક નીવડશે.

વિલેપાલે
૨૦ મી જૂન, ૧૯૬૦ . .

હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણી

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાકૃત્યન	૩
પ્રાસ્તાવિક	૪-૫
શુદ્ધિપત્રક	૭-૮
ભૂમિકા	૧-૫૧
૧. અપભ્રંશ સાહિત્ય	૧-૧૮
<p>આરંભ અને મુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો. સંધિબંધ. સ્વયંભૂદેવ. પદમચરિય. રિક્તભૂમિચરિય. પુષ્પદન્ત. મહાપુરાણ. ચરિતકાવ્ય પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય. ચરિતકાવ્યોની યાદી. કથાકોશો. રાસાર્થધ. સર્ણમ મહાકાવ્ય. ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ. પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો. સંધિ. ...</p>	
પરિશિષ્ટ—સંદેશરાસક.	૧-૧૪
પ્રાસ્તાવિક. કર્તા. વસ્તુ. સ્વરૂપ.	૧૫-૧૮
૧. અપભ્રંશ ભાષા	૧૯-૨૯
અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો. અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા	૧૯-૨૭
પરિશિષ્ટ	૨૭-૨૯
૩. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ	૨૯-૫૧
<p>ધ્વનિવિકાસ. અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો. છંદોમૂલક પરિવર્તન. આધ્યાત્મિક અંગ. સંયોજક સ્વર. નિર્દેશાર્થ વર્તમાન. નિર્દેશાર્થ ભવિષ્ય. આશ્ચર્ય વર્તમાન આશ્ચર્ય ભવિષ્ય. કૃદંતો. શબ્દસિદ્ધિ. કૃતપ્રત્યયો. તદ્ધિત પ્રત્યયો. નામિક રૂપતંત્ર. અકારાંત પુલ્લિંગ. નપુંસકલિંગ. ધકારાંત-ઉકારાંત. સ્ત્રીલિંગ. સાર્વનામિક રૂપો. અનુગો. પ્રયોગો. ઉપસંહાર ...</p>	
સૂત્રો, વૃત્તિ, શબ્દાર્થ, છાયા, ભાષાંતર	૧-૧૧૯
ટિપ્પણ	૧૨૦-૧૬૧
પરિશિષ્ટ	૧૬૩-૧૭૦
શબ્દસૂચી	૧૭૧-૧૯૨

‘અપભ્રંશ વ્યાકરણ’ની શુદ્ધિવૃદ્ધિ

સભા તરફથી પ્રકાશિત ‘અપભ્રંશ વ્યાકરણ’ના કેટલાક ગ્રીણામોટા મુદ્દલદોષોની શુદ્ધિ તથા કેટલુંક વધારાનું દિપ્પણ નીચે આપ્યા છે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧	૨૫	નથી.
૩	૧૫	નેલુ
૧૨	”	આધ્યાત્મિક
”	૨૯	જણારો
૧૩	છેલ્લી	પ્રભાવ
૧૬	૪	‘જે’ બોલાવી
૧૮	૨૧	સંદેશરાસકની
૨૧	૩	દ્વિવિધ
”	૬	‘અ
”	૧૨	છે’
”	૧૭	‘અરે
”	૧૮	હશે’
”	૨૫	કર્તુ’
૨૪	છેલ્લીથી ૩	હચ્ચારણાદિમાં
૨૫	૧૬	‘સ્થપાઈ
૨૬	૯	હોવાનાં
૨૭	૨૧	ટોહાઓનો
૨૮	૨	માવિતમ
૩૦	૭	ઓષ્ઠ
”	૨૧	> ‘સુ’
૩૩	૬	કીલદિ, ધડદિ, જોએદિ,
”	૭	તિદસ, પ્રવાવદી, મદિ,
”	૨૨ ‘અપીકી’ અહીં નહીં, પણ પં. ૨૫ માં ‘નીસાવેણ’ પછી જોઈએ.	
૩૫	૫	ધુરીસ
૩૬	૬	‘ધડદિ’ ઉમેરો
૪૩	૨	‘ડિ’
”	૧૬	આપેલાં છે.
”	‘ખલાઈ’ (૩૩૪) પછી ઉમેરો: ‘ડંબરઈ’ (૪૨૦.૩), ‘મલોરહઈ’ (૪૧૪.૪)	
”	૨૧	ઉમેરો: ‘અદા’ ‘વલયા’ ‘કુટ’ (૩૫૨)

૪૫	૧૨	દિટ્ટે
૪૬	૧૬	૪૫૬.
„	૨૦	વિષ્ણુ, તૃતીયાને યોગે. જુઓ સ્ત્રી.
૫૧	૧૫	અજ
મૂળ મંથ		
૧	૧૫	છેલ્લા;
૧૧	છેલ્લી	સળે
૧૨	૨	‘હે સળે
„	૬	હસે ‘હે’
૧૭	૧૩	(= આપધાત
„	છેલ્લી	યણ
૨૧	૫	„
„	૨૨	મહા (દે)
૩૦	-૬	પત્તુ
૪૨	૧૪	હસે મુગધા,
૪૮	૭	નિરિવળ.

૬૫	૨૧,૨૩	સહિષ્ણુ (I)
૬૮	૨૩	તણેળ
„	૨૬	પ્રિયતમ
૧૦૧	૧૨	વિરહાનલ
„	૧૪	„
૧૧૧	૬	સ્વીકૃત્વ
૧૧૩	૧૫	સમાક્રમેન
૧૧૪	૨	વલયોની હાર
૧૧૫	૧૪	રક્ષા
„	૧૬	„
૧૨૨	૨૪	અંશે
૧૩૧	૧૮	ઉમેરો: ઇતિનાં પહેલા વાર્ષિકનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે: ૩૩૧ માં સૂત્રમાં જ્યાં કહ્યું છે તેને બદલે હવે આ સૂત્રથી તેને પંચમ્યંત-એટલે કે આવ સમજીને લેવાનું છે. એટલે કે હવેથી અંત્ય જ તું પરિવર્તન નહીં, પણ જ પછી આવતા પ્રત્યયનું પરિવર્તન અપાય છે.
૧૩૨	૨	આપે છે.
૧૩૫	હેલ્થથી ત્રીજી	(૩),
૧૩૬	૫	ક્રિયાતિપત્યયે
૧૪૦	૧૩	માહારાષ્ટ્રી
૧૪૧	૧૪	પ્રા. સ્વપરિ
૧૪૬	„	૩૬૫ (૧) છોજ-
„	૧૫	છોજિજ્ઞેત-
૧૫૨	૨૪	ઉમેરો: હોષદિ પાઠાંતર પણ મળે છે.
૧૫૪	૧૫	

હસ્તપ્રતોમાં એકમેકરે એમ અત્ય સ્વર આનુનાસિક હોવાથી 'એકએક વસ્તુ' એવો અર્થ કરવો પડ્યો છે. પણ સ્વયંભૂમાં આ ઉદાહરણનો જે પાઠ મળે છે તે ઉપરથી હેમચંદ્રનો મૂળપાઠ એકમેકર હોવાનું અનુમાન કરી શકાય અને તદનુસાર 'એકએક ગોપીને' એવો અર્થ થાય.

૧૫૫	૨૦	(૨૨).
„	૨૪	(૨૩)

(૨૩)માં સહેસદેને બદલે સહેસર છે (સરખાવો હોષદે ૪૧૮.૪) એમ માનીને અર્થ કયો છે. પણ સહેસદિ એનું પાઠાંતર મળે છે. તે લેતાં સહિષ્ણુ 'તું સહન કરીશ' એવો અર્થ કરી શકાય.

૧૫૮	૨૦	ઓષ્ઠ્યતા
૧૫૯	૨૭	ઉમેરો: આ [વકાર હો-તવ-હુંતવ-હુતો-હસો-યો એ રીતે થયો જણાય છે. એટલે 'યો'ને ધિર સાથે સંબંધ નથી.

- ૧૬૦ - ૨૭ 'નાનું જાંતરું'
- ૧૬૨ - ૧૬ કહેણું સમજાવું.
- ૧૬૩ - ૧૧ ૫૭ી ઉમેરો : ૩૪૦.૧ નો અર્થ - 'દુન' નોના કલુપભાવ'ની અંકિત
 ભવાં વંકાતાં જોવાં તે કરતાં તો ગિરિદંદરામાં (રહી) ધામ્, ખામ્, સાડ્.
- ૧૬૪ - ૩૬૭-૧ નો અર્થ ૧૬૫ માં પૃષ્ઠ પર સરસ્વતીમાં છપાયેલ છે.
- ૧૬૫ - ૩૬૬.૧ નો અર્થ : 'સૌ કોઈ સિદ્ધપણાને કારણે તરફડે છે, પણ સિદ્ધપણું
 નિર્ભળ ચિત્ત વડે જ પમાય.'
- ૩૬૭.૪ નો અર્થ : પ્રિયતમા જીવતી ન હોય તો જવાથી શોં છાલ ? ને એ જીવતી
 હોય તોયે શું ? — નવમેષમાલાને જોઈને એમ (વિચારતો) પથિક
 પોતાને ધરે જતો નથી.'
- ૧૬૮-૧૬૯ 'સ્વયંભૂત' માંથી ઉદ્ભૂત પદનો અર્થ : એ 'રૂપાણી મુઝા' જે તરફ
 રસભરી, નીલકમળના તોરા જેવા વાનની, બળતી, લીલાચુકત,
 અવશ્ય સુધી વિલસતી અને દંતકાન્તિયુક્ત દૃષ્ટિ વાળે છે, તે તરફ
 મૂંઝીમાંના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી, બરાબર લક્ષ્યને સાંધી આત્માધીન
 સેવક સમો મદન પહેલેથી પક્ષપાતી બનીને દૂર સુધી પ્રસરે છે.'

શુદ્ધિપત્રક

મૂળઅથ, પૃષ્ઠ	પાત્રિ	શુદ્ધિ
૧૫	૨૦	નિઅય
૧૬	૧૩	ગય
૨૦	૨	અક્ષણહું
"	૧૦	અક્ષણહું
૨૪	૧૮	આગદો
૩૩	૬	ઉદા૧૦ (૧) —
૪૭	૧૬	" "
૪૮	૨	‘તારી જળથી, તેમ મારી વાલમથી’ એમ અર્થ થટાવવો વધુ યોગ્ય.
૫૩	૧૧	વૃત્તિ પક્ષે (૪) —
"	૧૨	મુમરિને
૫૭	૧૫	દ્યોલ્લિખંતુ
"	૧૬	લહતુ
૫૯	૨૧	મુંદલી
"	૨૪	"
૭૭	૧૦	પર્મિર્મવ
૭૯	૧૩	પ્રિઅ-
"	૧૫	"
"	૨૫	ગુણર્હિ
૮૧	૧૩	ગોરી
"	છેલ્લી	મળાત
૮૩	૧૬	જ્ઞાણ
૮૭	છેલ્લી	વિમ્બરહિ
૮૮	૪	કુગર (દે)
૯૨	૧૧	સ્ફુટિષ્યામિ
૯૩		
૯૪	છેલ્લી	૩૭૯/૩
૧૧૦	૧૫	અળહ
૧૧૫	૨૧	લગ્નસ્તુ

મૂળઅથ, પૃષ્ઠ	પાત્રી	શુદ્ધિ
૧૨૧	૧૨	ચડે તેવા
"	૨૧	ઉપરટપકેની
૧૨૨	૨૪	અશે
૧૨૭	૨૫	૩૩૦/૨
૧૨૮	૧૫	નીચે મળૂત-
"	૧૭	ઉમેરણુ
૧૩૦	૭	૩૩૨
૧૩૩	૧૭	માટે
"	૨૦	વમ્મહુ નો
૧૭૧	અમ્મ નીચે	૩૭૬, ૩૭૮,
૧૭૭	જાઈ તર પછી	ઉમેરો 'જાઈ ૪૦૬ ૨
૧૭૯	તળ નીચે	૩૩૯ પછીના ઉલ્લેખો
		અનુગમે લગતા હોવાથી
		જુદા મણુવા

નોંધ : પૃ ૯૯, ઉદાહરણ ૪૨૬ ૧ ની છાયા અને બાષાતર નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચો

છાયા તદ્ વામમ્ સ્મર્યતે યદ્ મનાક્ (અપિ) વિસ્મર્યતે । યત્ર પુન સ્મરણ જાતં (સો શ્લેહ મત) । તસ્ય શ્લેહસ્ય નામ કિમ્ ।

સભારવાનુ તો તે વહાલાને હોય જે જરાક (પણ) વિસરાય પણ જ સભારવાનુ થયું (તે શ્લેહ) ગયો (જ) તે શ્લેહનું નામ શું (હોય) ?

બધું સાહિત્ય હુમ થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના ચતુર્થાદિ નવદસ કવિઓનાં નામ અને ચોડાંક ઉદ્ધરણો આપણી પાસે છે, જેમાં જૈન તેમ જ શ્રાવણીય પરંપરાની કૃતિઓનાં સૂચન મળે છે. અને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં પણ સાહિત્યસ્વરૂપ, શૈલી અને ભાષાની જે સુવિકસિત કક્ષા જોવા મળે છે તે ઉપરથી એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના બે પિંગલકારોના પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પૂર્વકાલીન સાહિત્યમાં અજબાજબ એવાં ઓછામાં ઓછાં બે નવાં સાહિત્યસ્વરૂપો—સંધિબંધ અને રાસાબંધ—તથા સંખ્યાબંધ પ્રાસબદ્ધ નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશકાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં.

સંધિબંધ

આમાં સંધિબંધ સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ વાતમાતની કથાવસ્તુ માટે થયેલો છે. પૌરાણિક મહાકાવ્ય, ચરિતકાવ્ય, ધર્મકથા—પછી તે એક જ હોય કે આખું કથાચક્ર હોય—આ બધા વિષયો માટે ઔચિત્યપૂર્વક સંધિબંધ યોજાયો છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિબંધ નવમી શતાબ્દી લગભગનો છે, પણ તેની પૂર્વે લાંબી પરંપરા રહેલી હોવાનું સહેજે જોઈ શકાય છે. સ્વયંભૂતી પહેલાં લદ્ર (કે દન્તિલદ્ર), ઓવિન્દ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમાંથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. ઉક્ત વિષયોનું સંધિબંધમાં નિરૂપણ કરનાર એ અચણ્ડી અને કદાચ વૈદિક પરંપરાનો કવિ હતો. તેના અગ્નિમયન નામક સંધિબંધ કાવ્યનો ભોજે અને હેમચંદ્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવાસુરે કરેલું સમુદ્રમંથન એનો વિષય હશે એવી અટકળથી વિશેષ કશું તેની વિશે કહી શકાય તેમ નથી.

સ્વયંભૂદેવ

ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન કવિઓમાંથી કોઈની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂદેવ (ઈસવી સાતમીથી દસમી શતાબ્દી વચ્ચે)નાં મહાકાવ્યો એ સંધિબંધ વિશેની માહિતી માટે આપણો પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ છે, અને તેમાંથી પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની હળપરંપરામાં જ હતી. તેણે નિર્દલ, કલ્પાટક અને તેની સમીપના પ્રદેશમાં જુદા

૧ 'ત્રણ' નથી કહ્યા કેમ કે જનાશયની 'જોતેવિચિત્તિ'વાળો ઉલ્લેખ પ્રાકૃતપરક છે અપભ્રંશપરક તેનો નિર્ણય થતો નથી.

જુદા જૈન શ્રેષ્ઠીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પંથનો હોય એ ઘણું સંભવિત છે. એ પંથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે : પદ્મચરિય અને સિદ્ધેશ્વરચરિય નામે એ પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને સ્વયંભૂચંદ્ર નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ગ્રંથ.

પદ્મચરિય

પદ્મચરિય (સં. પદ્મચરિત) એ રામાયણપુરાણ એવા બીજા નામે પણ જાણીતું છે. એમાં પદ્મ એટલે રામના ચરિત પર મહાકાવ્ય રચવાની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરંપરાને સ્વયંભૂ અનુસરે છે. પદ્મચરિયમાં રજૂ થયેલું રામકથાનું જૈન સ્વરૂપ વાઙ્મીકિરામાયણમાં મળતા શ્રાક્ષણ પરંપરા પ્રમાણેના સ્વરૂપથી પ્રેરિત હોવા છતાં તે તેનાથી અનેક અગત્યની બાબતમાં જુદું પડે છે. સ્વયંભૂરામાયણનો વિસ્તાર પુરાણની સ્પર્ધા કરે તેટલો છે. તે વિજાહર (સં. વિદ્યાધર), રઝા (સં. ભયોગ્યા), સુંદર, જુગ્મ (સં. યુદ્ધ) અને વત્તર એમ પાંચ કાંડમાં વિભક્ત છે. આ દરેક કાંડ મર્યાદિત સંખ્યાના 'સંધિ' નામના ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પાંચે કાંડના બધા મળીને નેવું સંધિ છે. આ દરેક સંધિ પણ બારથી વીસ જેટલા 'કડવક' નામનાં નાનાં સુચયિત એકમોનો બનેલો છે. આ કડવક (= પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું 'કડવું') નામ ધરાવતો પદ્યપરિચ્છેદ અપભ્રંશની અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના પૂર્વકાલીન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે. કથાપ્રધાન વસ્તુ ગૂંથવા માટે તે ઘણું જ અનુકૂળ છે. કડવકદેહ કોઈ માત્રાછંદમાં રચેલા સામાન્યતા આઠ પ્રાસજન્ય ચરણયુગ્મનો બનેલો હોય છે. કડવકના આ મુખ્ય કહેવરમાં વર્ણ્ય વિષયનો વિસ્તાર થાય છે, બ્યારે જરા ટૂંકા છંદમાં બાંધેલો ચાર ચરણનો અંતિમ ટુકડો વર્ણ્ય વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે કે વધારેમાં પછીના વિષયનું સૂચન કરે છે. આવા વિશિષ્ટ બંધારણને લીધે, તથા પ્રવાહી ચરણો ને મોકળાશ આપતા માત્રાછંદોને લીધે અપભ્રંશ સંધિ, સ્વયંપર્યાપ્ત શ્લોકોનાં એકમથી બંધાતા સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સર્ગ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં કથાપ્રધાન વિષયના નિર્વહન માટે અનુકૂળ હતો. ઉપરાંત અપભ્રંશ સંધિ શ્રોતાઓ સમક્ષ લયબદ્ધ રીતે પઠન કરાવાની કે ગીત રૂપે ગવાવાની પણ ઘણી ક્ષમતા ધરાવતો.

પદ્મચરિયના નેવું સંધિમાંથી છેલ્લા આઠ સ્વયંભૂના જરા વધારે પડતા આત્મભાનવાળા પુત્ર ત્રિભુવનની રચના છે. કેમ કે કોઈ અજ્ઞાત કારણે સ્વયંભૂએ એ મહાકાવ્ય અધૂરું મૂકેલું. આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું બીજું મહાકાવ્ય

૧ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય છંદો માટે એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાધન લેખેની તેની અગત્ય ઉપરાંત સ્વયંભૂચંદ્રનું મોટું મહત્ત્વ તેમાં અપાયેલાં પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનાં દાંચલોને અંગે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની દૃઢ સમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

રિદ્ધેભિચરિય પૂરું કરવાનો યશ પણ ત્રિશુવનને ફાળે જાય છે. અને તેણે પંચમચરિય (સં. પદ્મનીચરિત) નામે એક સ્વતંત્ર કાવ્ય રચ્યું હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

સ્વયંભૂએ પોતાના પુરોગામીઓના ત્રણુનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો છે. મહાકાવ્યના સંધિર્બધ માટે તે ચતુર્મુખથી અનુગૃહીત હોવાનું જણાવે છે, જ્યારે વસ્તુ અને તેના કાવ્યાત્મક નિરૂપણ માટે તે આચાર્ય રવિવેણુનો આભાર માને છે. પદ્મચરિયના કથાનક પૂરતો તે રવિવેણુના સંસ્કૃત પદ્યચરિત કે પદ્યપુરાણ (ઈ. સ. ૬૭૭-૭૮) ને પગસે પગસે ચાલે છે. તે એટલે સુધી કે પદ્મચરિયને પદ્યચરિતનો સુક્ત અને સંક્ષિપ્ત અપભ્રંશ અવતાર કહેવો હોય તો કહી શકાય^૧. ને છતાં યે સ્વયંભૂની મૌલિકતા અને હૃદય પ્રતિની કવિત્વશક્તિનાં પ્રમાણ પદ્મચરિયમાં ઓછાં નથી. એક નિયમ તરીકે તે રવિવેણુ આપેલા કથાનકના દોરને વળગી રહે છે—અને આગ્રેય એ કથાનક તેની નાનીમોટી વિગતો સાથે પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હોવાથી કથાવસ્તુ પૂરતો તો મૌલિક કલ્પના માટે કે સંવિધાનની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન કે રૂપાંતર માટે લાગ્યે જ કશો અવકાશ રહેતો. પણ શૈલીની દૃષ્ટિએ, કથાવસ્તુને શણગારવાની બાબતમાં, વર્ણનો ને રસનિરૂપણની બાબતમાં, તેમ જ મનગમતા પ્રસંગને બહેલાવવાની બાબતમાં, કવિને જોઈએ તેટલી છૂટ મળતી. આવી મર્યાદાથી બંધાયેલી હોવા છતાં સ્વયંભૂની સૂક્ષ્મ કલાદૃષ્ટિએ પ્રશસ્ત્ય સિદ્ધિ મેળવી છે. પોતાની ઔચિત્યબુદ્ધિને અનુસરીને તે આધારભૂત સામગ્રીમાં કાપકૃપ કરે છે, તેને નવો ઘાટ આપે છે કે કદીક નિરાળો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે.

પદ્મચરિયના યોદ્ધા સંધિનું વસંતનાં દરશોની મોહક પૃષ્ઠભૂમિ પર આલેખાયેલું તાદશ, ગતિમાન, ઇન્દ્રિયસંતપ્ત જલક્રીડાવર્ણન એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન તરીકે પહેલેથી જ પંકાતું આવ્યું છે. જુદાં જુદાં યુદ્ધદરશો, અંજનાના ઉપાખ્યાન (સંધિ ૧૭-૧૯)માંના કેટલાક ભાવોદ્રેકવાળા પ્રસંગો, રાવણુના અશિદાહન યિત્તાહારી પ્રસંગમાંથી નીતરતો વૃષ્ણક વિવાહ (૭૭મો સંધિ)—આવા આવા હૃદયગમ ખંડોમાં સ્વયંભૂની કવિપ્રતિભાના પ્રબળ ઉન્મેષનાં આપણે દર્શન કરી શકીએ.

રિદ્ધેભિચરિય

સ્વયંભૂનું બીજું મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય રિદ્ધેભિચરિય (સં. બરિદ્ધેભિચરિત) અથવા હરિવંશપુરાણ (સં. હરિવંશપુરાણ) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે. તેમાં બાવીશમા તીર્થંકર અરિદ્ધેભિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની, જૈન પરંપરા પ્રમાણેની, કથા અપાયેલી છે. કેટલાક નમૂનારૂપ ખંડો બાદ કરતાં તે હજી

૧ અપભ્રંશ કડવકતું સ્વરૂપ પ્રાચીન અવધી સાહિત્યનાં સુદૃઢ પ્રેમાખ્યાનક કાવ્યોમાં અને તુલસીદાસકૃત રામચરિતમાનસ જેવી કૃતિઓમાં ઊતરી આવ્યું છે.

૨ રવિવેણુનું પદ્યચરિત પોતે પણ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલા વિમલસુરિકૃત પદ્મચરિય (સંજવતઃ ઈસવી ત્રીજી શતાબ્દી)ના પદ્યલિપિ સંસ્કૃત છાયાનુવાદથી લાગ્યે જ વિશેષ છે.

મુખી અપ્રકાશિત છે. તેના એક સો બાર સંધિઓ (જેનાં બધાં મળીને ૧૯૩૭ કંડવક અને ૧૮૦૦૦ બત્રીશ-અશ્વરી એકમો—‘યંશાશ્વ’—હોવાનું કહેવાય છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે : જાયન (સં. ગાદવ), કુરુ, બ્રુજ્ઞ (સં. બુદ્ધ) અને સત્તર. આ વિષયમાં પણ સ્વયંભૂ પાસે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી. નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિમલસૂરિ (?) અને વિદગ્ધે પ્રાકૃતમાં, જિનસેને (ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪) સંસ્કૃતમાં અને ભદ્રે (કે દન્તિભદ્રે ? ભદ્રાચે ?), ગોવિન્દે તથા ચતુર્મુખે અપભ્રંશમાં હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો લખ્યાં હોવાનું જણાય છે. રિદ્ધિભિચરિયનો નળાણુમાં સંધિ પછીનો અંશ સ્વયંભૂના પુત્ર ત્રિભુવનનો રચેલો છે, અને પાછળથી ૧૬મી શતાબ્દીમાં તેમાં ગોપાચલ(=વાલીઅર)ના એક અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે.

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પછી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબદ્ધ કાવ્યોમાંથી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ—આ બધી કૃતિઓ હજી અપ્રસિદ્ધ છે : ધવલે (ઈસવી અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિમાં હરિવંશપુરાણ રચ્યું. ઉપર્યુક્ત યશઃકીર્તિ ભટ્ટારકે ૩૪ સંધિમાં પાંડુપુરાણ (સં. પાંડુપુરાણ) (ઈ. સ. ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પંડિત રઘૂ અપરનામ સિંહસેને ૧૧ સંધિમાં રામાયણવિષયક વલ્લહપુરાણ (સં. વલ્લભદ્રપુરાણ) તેમ જ નેમિનાહચરિય (સં. નેમિનાયચરિત) રચ્યાં. એ જ સમય લગલગ શ્રુતકીર્તિએ ૪૦ સંધિમાં હરિવંશપુરાણ (સં. હરિવંશપુરાણ) (ઈ. સ. ૧૫૫૧) પૂરું કર્યું આ કૃતિઓ સ્વયંભૂ પછી સાત સો જેટલાં વરસે પણ રામાયણ ને હરિવંશના વિષયોની જીવતી પરંપરા અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે.

પુષ્પદન્ત

પુષ્પદન્ત (અપ. પુષ્પવંત) અપરનામ મન્મથ (ઈ. સ. ૯૫૭-૯૭૨ માં વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિબદ્ધમાં ગૂંથાતા બીજા બે પ્રકારોની જાણ થાય છે. પુષ્પદંતનાં માતાપિતા શ્રાક્ષેજી હતાં. તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. પુષ્પદંતનાં ત્રણે અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (=હાલનાં આંધ્ર પ્રદેશમાં આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રીજા (ઈ. સ. ૯૩૯-૯૬૮) અને ઓદિગદેવ (ઈ. સ. ૯૬૮-૯૭૨)ના પ્રધાનો અનુક્રમે ભરત અને તેના પુત્ર નત્રના આશ્રય નીચે થઈ હતી. સ્વયંભૂ અને તેના પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણપાંડવનાં કથાનકનો ઠીકઠીક કસ કાઢ્યો હતો. પુષ્પદન્તની કવિપ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા—અને વિશાળતર—પ્રદેશોમાં વિહરવાનું પસંદ કર્યું. જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમાં ત્રેસઠ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા. તેમાં ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ (=અર્ધચક્રવર્તી), નવ બલ્લદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને નવ

પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો સમાવેશ થાય છે. લક્ષ્મણ, પદ્ય (=રામ) અને રાવણ એ આઠમા બલદેવ, વાસુદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ, તથા કૃષ્ણ, બલભદ્ર અને જરાસંધ એ નવમા મણાય છે. આ ત્રેસઠ મહાપુરુષોનો જીવનવૃત્તાંત આપતી રચનાઓ ‘મહાપુરાણ’ અથવા ‘ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષ (કે -રાલાકાપુરુષ-) ચરિત’ને નામે ઓળખાય છે. આમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભ અને પહેલા ચક્રવર્તી હરતનાં ચરિતને વર્ણવતો આરંભનો અંશ ‘આદિપુરાણ’, અને બાકીના મહાપુરુષોનાં ચરિતવાળો અંશ ‘ઉત્તરપુરાણ’ કહેવાય છે.

મહાપુરાણ

પુષ્પદન્ત પહેલાં પણ આ વિષય પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કેટલીક પદ્ય-કૃતિઓ રચાયેલી. પણ અપભ્રંશમાં પહેલવહેલાં એ વિષયનું મહાકાવ્ય બનાવનાર પુષ્પદન્ત હોવાનું જણાય છે. મહાપુરાણ કે તિલ્લિમહાપુરિસગુણલંકાર (સં. ત્રિપદ્ધિ-મહાપુરુષગુણલંકાર) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૨ સંધિ છે, જેમાંથી પહેલા સાઠત્રીસ સંધિ આદિપુરાણને અને બાકીના ઉત્તરપુરાણને ફાળે જાય છે.

પુષ્પદન્તે કથાનક પૂરતો જિનસેન-ગુણભદ્રકૃત સંસ્કૃત ત્રિપદ્ધિમહાપુરુષગુણ-લંકારસંગ્રહ (ઇ. સ. ૮૯૮ માં સમાપ્ત)નો અને કવિ પરમેષ્ઠીની હુમ્મ કૃતિનો આધાર લીધો જણાય છે. આ વિષયમાં પણ પ્રસંગો અને વિગતો સહિત કથાનકોનું સમગ્ર કહેવર પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હતું, એટલે નિરૂપણમાં નાવિન્ય અને ચારુતા લાવવા કવિને માત્ર પોતાની વર્ણનની અને શૈલીસત્ત્વવટની શક્તિઓ પર જ આધાર રાખવાનો રહેતો. વિષયો કથનાત્મક સ્વરૂપના ને પૌરાણિક હોવા છતાં જૈન અપભ્રંશ કવિઓ તેમના નિરૂપણમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના આલંકારિક મહાકાવ્યની પરંપરા અપનાવે છે અને આછાપાતળા કથાનકકહેવરને અલંકાર, છંદ ને પાંડિત્યના ઠંઠરાથી ચઢાવેબઢાવે છે તેનું એક કારણ આ પણ છે. રિટ્તેમિચરિયમાં સ્વયંભૂ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે કાવ્યરચના કરવા માટે તેને વ્યાકરણ છદ્દે દીધું, રસ હારતે, વિસ્તાર વ્યાસે, છંદ પિગલે, અલંકાર ભામલ અને દંડીએ, અક્ષરડંબર ખાણે, નિપુણત્વ શ્રીહર્ષે અને છકુણી, દ્વિપદી ને ક્રુવકથી મંડિત પદ્ધતિકા અતુર્મુખે આપ્યાં. પુષ્પદન્ત પણ પરીક્ષ સીતે આલું કહે છે, વિદ્યાનાં ખીજાં કેટલાંક ક્ષેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત એવાં થોડાંક નામો ઉમેરે છે અને એવી ઘોષણા કરે છે કે પોતાના મહાપુરાણમાં પ્રાકૃતલક્ષણો, સકલ નીતિ, છંદોલંગી, અલંકારો, વિવિધ રસો તથા તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય મળશે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો આદર્શ સામે રાખી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલાં અપભ્રંશ મહાકાવ્યોનું સાચું બળ વસ્તુના વૈચિત્ર્ય કે સંવિધાન કરતાં વિશેષ તો તેના વર્ણન કે નિરૂપણમાં રહેલું છે.

સ્વયંભૂની શુભનામાં પુષ્પદન્ત અલંકારની સમૃદ્ધિ, છંદોવૈવિધ્ય અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. છંદોવેદની વિપુલતા તથા સંધિ અને

કડવકની દીર્ઘતા પુષ્પદન્તના સમય મુધીમાં સંધિર્બધનું સ્વરૂપ કાંઈક વધુ સંકુલ થયું હોવાની સૂચક છે. મહાપુરાણના ચોથા, બારમા, સત્તરમા, છેતાળીશમા, આવનમા ઇત્યાદિ સંધિઓના કેટલાક અંશો પુષ્પદન્તની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય. મહાપુરાણના ૬૯થી ૭૯ સંધિમાં રામાયણની કથાનો સંક્ષેપ અપાયો છે, ૮૧થી ૯૨ સંધિ જૈન હરિવંશ આપે છે, જ્યારે અંતિમ અંશમાં ત્રેવીશમા તથા ચોવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વ અને મહાવીરનાં ચરિત છે.

ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્તનાં બીજાં બે કાવ્ય, જાયકુમારચરિત (સં. નાગકુમારચરિત) અને જસહરચરિત (સં. યશોધરચરિત) પરથી જોઈ શકાય છે કે વિશાળ પૌરાણિક વિષયો ઉપરાંત જૈન પુરાણ, અનુશ્રુતિ કે પરંપરાગત ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં બોધક જીવનચરિત આપવા માટે પણ સંધિર્બધ વપરાતો. વિસ્તાર અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પ્રતિકૃતિ જેવાં ગણાય. આમાં પણ પુષ્પદન્ત પાસે કેટલાંક પૂર્વદશાંત હોવાં જોઈએ. અછડતા ઉદ્દેશ પરથી આપણે પુષ્પદન્તની પહેલાંનાં ઓછામાં ઓછાં બે ચરિતકાવ્યોનાં નામ જાણીએ છીએ : એક તે સ્વયંબ્રૂકૃત સુદયચરિત અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનકૃત પંચમીચરિત. જાયકુમારચરિત નવ સંધિમાં તેના નાયક નાગકુમાર(=જૈન પુરાણકથા પ્રમાણે ચોવીશ કામદેવમાંનો એક)નાં પરાક્રમો વર્ણવે છે અને સાથે તે ફાગણ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે શ્રીપંચમીનું જાત કરવાથી થતી ફળપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનું ત્રીજું કાવ્ય જસહરચરિત ચાર સંધિમાં ઉજ્જયિનીના રાજ યશોધરની કથા આપે છે ને તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપનાં કડવાં ફળો ઉદાહૃત કરે છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને ગૂંથતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં મળતી અનેક રચનાઓ એ વિષય જોનોમાં અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સૂચક છે.

પુષ્પદન્તનું પ્રશિષ્ટ કાવ્યરીતિ પરનું પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષામાં અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ બહુમુખી પાંડિત્ય તેને ભારતના કવિઓમાં માનવંતુ સ્થાન અપાવે છે. એક સ્થળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આજો ખ્યાલ આપતાં તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલંકારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મંડિત, રસભાવનિર્દતર, અર્થની ચારુતાવાળું, સર્વ વિદ્યાકલાથી સમૃદ્ધ, વ્યાકરણ અને છંદથી પુષ્ટ અને આગમથી પ્રેરિત હોવું જોઈએ. ઉચ્ચ દ્રોણિનું અપભ્રંશ સાહિત્ય આ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી.

પુબ્ધન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુબ્ધન્ત પછી આપણને સંધિબદ્ધ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોનાં પુબ્ધજ નમૂના મળે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યાં છે. જે કાંઈ થોડાં પ્રકાશિત થયાં છે, તેમાં સૌથી મહત્ત્વની ધનપાલકૃત ભવિષ્યત્ત્વદ્ધ (સં. ભવિષ્યદત્તકથા) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્કટ વણ્ણિક હતો અને સંભવતઃ ઇસવી ખ્રીસ્તી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. બાવીશ સાંધના વિસ્તારવાળું તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદત્તની કૌતુકરંગી કથા કહે છે અને સાથેસાથે કાર્તિક શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે આવતુ શ્રુતપંચમીનું મત કરવાથી મળતાં ફળનું ઉદાહરણ આપવાનો ઉદ્દેશ પણ પાર પાડે છે. તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિબ્ધારણ અણગમી આવતાં પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ભાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે. ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કોઈ પ્રસંગે પરદેશ ખેડવા જાય છે ત્યારે તેનો ઓરમાન નાનો ભાઈ બે વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલોઅટલો છોડી જાય છે. પણ માતાએ કરેલા શ્રુતપંચમીના મતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે, તેનો ઘણો ઉદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાજ્યને સાહાય્ય કરવા બદલ તે રાજ્યધાર્મી અધિકારી બને છે. મરણ પછી ચોથા ભવમાં શ્રુતપંચમીનું મત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનું પંચમિચરિય તથા પ્રાકૃતમાં મહેશ્વરની નાળપંચમીકહાઓ (સં. જ્ઞાણપદમીકથા.) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે ચાર સંધિમાં અપભ્રંશ ભવિષ્યત્ત્વચરિય (સં. ભવિષ્યદત્તચરિત) (ઈ. સ. ૧૧૭૪) રચેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

કનકામરનું ફરકડચરિય (સં. ફરકડચરિત) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકભુદ્ધ- (એટલે કે સ્વયંપ્રભુદ્ધ સત) નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કરકંડુની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત પઝમતિરિચરિય (સં. પઝમતિચરિત) (ઇસવી અગિયારમી શતાબ્દી લગભગ) કપટભાવયુજ આચરણનાં ભાષાં ફળ ઉદાહરત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રીનો ત્રણ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે. વસ્તુ હરિભદ્રની પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથા સમરાજ્યકહાની એક અવાંતરકથા ઉપરથી લીધેલું છે.

પણ પહેલાં કહ્યું તેમ સંધિબદ્ધ ચરિતકાવ્યોના ઘણા મોટા ભાગને હજી મુદ્રણનું સદ્ભાગ્ય નથી સાંપડ્યું અહીં આપણે તેવાં કાવ્યોની એક યાદી—અને તે પણ સંપૂર્ણ નહીં—આપીને જ સંતોષ માનશું. સામાન્ય રીતે આ કાવ્યો અમુક જૈન સિદ્ધાંત કે ધાર્મિકનૈતિક માન્યતાના દષ્ટાંત રોપે કોઈ તીર્થંકરનું કે જૈન પુરાણકથાના યા ઇતિહાસના કોઈ યશસ્વી પાત્રનું ચરિત વર્ણવે છે.

ચરિત્રાવ્યોની યાદી

નામ	કલિ	સંધિ	રચનાસમય
		સંખ્યા	ઈસવીસનમાં
પાસપુરાણ	(સં. પાર્શ્વપુરાણ)	પદ્યકર્તિ	૧૮ ૯૯૩
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	સાગરદત્ત	૧૧ ૧૦૨૦
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	વીર	૧૧ ૧૦૨૦
મુદંસણચરિય	(સં. મુદંસણચરિત)	નયનદી	૧૧ ૧૦૪૦
વિલાસયજ્ઞહા	(સં. વિલાસવતીષયા)	સાધારણ કે સિદ્ધસેન	૧૧ ૧૦૬૮
પાસચરિય	(સં. પાર્શ્વચરિત)	શ્રીધર	૧૨ ૧૧૩૩
મુકુમાલચરિય	(સં. મુકુમાલચરિત)	શ્રીધર	૬ ૧૧૫૨
મુકુમાલમામિચરિય	(સં. મુકુમાલસ્વામિચરિત)	પૂર્ણભદ્ર	૬ ...
પંડુજીવહા	(સં. પ્રધુન્નકયા)	સિદ્ધ કે સિદ્ધ	૧૫ ૧૨ મી શતાબ્દી
જિનદત્તચરિય	(સં. જિનદત્તચરિત)	લકષ્મણ	૧૧ ૧૨૧૯
યયરસામિચરિય	(સં. યજ્ઞસ્વામિચરિત)	વરદત્ત	૨
વાહુવલિદેવચરિય	(સં. વાહુવલિદેવચરિત)	ધનપાલ	૧૮ ૧૩૯૮
શ્રેણિયચરિય	(સં. શ્રેણિકૃતચરિત)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧ ૧૫ મી શતાબ્દી
ચન્દ્રપ્રભચરિય	(સં. ચન્દ્રપ્રભચરિત)	યશઃકીર્તિ	૧૧ "
સમ્મદજિનચરિય	(સં. સમ્મતિજિનચરિત)	રઘૂ	૧૦ "
મેહેસરચરિય	(સં. મેહેસરચરિત)	"	૧૩ "
ઘણકુમારચરિય	(સં. ઘનકુમારચરિત)	"	૪ "
વદ્ધુનાળકાવ્ય	(સં. વર્ધમાનકાવ્ય)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧ "
અમરસેનચરિય	(સં. અમરસેનચરિત)	ભાણિક્ષરાજ	૯ "
નાયકુમારચરિય	(સં. નાગકુમારચરિત)	"	" "
મુલોચનાચરિય	(સં. મુલોચનાચરિત) *	દેવસેન	૨૮ ...

કથાકોશો

અહીં મુખીમાં ગણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજો એક વિષયપ્રકાર પણ સંધિબંધમાં મળે છે. તે છે કોઈ વિશિષ્ટ જૈન ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત થયેલા અમુક ધાર્મિક વા નૈતિક વિષયને ઉદાહૃત કરતી કથાવસ્તી. ‘કથાકોશ’ નામે જાણીતા આ સાહિત્યની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મળે છે. અપદ્મશમાં ૫૬ તથા ૫૮ સંધિના બે ભાગમાં રચાયેલું નયનદીકૃત સયલવિદિવિદ્યાણવન (સં સવચ્છ-વિધિવિદ્યાનકાવ્ય) (ધ. સ. ૧૦૪૪) તથા ૫૩ સંધિમાં નિબદ્ધ શ્રીચંદ્રકૃત વહ્નોમ (સં કથાકોશ) (ઈસવી અગિયારમી સદી) એ બંને, અમલુચવનને લગતા ને જૈન શૌરસેનીમાં રચાયેલા આગમકટપ્રસિદ્ધ દિગંતર ગ્રંથ મગયતી-આરાધનાની

સાથે સંકળાયેલી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનદી અને શ્રીચંદ્રે પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે રચી હોવાનું જણાયું છે.

૨૧ સંધિનો શ્રીચંદ્રકૃત દંસળવહનચંદ્ર (સં દર્શનકથારત્નકરણ) (ઈ. સ. ૧૦૬૪), ૧૧ સંધિની હરિયેણુ કૃત ધમ્મપરિક્ષ (સં. ધર્મપરીક્ષા) (ઈ. સ. ૯૮૮), ૧૪ સંધિનું અમરકીર્તિકૃત છન્મુવણસ (સં. પદ્મોપદેશ) અને સંભવતઃ ૭ સંધિનું શ્રુતકીર્તિકૃત પરમિદ્વિપયાસવાર (સં પરમેષ્ઠિપ્રકાશવાર) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધી કૃતિઓ પણ હજી પ્રકાશમાં નથી આવી.

આમાં હરિયેણુની ધમ્મપરિક્ષ તેના વસ્તુની વિશિષ્ટતાને કારણે ખાસ રસપ્રદ છે તેમાં મુખ્યત્વે, શ્રાક્ષણ પુરાણો કેટલાં વિસંગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ યુક્તિથી પુરવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે. મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક શ્રાક્ષણસભા સમક્ષ પોતાને વિશે સાજ અસંભવિત અને ઉટપટાંગ બેડી કાઢેલી વાતો કહે છે, અને જ્યારે પેલા શ્રાક્ષણો તેને માનવાની ના પાડે છે, ત્યારે તે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસંભવિત પ્રસંગો ને બનાવો સમર્થનમાં ટાંકી પોતાના શબ્દોને પ્રમાણભૂત કરાવે છે. હરિયેણુની આ કૃતિનો આધાર કોઈ પ્રાકૃત રચના હતી. ધમ્મપરિક્ષને અનુસરીને પછીથી સંસ્કૃત તેમ જ બીજી ભાષાઓમાં કેટલાંક કાવ્યો રચાયાં છે. હરિદ્રકૃત પ્રાકૃત ધૂર્તાસ્થાન (ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ કથાયુક્તિ અને પ્રયોજન છે. આ વિષયની સર્વપ્રથમ કૃતિ એનાથી પણ આગળની છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પરથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સંધિબંધનું કેટલું મહત્વ છે તેનો ઘટતો ખ્યાલ મળી રહેશે.

રાસાબંધ

સંધિબંધની જેમ અપભ્રંશે સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલું અને હીકહીક પ્રચલિત બીજું સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાબંધ. તે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (આમ સંસ્કૃત ખંડકાવ્યનું સ્મરણ કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકે છે. તેમાં કાવ્યના કલેવર માટે સામાન્ય રીતે અમુક એક પરંપરાગ્રંથ માત્રાછદ પ્રયોજતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના સ્થિર છંદો વપરાતા. રાસાબંધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશના પિંગલકારોએ આપેલી રાસકની બ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતાં હોવા છતાં (સ્વયંજૂ તો તેને પંડિતગોષ્ઠીઓમાં રસાયણરૂપ કહીને વખાણે છે), એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો હીક, નામે ય નથી જળવાઈ

રહ્યું એ આશ્ચર્યની વાત છે. અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિશેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે. સતત અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસા અર્વાચીન હારતીય-આર્ય સાહિત્યમાં ઓગળી-શમી શતાબ્દીના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પ્રાચીન રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણું-ખરું જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ સંક્રોની સંખ્યામાં મળે છે. પણ અપભ્રંશમાં ઠેક તેરમી શતાબ્દી લગલગના સદેશરાસક અને બારમી શતાબ્દી લગલગના સાહિત્યદષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય બીજું કશું મળતું નથી. આમાં પાછલી કૃતિ ઉપદેશરાસાયનરાસ એંશી પલોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને હુગુરુ અને હુધર્મની નિંદા કરે છે. એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહીં, પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ થયાનું ઉત્તર-કાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે. કોઈ અંદાદેવચરાસયનો ઉલ્લેખ અગિયારમી શતાબ્દીની, અને માળિક્ય-પ્રસ્તારિકા-પ્રતિક્લ-રાસનો બારમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે.

સદેશરાસકના વિશિષ્ટ મહત્વને કારણે તેને લગતી માહિતી સહેજ વિસ્તારથી પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

વસંતોત્સવ સાથે સંકળાયેલી ચર્યરીનામક જેવ રચનાઓ પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલી જણાય છે, પણ અગિયારમી શતાબ્દીની શાન્તિનાચર્ચરીના ઉલ્લેખ સિવાય અને તેરમી શતાબ્દીની એક બોધાત્મક જૈન રચના સિવાય કશું જળવાયું નથી.

સળંગ મહાકાવ્ય

વિશિષ્ટ બંધવાળા સધિકાવ્ય ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સળંગ છંદોબદ્ધ મહાકાવ્યો પણ રચાયાં છે. અપભ્રંશ કથાકાવ્ય માટે સંધિબંધ જ નિયત હતો એવું નથી. કેમ કે આરંભથી અત સુધી નિરપવાદપણે એક જ છંદ યોજયો હોય અને બંધારણ કે વિષયાદિને અવલંબીને કોઈ પણ ભાતના વિભાગ કે ખંડ પાડવામાં ન આવ્યા હોય તેવાં કથાકાવ્યોનાં આપણને એકબે નમૂના મળે છે ઈ. સ ૧૧૫૦માં સમાપ્ત થયેલા હરિભદ્રનાં ભેમિણાહચરિત (સં. નેમિનાચચરિત) નું પ્રમાણ ૮૦૩૨ શ્લોક જેટલું છે, અને તે સળંગ રહ્યા નામના એક મિશ્ર છંદમાં રચાયું છે. હરિભદ્ર પહેલાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ શતાબ્દી પૂર્વે થયેલા ગોવિંદ નામે અપભ્રંશ કવિએ પણ રહ્યાછંદના વિવિધ પ્રકારોમાં એક કૃષ્ણકાવ્ય રચ્યું હોવાનું આપણે સ્વમૂલ્કન્દમાં આપેલાં ટાંચણો પરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ. ગઝલવહો જેવી પ્રાકૃતરચનાઓ પણ આ ધાટીની છે.

ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમાં કથાકાવ્યોની (અને સંભવતઃ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોની) વિપુલતા હતી, એનો અર્થ એવો નથી કે તે બીજા કાવ્યપ્રકારોથી સાવ અજ્ઞાત હતો.

ધાર્મિક-બોધક વિષયની કેટલીક નાની નાની રચનાઓ ઉપરાંત થોડીક આધ્યાત્મિક કે યોગવિષયક રચનાઓ પણ મળે છે.

આમાં યોગીન્દુદેવ(અપ. બેઠક)નો પરમપ્પયાસ (સ. પરતાત્મપ્રકાશ) અને યોગસાર સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે. પરમપ્પયાસના બે અધિકારમાંથી પહેલામાં ૧૨૩ હોહા છે, જેમાં બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું મુક્ત, રસવતી શૈલીમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે ૨૧૪ પદો (ઘણાખરા હોહા)નો બીજો અધિકાર મોક્ષતત્ત્વ અને મોક્ષસાધન ઉપર છે. યોગીન્દુ સાધક યોગીને આત્મ-સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ સમજાવે છે, અને તે માટેના માર્ગ તરીકે વિષયોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આંતરિક તત્ત્વને વળગી રહેવાનો, આંતરિક શુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે. યોગસારમાં ૧૦૮ પદો(ઘણાખરા હોહા)માં સસારભ્રમશુદ્ધી વિરક્ત મુમુક્ષુને પ્રયુક્ત કરવા માટે ઉપદેશ અપાયેલો છે. સ્વરૂપ, શૈલી અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ તેનું પરમપ્પયાસ સાથે ઘણું સામ્ય છે.

આ જ શબ્દો રામસિંહકૃત દોહાપાહુદ(સં. દોહાપ્રામુદ)ને લાગુ પડે છે. તેનાં ૨૧૨ હોહાબહુલ પદોમાં એ જ આધ્યાત્મિક-નૈતિક દૃષ્ટિ પર બાર મુકાયો છે. તેમાં શરીર અને આત્માનો તાત્ત્વિક ભેદ નિરૂપી, પરમાત્માની સાથે આત્માની અલેક્ષાનુભૂતિને સાધક યોગીનું સર્વોચ્ચ સાધ્ય ગણ્યું છે. વિચારમાં તેમ જ પરિભાષામાં આ ત્રણે કૃતિઓ શ્રાવણ અને ઔરુપરંપરાની અધ્યાત્મવિષયક કેટલીક કૃતિઓ સાથે ગણનાપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે. તેમની ભાષા અને શૈલી સરળ, સચોટ, લોકગમ્ય અને અલંકારના તથા પાંડિત્યના ભારથી મુક્ત છે. તેમને ભારતીય અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્યમાં જૈન પરંપરાના મૂલ્યવાન પ્રદાન તરીકે ગણાવી શકાય.

જૈનોની જેમ જૌહોનું અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્ય પણ કેટલુંક અપભ્રંશમાં રચાયું છે. એના રચનારાઓ મહામાન સંપ્રદાયની વજ્રયાન ને સહજયાન એ તાંત્રિક શાખાઓના સિદ્ધો હતા. તેમાંથી સરહ અને કાન્હના હોહાકોષો (આશરે ૧૦ મી શતાબ્દી) વ્યવસ્થિત રૂપમાં મળે છે. કર્મકાંડનો ને બાહ્યાચારનો વિરોધ, ગુરુનું મહત્ત્વ, ચિત્તશુદ્ધિ, ચત્યતાપ્રાપ્તિ વગેરે વિષય પર સીધી, વેધક, તળપદા ભેમવાળી વાણીમાં થયેલી આ રચનાઓમાં પાછળના સંતસાહિત્યની રીતિ, ભાષા ને ભાવનાઓનાં મૂળસોત બહુશે ઔરુ અપભ્રંશ સાહિત્યની વિરલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ લેખે પણ તેમનું મૂલ્ય ઘણું છે.

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમાં લક્ષ્મીચંદ્રકૃત સાવગમ્મદોહા (સં. શ્રાવકધર્મદોહા) અપરનામ નવકારઆવકાચાર (૧૬ મી શતાબ્દી પહેલાં) ઉલ્લેખાર્હ છે. તેમાં ખામ પ્રમાણે શ્રાવકોનું કર્તવ્ય લોકભોગ્ય શૈલીમાં સમજાવ્યું છે. એ ઉપરાંત ૨૫

દોહાની મહેશ્વરકૃત સંયમવિષયક સંજ્ઞામંજરી (સંલવતઃ ૧૩મી શતાબ્દી લગભગ)-નો, જિનદત્ત (ઇ. સ. ૧૦૭૬-૧૧૫૨) કૃત ચર્ચરી અને વાલસ્વરૂપકુલકનો, અને ધનપાલકૃત સલ્યપુરમણ્ડનમહાવીરોત્સાહ (ઇસવી ૧૧મી શતાબ્દી), અલયદેવકૃત જયતિહુજળ આદિ સ્તવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને ટીકાસાહિત્યમાં નાનામોટા સંખ્યાબંધ અપભ્રંશ ખંડો મળે છે. ઉદાહરણુ લેખે થોડાંક જ નામ ગણાવીએ : વર્ધમાનકૃત શ્રુપમચરિત (ઇ. સ. ૧૧૦૪), દેવચંદ્રકૃત શાન્તિનાયચરિત (ઇ. સ. ૧૧૦૪), હેમચંદ્રકૃત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ તથા કુમારપાલચરિત અપરનામ દ્વ્યાથય (ઇસવી ૧૨ મી શતાબ્દી), રત્નપ્રભકૃત વપ્તેશમાલાદોષઘ્નીરૂતિ (ઇ. સ. ૧૧૮૨) સોમપ્રભકૃત કુમારપાલપ્રતિજ્ઞ (ઇ. સ. ૧૧૮૫), હેમહંસશિષ્યકૃત સંજ્ઞામંજરીરૂતિ (ઇસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલાં) વગેરે. આ ઉપરાંત અલંકારસાહિત્યમાં ઉદ્ભૂત પદ્યોમાં જે જૈતનેર અપભ્રંશ રચનાઓનાં મૂલ્યક છે, તેમનું વિશેષ મૂલ્ય છે. આમાંથી સિદ્ધહેમનાં ઉદાહરણો ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. એ ચોણા બસો જેટલાં (મુખ્યત્વે દોહાબદ્ધ) પદ્યોમાંથી ઘણાંખરાં હેમચંદ્રે ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી કે પૂર્વેના વ્યાકરણોમાંથી એકઠાં કર્યાં જણાય છે. કૃત્રિમ કે ઘડી કાઢેલાં હોય તેવાંની સંખ્યા નહીંવી છે. ઉદાહરણોની ભાષા વિવિધ સમય ને સ્થળની છાયા ધરાવે છે. વિષયની વિવિધતા, અનાયાસ-સિદ્ધ લાગતા અલંકારો, ભાવોની તીક્ષ્ણતા અને તેમની સરલ પણ સઘોવેધક અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિનો ખરો રણકાર-આવા ગુણોને કારણે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણો એક તાજગી ને ઉખાથી ધબકતા સાહિત્ય તરફ આંખળી ચીંધે છે.

સંધિ .

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ ટૂંકાં અપભ્રંશ કાવ્યો માટે ‘સંધિ’ નામે (આગલા ‘સંધિબંધ’થી આ લિલ છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે. તેમાં કોઈ ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક કે કથાપ્રધાન વિષયનું થોડાંક ઠકવાંમાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે, અને તેમનો મૂળ આધાર ઘણી વાર આત્મિક કે ભાષાસાહિત્યમાંનો—અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથાસાહિત્યમાંનો—કોઈ પ્રસંગ કે ઉપદેશવચનો હોય છે. રત્નપ્રભકૃત અંતરંગસંધિ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત ભાવનાસધિ જિનપ્રભ (ઇસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત ચરંગસંધિ, મયળરેહાસંધિ (ઇ. સ. ૧૨૪૧) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે.

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાયેલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધતો જતો પ્રભાવ છતો થાય છે. આ બોલીઓમાં

પરિશિષ્ટ

સંદેશરાસક

પ્રાસ્તાવિક

અત્યાર લગીમાં બહુમાં આવેલી બીજી અપભ્રંશ સાહિત્યકૃતિઓથી સંદેશરાસક કેટલીક તેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતાઓને લઈને ઠીકઠીક જુદું પડી આવે છે. કાવ્ય તો સદા અસોએક પદોમાં જ પૂરું થાય છે, છતાં એની વિશિષ્ટતાઓને કારણે તે ઘણું અગત્યનું બની રહે છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંદેશ-રાસક એક સારી રીતે મૂલ્યવાન કૃતિ ગણાય. પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશની કૃતિઓમાં એકે એવી નથી કે જેને સાવ શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ કહી શકીએ. ધર્મકથાઓ, ચરિતો, પુરાણો વગેરે બોધલક્ષી કે ધાર્મિક રચનાઓ જ અપભ્રંશમાં અત્યાર સુધીમાં મળી છે. પણ સ્વયંભૂ, હેમચંદ્ર વગેરેએ આપેલાં અપભ્રંશ ટાંચણો પરથી જો અનુમાન કરવાનું હોય તો એ વાત પણ નિશ્ચય છે કે શૃંગારિક ને વીરરસના સાહિત્યના તેમ જ સુભાષિતોના ખેડાણની પરંપરા પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશે પણ ચાલુ રાખેલી. પણ આવાં હાલ તો કુટકળ કહેવાવાને લાયક પદોને બાજુ પર રાખતાં શૃંગારરસની કે ધ્વજ પ્રકારની શુદ્ધ લલિત વાદ્યમયની કહી શકાય એવી એકે અપભ્રંશ કૃતિ હાથ લાગી ન હતી. સંદેશરાસક આ પ્રકારની પહેલી કૃતિ છે. રસાનંદ જ તેની રચનાનું પ્રમુખ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત : સીધું ઉદ્બોધન નહીં, કાંતાસંમિત ઉપદેશ પણ નહીં, પણ વાંચનાર કે સાંભળનારને સદા ને પર એવી નિર્વૃત્તિનો લાભ થાય એ જ સંદેશરાસકની રચનાનું પ્રયોજન. પોતાનું આ કાવ્ય રસિકોને રસસંભવનીરૂપ ને અનુરાગીને પથદીપરૂપ હોવાનાં વેણ કવિએ પ્રસ્તાવનામાં જ ઉચ્ચાર્યું છે.

કર્તા

સંદેશરાસકની બીજી વિશિષ્ટતા એ કે તેનો રચનાર કવિ મુસ્લિમ છે. એનું નામ અદ્દહમાણ કે અબ્દલ રહમાન ‘પત્રિમદેશમાં આવેલા પ્રખ્યાત મેસ્ચદેશ’ના રહીશ મીરસેન નામે કોઈક વલુકરનો તે પુત્ર હતો. પોતે પ્રાકૃત કાવ્યો ને ગીતો રચવામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી એમ પણ તે કહે છે. અને આખા કાવ્યમાં ક્યાંયે તે એક પરદેશી-આયેતર કવિને હાથે રચાયું હોવાની મંઘ સરખી થે લાગ્યે જ મળે, એ વસ્તુ દેખાડી આપે છે કે સંદેશરાસકકારે અત્યલ કાવ્યરીતિ અને સંસ્કૃતિ કેટલા પ્રમાણમાં આત્મસાત્ કરી હતી. એ ખરું કે કાવ્યનું આદિમંગળ તેમ જ સમાપન અમુક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. કાવ્ય શરૂ કરતાં કવિએ કરેલું ઇશ્વરનું સ્તવન જુઓ : “સમુદ્ર, પૃથ્વી, ગિરિઓ, વૃક્ષો, નક્ષત્રો વગેરે જેણે

સરજ્યાં તે તમને કલ્યાણનું દાન કરો; મનુષ્ય, દેવ, વિદ્યાધર તેમ જ સૂર્યચંદ્ર જેને નમે છે તે કિરતારને, હે નાગરિકો, તમે નમન કરો. ” તેમ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં “જેને આદિ કે અંત નથી” તેવા પરમેશ્વરની જય યોગાવી છે. પણ કાવ્યના આ પ્રકારના આદિ ને અંત, પહેલેથી જાણ હોય કે આ એક મુસ્લિમના હાથની કૃતિ છે, તો જ ખાસ સૂચક લાગે કાવ્યવિષયનું જે રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અનેક સ્થળે જે હુદય અને મુલાગ અલંકારો પ્રયોજ્યા છે, વિરહિણીની કરુણ અવસ્થાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, અને સમગ્ર કાવ્યમાં લાપા ને છદ્દ પરનો જે સાહજિક કાળી વ્યક્ત થાય છે તે સૌં પણ એવી ઊંડી છાપ મૂકી જાય છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ અપભ્રંશના ખાસ કરીને શૃંગારિક સાહિત્યનું કવિએ આકંઠ પાન કરેલું હોવું જોઈએ અને ‘ગાથાસપ્તશતી’ ને ‘વન્તલલગ્ન’ જેવા પ્રાકૃત ગાથાસંયોગોની કેટલીક ગાથાઓના અપભ્રંશ અનુવાદ કે પ્રતિધ્વનિ ‘સંદેશરાસક’માં મળે છે, તેથી આ વાત સમર્થિત થાય છે.

વસ્તુ

સંદેશરાસકની ત્રીજી વિશિષ્ટતા તેના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. કઈ જાતની એ વિશિષ્ટતા છે તે તપાસવા માટે પહેલાં કાવ્યના વસ્તુ પર એક નજર નાખી લઈએ. કૃતિના નામ ઉપરથી જ એ એક વિપ્રલભપ્રાણિત સંદેશકાવ્ય હોવાનું સમજાય છે. પણ મેઘદૂતની રચના પછી તેના અનુક્રમમાં જે અનેક સામાન્ય કે ઊતરતી કોટિનાં દૂતકાવ્યો ફૂટી નીકળ્યાં તેમની અને સંદેશરાસકની વચ્ચે જોજનોનું અંતર લાગે. કાવ્યના આરંભે કવિએ આત્મપરિચય આપ્યો છે, અને સાચું ધ્રુવપદ પામેલા અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય પૂર્વસૂરિઓનાં રચેલા વિદ્યમાન હોવા છતાં, પોતાના જેવા પામર જનના આવા નમ્ર પ્રયત્નને પણ રસિક હૃદયોને રીઝવવાનો થોડોક અધિકાર અને અવકાશ છે એ વાત પૂર્વપરિચિત પણ રોચક નિદર્શનોની એક આખી માળા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. કાવ્યના આ પ્રવેશિક, ખંડ પછી ખરું કાવ્યવસ્તુ આરંભાય છે.

રાજપૂતાનામાં કોઈ સ્થળે આવેલા વિજયનગરમાં રહેલી કોઈ પ્રોષિતભર્તૃકા કોઈકે પ્રવાસીને માર્ગ પર થઈને જતો જોઈ જરા પૂછપરછ કરે છે. પથિક મૂલતાનથી નીકળી કોઈના સંદેશવાહક તરીકે ખલાત જઈ રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે પથિક મૂલતાનની સમૃદ્ધિનું ઘણું હૃદયગમ વર્ણન કરે છે. અહીં તેમ જ બીજાં વર્ણનસ્થળોએ ક્યાંકે કહસાધ્યતા નહીં લાગે લાપા, છંદ, અલંકારો ને વક્તવ્યની અનેકવિધ લલિતલગ્નીઓની કવિને સહજ ફાવટ હોવાની જ પ્રતીતિ થશે. વિરહિણીનો પતિ પણ કેટલાય વખતથી વેપારવાણિજ્યને અર્થે ખલાત ગયેલો. એટલે તે પથિકને વીનવે છે કે મારો થોડોક સંદેશો તેને પહોંચાડ પથિકનો સમભાવ જાણી વિરહિણી સંદેશો કહે છે. તેમાં સ્વૂળ સામગ્રી તરીકે તો વિરહને લીધે થયેલી પોતાની કરુણ, દુઃખી, દયનીય અવસ્થાનું વર્ણન, આટલો સમય વ્યતીત થઈ

ગયા છતાં પરદેશથી પાછા ન ફરવા માટે હિયાલંબ, વિરહના તીવ્ર દાહનો અને મિલનની આશાના અમીનો વારાફરતી અનુભવ લેતા પોતાના હૃદયની ત્રિશંકુવત્ સ્થિતિ અને એ સૌને લઈને અસહ્ય બેવડું બની ગયેલું પોતાનું જીવિત-આટલું છે. પણ અપૂર્વતા અભિવ્યક્તિની રીતમાં જ વિશેષ છે. જુદાજુદા ભાવાનુકૂળ છંદોનો આશ્રય લઈ, પહેલાં બેચાર વેણું કહે, વળી કહેતાંકહેતાં હૈયું ભાંગી પડે, વળી બેચાર વેણું કહે, એટલામાં પથિકનું હૃદય સમભાવથી લીનું થતાં, તે હોય તે નિઃસંકોચ કહેવા આગ્રહ કરે: આમ ઉપરની અવિશિષ્ટ સામગ્રી અનેક રમ્ય ભંગીઓનાં રંગભેરંગી પટકૂળ પહેરી કાવ્યરસનું વાહન બને છે. પછી પથિક મોહું થવાનો ભય આગળ ધરી રત્ન માગે છે, એટલે સુદરી છેવટના બેચાર શબ્દો સાંભળી લેવાનું કહે છે. આમ કાવ્ય અરધે મુધી આવે છે. દરમિયાન પથિકના હૃદયમાં સમભાવપ્રેર્યું કુપૂહણ થાય છે ને વિરહિણીને પૂછે છે કે દેટલા વખતથી તું આવી આર્ત દશા ભોગવી રહી છે, અને આમ લાંબા સમયથી હૃદયમાં ભંડારી રાખેલાં દુઃખમય સવેદનોને એક સૌહાર્દભરી વ્યક્તિ આગળ વાચાબદ્ધ કરવાની સગવડ મળતાં, રમણી પોતાની કથની માંડે છે. અહીં કાવ્યનો બીજો ખંડ પૂરો થાય છે. આરંભનો ભાગ બાદ કરતાં, આ ખંડ સ્વતંત્ર રીતે જ વિભેગજનનાં આર્ત, કટુણાધેરા સૂરો વહાવતાં વિલાપગીતોની એક માળા જેવો બની રહે છે.

ત્રીજા ખંડમાં ષડ્ઞાતુઓનું મનોરમ અને તાદૃશ વર્ણન છે. પતિ પરદેશ સિધાવ્યો ત્યારે કેવો શીખ તપતો હતો ત્યાંથી માંડીને એક પછી એક ઞતુ ને તે વેળાની પોતાની દશા એ પ્રકારે વર્ણન આગળ ચલાવી છેવટમાં વસંતને વર્ણવી વિરહિણી અટકે છે ને અતે પથિકને વિદાય કરી પોતે હજી તો પાછી ફરે છે, ત્યાં જ દક્ષિણ દિશામાં નજર પડતાં, તે દૂર રસ્તા પર પોતાના પતિને પરદેશથી પાછો આવતો જુએ છે, ને કવિ 'જેમ તે વિરહિણીનું કાર્ય ઓચિંતું જ સીધું તેમ શ્રીતા અને પાઠકનું પણ સિદ્ધ થાઓ' એવી પ્રાર્થના સાથે અનાદિ-અનંતનો જય બોલાવી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે.

સ્વરૂપ

આ કાવ્યસામગ્રીને જે કલેવરમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે કૃતિનું નામ કાવ્યનો પ્રકાર જણાવી દે છે. જૂની ગુજરાતીમાં ને હિંદીમાં સંખ્યાબંધ રાસાકાવ્યો જાણીતાં છે. અપભ્રંશમાં એવો જ સ્પદેશરસાયણરાસ આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. પણ સ્વરૂપ અને આંધણીની દૃષ્ટિએ સૌથી નોખો પડી આવતો આ પહેલો જ અપભ્રંશ રાસો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. કવિએ કાવ્યને વિષયાનુકૂળ એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યું છે ને દરેકને પ્રક્રમ એવું નામ આપ્યું છે. વળી પહેલા પ્રક્રમમાં પ્રાસ્તાવિક વાતો આપવામાં આવી છે ને આથી નેની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે, અપભ્રંશ નહીં. કાવ્યમાં વચ્ચેવચ્ચે જ્યાંજ્યાં ગાથા

૨. અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે. મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે.)

૧. ‘અપભ્રંશના’ અર્થો

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધીરણથી વ્યુત થવું, નીચા પડવું તે.^૧ આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં ‘રુબ્ધન’, ‘બ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ’ (આચારવિચારના પ્રદેશમાં):

(૧) ‘મોટાઓ મારે પણ બહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.’ (કાલિદાસ).

(૨) ‘દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કુબ્જકલિકાએ ઉઘાડી હતી—વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ.....લાગ્યું’

‘આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો.’

‘આ અપભ્રંશ અને ખાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—લાગ્યા.’ (જોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાની ‘બ્રષ્ટતા’ કે ‘વિકૃતિ’, ‘ભ્રષ્ટ’ ‘વિકૃત’, ‘અનિષ્ટ’ રૂપ કે શબ્દ-પ્રયોગ (સરખાનો, ‘અપભાષા’, ‘અપશબ્દ’, ‘અપપ્રયોગ’ વગેરે)^૨:

(૩) ‘ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કંઈ છે જ નહિ. ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી.’ (ઉમાશંકર).

(૪) ‘(દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે’ (વ્યાડિ).

(૫) ‘અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે, (ન્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે ગૌ એ શબ્દના ગાવી, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકા વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.’ (પતંજલિ).

૧. ભરત ‘સમાન શબ્દ’, ‘વિભ્રષ્ટ’ ને ‘દેશીગત’ એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે, અને ‘જે અનાદ્ય વર્ણો, સ્થોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,’ એવી વ્યાખ્યા ખાવે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭-૩, ૫, ૬).

૨ ‘અપશબ્દ’ માટે પણ આર્ણવે જ કહેવાયું છે : ત યવ શક્તિૈશ્વર્યપ્રમાદાલસનાદિભિઃ । અન્યયોચારિતાઃ શબ્દા અપશબ્દા ઇતીરિતા ॥ (ભર્તૃહરિ) ‘અશક્તિ, પ્રમાદ, આલસ વગેરે કારણે ભુલથી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે’

આવે છે તે દરેક સ્થળે પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ કરાયો છે ને જે બેચાર વર્ણવતો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમની ભાષા પણ પ્રાકૃતપ્રચુર છે. વિરહાકુના 'વૃત્તભતિ-સમુચ્ચય' કે સ્વયંભૂના 'સ્વયંભૂચંદ' જેવા છંદોચ્છેદો રાસાનું જે એવું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે જેની અડિલલા, રાસા, ચઉપછ, દોહા વગેરે છંદોમાં રચના કરવામાં આવે તે રાસો, તે સંદેશરાસકને ઘરોઘર લાગુ પડે છે. અને સંદેશરાસકમાં પણ 'બહુ રૂપકોમાં (=છંદોમાં) નિબદ્ધ એવો રાસક' એવું રાસકનું લક્ષણ અપાયું છે.

સવા બસોથી યે ઓછાં પઘોના આ કાવ્યમાં કવિએ વીર નેટલા જુદાજુદા છંદો પ્રયોજ્યા છે ઘણાખરા છંદોનું નામ કવિએ કાવ્યદેહમાં જ વણી લીધું છે: 'હવે મારા પિયને પાચ દોહા કહેજે, એક વસ્તુ, એક ગાથા ને ડોમિલક કહેજે, હવે એક ચૂડિલક ને એક ખડહડક કહેજે, હવે મડિલા ને અડિલા કહેજે,' વગેરે. આમ સંદેશરાસકનું છંદોદયિએ મહત્ત્વ ઉઘાડુ છે.

કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ છે ખરી પણ તે લૌકિક બોલીઓના ઠીકઠીક સંપર્કમાં આવેલી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે. આમાં હેમચંદ્રના શિષ્યમાન્ય અપભ્રંશનાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપરાંત હરિભદ્ર અને સૌમપ્રભના શ્વેતામ્બર અપભ્રંશનાં ઘણાં લક્ષણો મળે છે. એથી આગળ ચાલતાં કેટલીક એવી વિશિષ્ટતાઓ આપણે જોઈએ છીએ કે જે કોઈ એક પ્રાંતની ભાષાની આગવી નહીં, પણ બધા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશોનો વચ્ચે સામાન છે, ને આ સૌ ઉપરાંત પણ સંદેશરાસકની ભાષામાં કેટલાંક શબ્દો ને રૂપો એવાં છે કે જેમના આધારે તેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ઉત્તરવિભાગના સારા એવા સંપર્કમાં આવેલી હોવાનું અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. વળી રાજસ્થાની ભાષાઓ માટે પશ્ચિમી હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓની અસરથી મુક્ત રહેવું એ બહુ સંભવે તેમ ન હતું, એટલે સંદેશરાસકની ભાષામાં પણ આપણને ઘ્રજ વગેરેની છાંટ દેખાય છે. સરવાળે સંદેશરાસકની ભાષા કાંઈક અંશે પ્રાચીન મારવાડી તરફ ઢળતી અને ઘ્રજ ભાષાની છાંટવાળી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીથી રંગાયેલી એવો 'શ્વેતામ્બર' અપભ્રંશ છે.

૨. અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો.

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે. મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે.)

૧. 'અપભ્રંશના' અર્થો :

૧. ઇષ્ટ કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી વ્યુત થવું, નીચા પડવું તે;^૧ આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં 'સ્ખલન', 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ' (આચારવિચારના પ્રદેશમાં) :

(૧) 'મોટાઓ માટે પણ જહુ ચડવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે.' (કલિદાસ).

(૨) 'દ્વારની આણી પાસની સાંકળ ઉઘાડવી એના હાથમાં હતી, પેલી પાસની સાંકળ કુબ્જકલિકાએ ઉઘાડી હતી—વાસી ન હતી; આ તેનું સખીકૃત્ય કુમુદસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુરૂપ.....લાગ્યું'

'આ સેવકભાવ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તનો અપભ્રંશકર લાગ્યો.'

'આ અપભ્રંશ અને પાતકતાના હેતુ ઉભય ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—લાગ્યા.' (ગોવર્ધનરામ).

૨. ભાષાની 'ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ', 'ભ્રષ્ટ' 'વિકૃત', 'અ-શિષ્ટ' રૂપ કે શબ્દ-પ્રયોગ (સરખાનો, 'અપભાષા', 'અપશબ્દ', 'અપપ્રયોગ' વગેરે)^૨:

(૩) 'ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કંઈ છે જ નહિ. ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી.' (ઉમાશંકર).

(૪) '(દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે' (વ્યાડિ).

(૫) 'અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે, (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે. કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે. જેમ કે ગૌ એ શબ્દના ગાવી, ગોળી, ગોલા, ગોપોતલિકા વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે.' (પતંજલિ).

૧. સરત 'સમાન શબ્દ', 'વિભ્રષ્ટ' ને 'દેશાગત' એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત ગણાવે છે, અને 'જે અનાથ વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામે તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે,' એવી વ્યાખ્યા બાધે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭-૩, ૫, ૬).

૨. 'અપશબ્દ' માટે પણ આતું જ કહેવાયું છે : ત ધ્વ શક્તિવૈકલ્યપ્રમાદાલ્પતાદિમિઃ । અન્યયોચારિતાઃ શબ્દા અપશબ્દા ઇતીરિતાઃ ॥ (ભર્તૃહરિ). 'અશક્તિ, પ્રમાદ, આળસ વગેરે કારણે જુદી રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે.'

(૬) ‘(શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એનો કોઈ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. બધા અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે. પણ પ્રસિદ્ધિને લઈને રૂઢ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગાં: એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશક્તિ કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના માત્રી વગેરે અપભ્રંશો પ્રયોજ્ય છે.’ (ભર્તૃહરિ).

૩. ભટ્ટ, વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે સમયની દેશભાષા (આ અર્થમાં ‘અપભ્રષ્ટ’-‘અવહટ્ઠ’ પણ વપરાયો છે) :

(૭) ‘શાસ્ત્રોમાં, સંસ્કૃતથી જુદું હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે.’ (દંડી).

(૮) “‘ભાષા’ એટલે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ; ‘ભાષા’નો અપભ્રંશ તે ‘વિભાષા’. એ તે તે દેશમાં ગહવરવાસીઓની ને પ્રાકૃત જનોની’..... (અભિનવગુપ્ત). “પણ અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે?” એના ઉત્તરમાં કહે છે કે’... (પ્રાકૃત પાઠ્યનું વિવરણ કરતાં અભિનવગુપ્ત).

(૯) ‘ને ત્રીજું તે અપભ્રષ્ટ. હે રાજ, દેશભાષાના ભેદો અનુસાર તે અનંત છે.’ (વિંધુધર્મોત્તર).

(૧૦) ‘તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાનું હોય તે અપભ્રંશ’ (વાઘસટ, ૧૧મી શતાબ્દી). ‘જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે કર્ણાટ પાંચાલ વગેરેમાં શુદ્ધ, એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે, એમ અર્થ છે’ (સિદ્ધદેવગણિ).

(૧૧) ‘દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠાં લાગે છે, તેથી તે અવહટ્ઠ હું કહું છું’ (ત્રિથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

(૧૨) ‘કથામાત્ર એ નઘપધરાની અપભ્રંશ એ દાખી’ (ભાલણ, સોળમી શતાબ્દીનો આરંભ) ^૧

(૧૩) ‘અપભ્રષ્ટશબ્દપ્રકાશ’ (≈ ૧૮૮૦ માં પ્રકાશિત, પ્રભાકર રામચંદ્ર પંડિતકૃત ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિદર્શક કોશનું નામ).

(૧૪) ‘આમાં છઠ્ઠો તે દેશવિશેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ.’ (રુદ્રટ, ૯મી શતાબ્દી).

૧. સાથે પદ્યનાભ (ઈ સ ૧૪૫૬) બાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, રામજી વગેરે ‘પ્રાકૃત’ ‘ગુજરાતભાષા’ ‘ગુજરાતી ભાષા’ એવી સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી માટે યોજે છે. ‘સરસ અંધ-પ્રાકૃત કવં’ (કાન્હડદે-પ્રબંધ, ૧-૧), ‘પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી’ (કા પ્ર, ૪/૩૫૨); ‘ગુજરાતભાષાએ નજરાનના ગુણ મનોહર ગાઈ’ (નલાખ્યાન, ૧-૧); ‘સરકૃત બોલ્યે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?’ (અખ્યાના છપ્પા, ૨૪૭); ‘આધું નાજદમણ ગુજરાતીભાષા’ (દરામસ્કંધ, ૧૬-૫૪); ‘સંવાદ શુકવરિદાસજાનનો, કરું પ્રાકૃત પદબંધ’ (દરામસ્કંધ, ૧-૭); ‘મોહનજીસુત રખીદાસ કહે: પ્રાકૃતમાં એ પુરાણી કરો’ (સિદ્ધાંતનળગ્રંથી, વહાંજીની વાર્તા, ૮)

(૧૫) 'આ તથા દેશભોલી પ્રાયઃ અપભ્રંશ નીચે આવે છે.' (રામચંદ્ર, ૧૨મી શતાબ્દી)

(૧૬) ગીત દ્વિવિદ્ કહેવાય છે; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત. હે નરપતિ, ત્રીજું અપભ્રંશ છે, તે અર્ન્ત છે. દેશભાષાના ભેદ અનુસાર તેનો અહીં અંત નથી.' (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

૪. એ નામની સાહિત્યભાષા :

(૧૭) '(કાવ્યના) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને ઉપરાંત અપભ્રંશ—એમ ત્રણ પ્રકાર છે.' (ભામહ, આ. છઠી શતાબ્દી).

(૧૮) એ પ્રમાણે આર્યોએ આ વિશાળ વાઙ્મય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર-એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે.

આલીર વગેરેની ભાષાઓને કાવ્યમાં અપભ્રંશ કહેવાની રૂઠિ છે, પણ શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતથી જુદું હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે (દંડી, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૧૯) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એવા અર્થ-ધોની રચનામાં જેનું અંતઃકરણ નિપુણતર હતું.' (વલ્લભીના ધરસેન દ્વિતીયનું બનાવટી દાનપત્ર, આ. સાતમી શતાબ્દી).

(૨૦) (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઉલ્લેખ પછી)-અરે, એક ચોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે. તો આ એ જ હશે. (ઉદ્યોતનસૂરિ, ઈ. સ. ૭૭૮).

(૨૧) '(હે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ તારું શરીર છે, સંસ્કૃત મુખ, પ્રાકૃત આંહુ, અપભ્રંશ જઘન, પૈશાચ ચરણ, મિશ્ર વક્ષઃસ્થળ' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

(૨૨) 'મહાકાવ્ય, પદ્યાત્મક અને ઘર્ણુખરું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને આમ્ય ભાષાનિબદ્ધ... (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૩) 'અવહટ્થ (અપભ્રંશક), સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક ભાષામાં જેમણે લક્ષણ ને છંદોનાં આભરણ વડે સુકવિત્વને ભૂષિત કર્યું (અબ્દલ રહમાન, આ. ૧૩ મી શતાબ્દી).

(૨૪) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્યશરીર તરીકે પ્રયોજ્ય છે.' (વાગ્બટ, ૧૨ મી શતાબ્દી).

(૨૫) 'ભાષાભેદ અનુસાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ સંભવે છે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ, પિશાચભાષા, અને શૌરસેની, તથા છઠ્ઠો દેશવિશેષ અનુસાર અનેક ભેદ-વાળો અપભ્રંશ' (રુદ્રટ, નવમી શતાબ્દી).

(૨૬) 'અમુક અર્થ સંસ્કૃત દ્વારા રચવો શક્ય છે, બીજો પ્રાકૃત દ્વારા તો કોઈ અપભ્રંશ દ્વારા; તેમ કોઈ પૈશાચી, શૌરસેની કે માગધીમાં ગૂંથી શકાય છે. (આ રાજશેખર ને અનુસરીને આપેલું છે.) (લોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૨૭) 'જગતના સકળ પ્રાણીઓનો વ્યાકરણ વગેરે સંસ્કારથી રહિત એનો સંદર્ભ વાણીવ્યાપાર તે પ્રકૃતિ. તેમાંથી ઉદ્ભવ પામેલું કે તે જ, પ્રાકૃત. તે જ દેશવિશેષ પ્રમાણે, અને સંસ્કરણથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને સંસ્કૃત વગેરે પછીના સ્વરૂપમેલોને પામે છે...વળી પ્રાકૃત તે જ અપભ્રંશ છે. તેને બીજાઓએ ઉપનામર, આબીર ને ગ્રામ્ય એમ ત્રિવિધ કહ્યો છે. તેના નિરસન માટે (સૂત્રકારે) 'બૂરિભેદઃ' એમ કહ્યું છે કઈ રીતે? 'દેશવિશેષને કારણે'. તેનાં લક્ષણોનો યોગ્ય નિર્ણય લોકો પાસેથી કરવો.' (નમિસાધુ, અગિઆરમી શતાબ્દી).

(૨૮) 'સંસ્કૃત વગેરે છાયા'—'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ પ્રકારની ભાષા કહેવાય છે.' (હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી).

(૨૯) 'ગોઝ વગેરે સંસ્કૃતસ્થિત છે, લાટદેશના કવિઓ પ્રાકૃતમાં દઢ રુચિવાળા છે, સકળ મરુભૂમિ, ટક્ક ને લાદાનકના કવિઓ અપભ્રંશવાળા પ્રયોગ કરે છે, અવન્ટી, પારિયાત્ર ને દશપુરના કવિઓ પૈશાચીનો આશ્રય લે છે, ન્યારે મધ્યદેશવાસી કવિ સર્વભાષાસેવી છે' (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી).

(૩૦) '(રાભસનની) પ્રથિમે અપભ્રંશ કવિઓ.' (રાજશેખર).

(૩૧) 'સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ મનોર પ્રાકૃતને સાંભળવાનું પસંદ કરે છે. ગુર્જરો અન્યના નહીં પણ પોતાના જ અપભ્રંશથી સંતુષ્ટ થાય છે' (લોજ, દશમી શતાબ્દી).

(૩૨) 'અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ સંધિબંધવાળાં મહાકાવ્ય તે 'અબિધ-મયન' વગેરે—ગ્રામ્ય અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલ અવસ્કન્ધકબંધવાળાં મહાકાવ્ય તે 'લીમકાવ્ય' વગેરે.' (હેમચંદ્ર):

અપભ્રંશના સ્વરૂપની વિચારણા

ન્યારે કોઈ ક્ષેત્ર શતાબ્દીઓ સુધી વપરાતી રહે, ત્યારે તેના ગર્વજર્જુરતામાં સમયે સમયે પરિવર્તન પણ થતું રહે એ સ્વાભાવિક છે. 'પ્રાકૃત એટલે (૧) સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારની સંસ્કૃત ભાષાથી જુદી તરી આવતી જનસાધારણની ભાષા, (૨) માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત, (૩) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની ને માગધી, એ ભાષાઓ, (૪) માહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, અર્ધમાગધી, પૈશાચી ને અપભ્રંશ એ ભાષાઓ (૫) એક તરફ સંસ્કૃત અને બીજી તરફ ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ઉત્તરભારતીય

૧. રાજશેખરમાં બીજા પણ આ પ્રકારના ત્રણચાર ઉલ્લેખો 'કાવ્યમીમાંસા'માં અને એક 'બાવરામાયણ'માં છે.

લાવાઓની વચ્ચેની લાવાઓ, (૬) લોકલાવા ગુજરાતી, અવધી, બ્રજ, વગેરે. આ ઉપરાંત પણ બેત્રણ અર્થ નોંધી શકાય. ‘અપભ્રંશ’ એ સંસારનું પણ એવું જ છે.

ઇસુ પહેલાની બીજીથી માંડીને ઇસુની વીશમી શતાબ્દી સુધી એકના એક અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની બેસનાર પોતાને માટે પાર વગરનો ગૂંચવાડો ઊભો કરવાનો. હકીકતમાં એવો ઠીકઠીક ગૂંચવાડો ઊભો થયેલો જ છે: અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોનાં સમયે સમયે ને અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરા-યેલાં કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિયત અર્થને અનુલક્ષીને છે, એમ પહેલેથી સ્વીકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ વિશે ભ્રમભરેલા મતો બાંધ્યા છે, અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોકઠામાં મારીમથમડીને બેસાડવી પડી છે.

‘અપભ્રંશ’ના અર્થો વિશે ઉપર ટકિલાં પ્રમાણે ઉપરથી બેઈ શકાશે કે ‘અપભ્રંશ’નો સાધારણ યૌગિક અર્થ છે, ‘છે કે માન્ય સ્થાનથી-ધોરણથી અયુત થવું, નીચા પડવું તે’ લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે ‘સ્ખલન’, ‘ભ્રષ્ટતા’, ‘વિકૃતિ’ : એ પછી આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે બાષાવ્યવહારનાં પ્રદેશમાં. ઠેક આપણા સમય સુધી આ અર્થમાં ‘અપભ્રંશ’ વપરાતો રહ્યો છે.

શબ્દો ને અપશબ્દો—એટલે કે સાધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ, શિષ્ટ શબ્દો અને અસાધુ અથવા અશુદ્ધ, અ-શિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં, પતંગલિ (આ. ઇ. પૂ. ૧૫૦)ની પણ પહેલાંથી શિષ્ટ, સંસ્કારી વગેના ‘સંસ્કૃત’ના વિરોધમાં જન-સમૂહની સંસ્કારહીન ભાષા તે ‘પ્રાકૃત’ ને તેના ‘ભ્રષ્ટ’ ‘આમ્ય’ પ્રયોગો તે ‘અપ-ભ્રંશ’ કહેવાતા. અને પછીથી સમયે સમયે લોકભાષાનું સ્વરૂપ પલટાવું રહ્યું તે અનુસાર ‘અપભ્રંશ’ એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી બોલીઓને લાગી છે. પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું શિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્વાચીન મૈથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, સુમલમેદે કે સંદર્ભમેદે ‘ભાષા’, ‘પ્રાકૃત’ ‘અપભ્રંશ’ ને ‘અપભ્રષ્ટ’ એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ ‘દેશી’ ને ‘સામાન્ય ભાષા’ એવી સંજ્ઞાઓ પણ દશમી શતાબ્દી પહેલાં વ્યવહારગત લોકબોલીઓ માટે વપરાતી.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં આમ્ય, અ-શિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત બોલીઓ માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની બોલીઓથી દૂર ને દૂર થવા લાગી, તે અરસામાં ‘અપભ્રંશ’ સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. કોઈ પણ આમ્ય, ‘વિકૃત’ ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે ‘અપભ્રંશ’ વપરાવા લાગ્યું. લામહ (ઇ. છઠી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઇ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આ સાતમી શતાબ્દીના એક તામ્રપત્રમાં,

વલ્લભીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યપ્રબંધ રચનામાં નિપુણ હતા એવો ધરસેન(બીજા)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતાં ઉદ્યોતન (આઠમી શૃંગ), સ્વયંભૂ (નવમી શતાબ્દી પહેલાં), પુષ્પદંત (દસમી) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ, રાજશેખર (નવમી શૃંગ), હેમચંદ્ર અને બીજા ઘણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, વ્યવહાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. પણ બીજા પક્ષે રુદ્રદ (નવમી શૃંગ), નભિસાધુ (અગિયારમી શૃંગ) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧-૧૨મી શૃંગ) રામશર્મા ને માર્કંડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા ને અનેકતાને લગતા નિર્દેશો ને પ્રમાણોની આ વિસંગતિનો ખુલાસો શો ?

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાતના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિસ્ખત ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્યજન રાજસભામાં કે નિદગ્ધગોષ્ઠીમાં કવિયશ મેળવવા જે કાવ્યરચના કરતો તેના ઉપ-યોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે કાવ્યશાસ્ત્ર ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના નિષ્કર્ષમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, બીજાંની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતાં, સમાજના સંસ્કારવંચિત વર્ગોમાંથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકદૃષ્ટિએ ચડેલી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની ભેચાર લાક્ષણિકતાઓનો છંટકાવ થતો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી, તેવે જ રૂપે તે પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો કોઈ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં રાચતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે મુઠ્ઠી કોઈ નથી જતું, જતું રાકય પણ નથી. પ્રાકૃતનાં સંસ્કૃતથી ભિન્ન એવાં થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી લેવાતો. હરતનાચ્ચશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃતબોલીઓમાં માગધી, આવતી, સૌરસેની વગેરે સાત ‘ભાષાઓ’ અને શાખરી, આબીરી વગેરે અનેક ‘વિભાષાઓ’ ગણાવેલી છે, તથા અમુક પ્રદેશની ઉકારવાળી બોલી, અમુક પ્રદેશની તકારવાળી—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે અંગેના, નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો લેખે આ માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે, અને આવા જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણાદિમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નરોનું સંસ્કૃત પ્રેક્ષક જનતાને પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું લાગે, તે માટેના નિયમો તત્ત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં.

ભરતની પરંપરાને અનુસારનારા પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો વિસ્તારપૂર્વક ‘ભાષાઓ’ ને ‘વિભાષાઓ’ના લક્ષણ આપે છે. ‘ભાષા-ઓ’નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા ‘વિભાષાઓ’ના નાતિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને નાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદૃષ્ટિએ બીડીને આંખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થળ, કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં, સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત બનતાં ગયાં, એટલે પછી તો ઘણી બાબતમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશીયે લેવાદેવા ન રહી પાત્ર-પ્રકારોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતાં રહ્યા, પણ પ્રયોગન અને નિરૂપણની દૃષ્ટિ એનાં એ જ રહ્યાં.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો ભરતે જેમને ‘વિભાષાઓ’ અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિભાષાઓની ‘ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિભાષા’ એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને ત્યારે ‘અપભ્રંશ’ નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણ-કારોમા સ્થપાઈ છટ્ટી-સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ-ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય-ના અને પ્રબંધોના ઉત્તેજો મળે છે. અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને છદોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે. આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા હોયે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે, અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે પણ મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંઘાત વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત સાહિત્ય-વિનોદ અર્થે અપભ્રંશ અન્યન પણ વપરાતું પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષા ને વેશ-ભૂષાને લગતી કૌતુકમય રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થએલી. કીડા, ગોષ્ઠી વગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું. ભોજના ‘સરસ્વતીકલાલસુ’ વગેરે જેવા ગ્રંથોમાં આનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે. આવી રચનાઓમા જ્યારે પ્રાદેશિક બોલીઓની છાંટ વાળી ભાષા વપરાતી, ત્યારે તે પણ કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના અનેક ભેદો મળતા. વિધ્યુદયમોરાર અને વાઘડતની ‘અપભ્રંશ’ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટાવી શકાય તેમજ ઉપનાગર, આશીર ને ગ્રામ્ય એવા નમિસાધુએ નોંધેલા ભેદો, કે નાગર, વ્રાત્યક ને ઉપનાગર (તથા પાચાલ, મગધ, વૈદર્ભ વગેરે બીજા વીશ) એ પ્રાચ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો રુદ્રદે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના ખૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની રચનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ ઘણું સંભવિત છે.

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞા પ્રચલિત બનવાને કારણે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો-ગૂંચવાડો ઊભો થતો રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્યોતનસૂરિ, રાજશેખર અને પ્રાચ્ય વૈયાકરણોમાં સ્વીકારાયું છે, તો બીજા પક્ષે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ જાતની ભાષા-વ્યવસ્થા પણ રુદ્રટ, લોજ, હેમચંદ્ર, અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આબીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે. અને પછીથી પણ વિરહાંક વગેરે આબીરી ભાષા કે આબીરોક્તિ તરીકે બે નમૂના આપે છે તે અપભ્રંશના જ હોય છે. આબીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ સંબંધ હોવાના બીજા પણ અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં બીજી શતાબ્દીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આબીર-રાજા ઇન્દ્રસેનનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના, વાયવ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આબીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાભારત (સભાપર્વ) ને ઘઠાઠપુરાણ આબીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આબીરોની વસાહતો ક્રમે કરીને દક્ષિણ તરફ ખસી હોવાના પણ પુરાવા મળે છે. જૃહત્સંહિતામાં આબીરો આનર્ત ને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કાંકણમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજ-સ્થાન, વજ્રભૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ ને વરાહ મુધીનો પ્રદેશ સમયેસમયે આબીરો સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશનાં વિસ્તૃત મહા-કાવ્યો વિદર્ભ આસપાસના દિગંબર જૈન કવિઓનાં ને રાજસ્થાનના ન્યેતાંબર જૈન કવિઓનાં, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિલાલેખગત પ્રાચીન ઉલ્લેખ સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીનો, ઉપલબ્ધ સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે હકીકતો જોતાં તેમ જ અર્વાચીન હિંદી, રાજસ્થાનની ને ગુજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોતાં ઉપર્યુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓની પહેલાં છે. હરિત્વીય ભાષાઓનો—ભારતીય-આર્ય ભાષાનો વેદથી લઈને આજ સુધીનો-ઇતિહાસ અભ્યાસની સમગ્ર વડ ખાતર ત્રણ ભૂમિકામાં વહેલી નખાયો છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત), મધ્યમ ભારતીય-આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ), નવ્ય ભારતીય આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે), આમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાના પ્રાચીન (અશોકકાલીન બોલીઓ, પાલિ વગેરે), મધ્યમ (સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો) અને અંતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની સંક્રમણ દશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત જ હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ ઘણી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે. અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી

શકાય. અત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ અનાદ્ય સ્થાને રહેલા 'એ-ઓ' નું પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની બહુલતા, નાસિક્ય વકાર, એ સ્વર વચ્ચેના 'સ્' નો 'હ', 'વ્' > (પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ) + 'વ' એ પ્રક્રિયા, પ્રદેશભેદે અધોરેક વાળા સંયુક્ત વ્યંજનો બળવી રાખવા ને કવચિત્ (આઘાક્ષરમાં) રકારનો પ્રક્ષેપ—વગેરે વિગતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે. રૂપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક પ્રત્યયોમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રત્યયો નામિક રૂપાખ્યાનમાં પણ સાદૃશ્યબળે વપરાતા વર્ધ ગયા છે. અને અકારાંત અંગોનો પ્રભાવ સર્વગ્રાહી છે. પ્રથમા—દ્વિતીયા, તૃતીયા—સપ્તમી અને પંચમી—ષષ્ઠીની ભેળસેળ થતાં ચારેક વિભક્તિઓ અલગ પાડી શકાય છે અને પરિણામે અનુગોનો પ્રચાર વધ્યો છે. આ ઉપરાંત જે દ્વેરકાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે વિભક્તિના વિશિષ્ટ પ્રયોગો, અને રૂઢોક્તિઓ, એ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કરતાં અર્વાચીન ભાષાઓની વધુ નિકટ છે. શબ્દસંડોળના વિષયમાં પણ આજ વસ્તુ જણાઈ આવે છે. પ્રાકૃતની તુલનામાં અપભ્રંશમાં દેશ્ય શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો છે અને તેમાંથી કેટલાયે અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતરી આવ્યા છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે, તે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે, પણ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ જોતાં સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીક ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે. દિગ્ગમરો અને એતાંત્રોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક બોદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે; તેમ રવચલુ, પુષ્પદંત, હરિભદ્ર વગેરેના શિષ્ટ, ઉચ્ચ, પાંડિત્યપ્રચુર અપભ્રંશની તુલનામાં હેમચંદ્રમાં ઉદ્ધૃત થયેલા કેટલાક શ્લોકોમાં કાંઈક આ તરફનો ને લૌકિક અપભ્રંશ જુદો પડે છે.

પરિશિષ્ટ

(૧) અભ્યાસુર્ધિર્ભવતિ મહતામપ્યપ્રશ્નનિષ્ઠા । (શકુન્તલ, ૪, ૫). (૨) સરસ્વતીચંદ્ર, ૧ (નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૩૪), ૩૧૦, ૨૧૯. (૩) ઉમાશંકર બેશી, 'જન્મભૂમિ' કલમકિતાબ, ૧૨-૫-૧૯૪૯. (૪) શબ્દપ્રકૃતિપ્રશ્નશ્ચેતિ સપ્રહવારઃ । (ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮ વાર્તિક) (૫) મૂળામોડપદ્યસ્ય અત્પીયાસઃ શબ્દા इति । एतैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गान्धी गोष्ठी गोता गोपोतलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः । (મહાભાષ્ય. ૧-૧-૧) (૬) નાપ્રકૃતિરપ્રશ્નઃ સ્વતંત્રઃ વચ્ચિદ્વિચલે । સર્વેભ્યઃ હિ સાધુરેવાપ્રશ્નસ્ય પ્રકૃતિઃ । પ્રસિદ્ધસ્તુ રુદિતામાપયમાનાઃ સ્વાતંત્ર્યમેવ કેચિદપ્રશ્નશ્ચ લમન્તે । તત્ર ગૌરિત્તિ પ્રયોક્ત્યે અશક્ત્યા પ્રમાદાદિભિર્વા ગાવ્યાદયસ્તત્પ્રકૃતયોઽપ્રશ્નશ્ચ પ્રયુજ્યન્તે । (વાક્યપદીય, ૧, ૧૪૮, વાર્તિક). (૭) શાસ્ત્રે જી સંસ્કૃતાદન્યપ્રશ્નશ્ચયોદિતમ્ । (દણ્ડી, કાવ્યલક્ષણ, ૧, ૩૬.) (૮) માયા સંસ્કૃતાપ્રશ્નશ્ચઃ । માયાપ્રશ્નશ્ચ વિમાયા । સા તત્તદેશ એવ ગહર-વામિનાં પ્રાકૃતવામિનાં ચ । (ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૭-૪૯, ૫૦ ઉપરની અભિનવ-

भा०२॥). (८) अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ३, ३). (१०) अपभ्रष्टस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषिम् । (वाग्भट्टाक्षर, २, ३); यत्तेषु तेषु कर्णाटपायालादिषु देशेषु शुद्धमपरभाषामिरमिश्रितं भाषितं सोऽपभ्रष्टः भवतीत्यर्थः । (उप०ना ॥श्लो०३॥ ५२॥ नी सिद्धदेवगणितुनी टीका). (११) दक्षिण वचना स्व जन मित्रा । तं तैसन जेपनो अवहृष्टा (धीर्तिवता, १, १३). (१२) नक्षान्मान, १-११. (१४) पठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रष्टः ॥ (रुद्रट, ३०५॥ १२, २-१२). (१५) इयं च देशगीत प्रायोऽपभ्रष्टो निपततीति । (राभयंद-गुणयंद नाट्यदर्पण, १८५ अ) (१६) संस्कृतं प्राकृतं चैव गीतं द्विविधमुच्यते ॥ अपभ्रष्टं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तर ३, ३). (१७) संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रष्टं इति त्रिधा (भाभट्ट, ३०५॥ १२ १-१६). (१८) तदेतद्वाक्य भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा । अपभ्रष्टाश्च मिश्रं चेलाहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ (एपुडी, ३०५॥ १२ (=३०५॥ १२) १-३२); आसीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रष्टं इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रष्टातयोदितम् ॥ (३०५॥ १२, १-३६). (१९) संस्कृतप्राकृतापभ्रष्टाभाषानयप्रतिबद्धप्रबन्धरचनानिपुणतरान्तःकरणः । (धरसेनना शक संवत् ४०० ना अनावटी ताअपनमां शुद्धसेनं विशेषण, धर्माधन ऐन्टिकवरी, १०-२८४). (२०) ह्रस्वक्षयभाषा, पृ. ६६ (२१) शब्दाधीं ते शरीरं, संस्कृतं सुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रष्टं, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । (राभशेअर, ३०५॥ १२, १-८). (२२) पद्यं प्रायः संस्कृत-प्राकृतापभ्रष्टा-प्राम्यभाषानिवद्ध... महाकाव्यम् । (हेमचंद्र, ३०५॥ १२, १-३३०). (२३) अवहृष्टसङ्ख्यपाइयंमि पैसाइयंमि भासाए । लक्षण-छंदाहरणे सुकृते भूतिव जेहि ॥ (अपुड २६॥ १२, १-६). (२४) संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रष्टो भूतभाषितम् । इति भाषाचतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् । (वाग्भट्ट, वाग्भट्टाक्षर, २-१). (२५) भाषाभेदनिमित्तः दोषा भेदोऽस्य सम्भवति ॥ प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शरसेनी च । पठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रष्टः ॥ (रुद्रट, ३०५॥ १२, २११-१२). (२६) संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः । शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रष्टेन वा पुनः ॥ पैशाच्या शौरसेन्या च मागध्याऽन्यो निवर्ष्यते । (बोग, सरस्वतीक्षुभाक्षर, २१०-११). (२७) सकलजगज्जन्तुना व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् ।..... तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्रोति...तथा प्राकृतमेवापभ्रष्टाः । स चान्यैरुपनागरामीप्राम्यत्वभेदेन त्रिषोक्तः तन्निरासार्थमुक्तं भूरिभेद इति । कुतो देशविशेषात् कारणात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । (नमिसाधु, ३०५॥ १२, २-१२). (२८) माया पदं संस्कृतादिकाः । भाष्यन्ते भाषाः संस्कृत-प्राकृत-मागधी-शौरसेनी पैशाच्यापभ्रष्टलक्षणाः । (हेमचंद्र, अक्षिधान-चिन्तामणि, २१६६). (२९) गौडायाः संस्कृतस्थाः परिचितरचयः प्राकृते लाटदेश्याः । सापभ्रष्टप्रयोगाः सकलमहमुपलब्धमादानमाथ ॥ आवन्ताः पारियानाः सह दशपुरजैर्भूत-

માર્ગાં મજન્તે । યો મધ્યેમધ્યદેશં નિવસતિ સ કવિઃ સર્વમાપાનિપણ્ણઃ ॥ (રાજશેખર,
કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૧). (૩૦) પશ્ચિમેનાપર્ણિનઃ કવયઃ । (કાવ્યમીમાંસા,
પૃ. ૫૪-૫૫). (૩૧) શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સસકૃતદ્વિપઃ અપભ્રંશોન
તુષ્યન્તિ સ્થેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥ (ભીજ, સરસ્વતીકણ્ઠાભરણ, ૨-૧૩). (૩૨)
અપભ્રંશમાપાનિવદ્ધસન્ધિવન્ધવન્ધિમયનાદિ । પ્રામ્યાપભ્રંશમાપાનિવદ્ધાવત્કન્ધકરન્ધ મીમ-
ન્નાવ્યાદિ । (હેમચંદ્ર, કાવ્યાનુશાસન, ૮-૩૩૭).

૩. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ

પુરુષોત્તમ, રામશર્મા, માર્કેડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકર-
ણોમાં અપભ્રંશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે, પણ કાં તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં
અર્વાચીન કે તેના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકી ને અવ્યવસ્થિત છે.
પ્રાચીનતાની તેમ જ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશનું
નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું, ને ઉદ્ધૃત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની સ્પષ્ટ
છાપવાળું છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન
કર્યું છે. તેમણે કયાંય અપભ્રંશના વિવિધ ભેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી કર્યો. તેઓ
અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે. જેમ શીરસેની,
માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતપ્રકારોની અને તેમનાં વ્યવર્તક લક્ષણોની તેમણે
સ્પષ્ટપણે નોંધી લીધી છે, તેવી રીતે અપભ્રંશપ્રકારો વિશે કરશે એ ઇશારો નથી
કર્યો. તેમના કાવ્યાનુશાસનમાં એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો-અને તેમાં
રચાયેલા કાવ્યના નામનો-નિર્દેશ છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિ-
ત્યભાષાના સ્થાનિક અંશવાળા ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે.
એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે હેમચંદ્રને ‘અપભ્રંશ’ નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા
જ અભિપ્રેત હતી.

૧. ધ્વનિવિદ્યાર

મુખ્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં ચાલુ રહી છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો ટુંક સાર (અપભ્રંશની રડીખડી વિશિષ્ટતાઓ સાથે) આ પ્રમાણે છે :

સ્વરો. ૧. મૂળના એકવડા સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે 'સર્વત્ર એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) આદ્ય 'ઋ' > 'રિ'; અનાદ્ય 'ઋ' > 'અ', 'ઇ', (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ.' (૨) સંયુક્ત વ્યંજનનો, કે અનુસ્વારનો પૂર્વવર્તી (એટલે કે 'બંધ' અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર હસ્ત થાય છે. કવચિત નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના 'એ' 'ઓ' હસ્ત થાય છે. (૩) 'સ્' ને 'વ્' એકવડા બનતાં, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. (૪) કવચિત આદ્ય સ્વર (વાક્યસંધિના પરિણામે) હ્રસ્વ થાય છે.

૨. સંયુક્ત સ્વરોમાં 'ઐ' > 'એ' કે 'અઇ', અને 'ઔ' > 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે.

૩. અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હસ્ત હોય છે, એટલે મૂળના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હસ્ત બને છે, અને 'એ'નો હસ્ત 'એ' કે 'ઇ'; 'ઓ'નો હસ્ત 'ઓ' કે 'ઉ' થાય છે. કવચિત અંત્ય 'અ'નો 'ઉ' થાય છે.

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનનો આધાર તેમના શબ્દગત સ્થાન ને સંદર્ભ ઉપર છે.

૪ એકવડા આદ્ય વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. અપવાદો : (૧) અપભ્રંશ હસ્તપ્રતોમાં આદ્ય 'ન' ને સ્થાને 'લ્' લખવાનું પ્રબળ વલણ છે. (૨) 'ય્' > 'જ્'. (૩) 'શ્', 'પ્' < 'ત્' (કવચિત્, 'થ્'). (૪) કવચિત અટપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે.

૫. એકવડા અંત્ય વ્યંજન હ્રસ્વ થાય છે.

૬. એકવડા મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે. (૧) 'હ', 'જ', 'ચ', 'જ્', 'ત્', 'દ', 'ધ્' ઘણુંખરું હ્રસ્વ થાય છે. પાછળના (કે આગળના તેમ જ પાછળના) સ્વર 'અ' કે 'આ' હોય ત્યારે હ્રસ્વ વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ આવે છે. પૂર્વસ્વર 'ઉ', 'ઓ' હોય તો કવચિત વશ્રુતિ આવે છે. હસ્તપ્રતોમાં યશ્રુતિ ને વશ્રુતિ અંતે ઘણી અનવસ્થા છે. (૨). કવચિત ઉપર્યુક્ત વ્યંજનો હ્રસ્વ ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે એમને એમ જળવાઈ રહે છે, અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે. (૩). 'ખ્', 'ઘ્', 'ચ્', 'પ્', 'ફ', 'લ્'નો 'હ્' થાય છે. (૪). કવચિત (૩)માં ગણવેલાનો 'હ્' ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે જળવાઈ રહે છે,

અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે. (૫). 'દ' > 'ડ'; 'ઢ' > 'ઢ્' (૬). 'ન' > 'ણ'. (૭). 'પ' > 'વ'; 'બ' જળવાઈ રહે છે, પણ કવચિત તેનો 'વ' થાય છે. (૮). 'મ'નો કવચિત 'વ' થાય છે. (૯). 'અ', 'આ' સિવાયના સ્વરો પૂર્વે 'વ' કવચિત લુપ્ત થાય છે. (૧૦). 'શ', 'ષ' > 'સ'. (૧૧). કવચિત 'સ', 'શ', 'ષ' > 'હ'. આ વલણ અપભ્રંશમાં પ્રજળ બન્યું છે. 'દિગ્ધ' (દિવસ), 'પાહણ' (પાપાણ), 'સાહ' (શામ), 'લહ' (લૂપ્) વગેરે તથા હકારવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો તથા આખ્યાતક પ્રત્યયો આનાં ઉદાહરણ છે. (૧૨). કવચિત (સકારના સાનિધ્યમાં વિશેષે) અદ્યપ્રાણનો મહાપ્રાણ થાય છે. (૧૩). કવચિત ('ર', 'ઋ' ના સાનિધ્યમાં વિશેષે) દંત્યનો મૂર્ધન્ય થાય છે. (૧૪). કવચિત 'ડ', 'ડ્' નો 'લ' થાય છે. (૧૫) કવચિત એકવડો વ્યંજન બેવડો થાય છે.

૮. અપભ્રંશમાં કવચિત આવ કે મધ્યવર્તી એકવડા 'હ', 'વ' વગેરેમાં રકાનો પ્રક્ષેપ કરવાનું વલણ છે.

પ્રાકૃતમાં 'ન્હ', 'ન્હ્' ને 'હહ' અને કવચિત ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને ખાદ કરતાં, ખીજ કોઈ સંયુક્ત વ્યંજન શબ્દારંભે નથી વપરાતા.

૯. સંયુક્ત મધ્યવર્તી વ્યંજનો કાં તો સારૂપ્ય પામે છે, કાં તો સ્વરાગમ થતાં વિશ્લેષ પામે છે.

૧૦. સારૂપ્યના નિયમો આ પ્રમાણે છે :

(૧). સંયુક્ત રૂપે રહેલા વ્યંજનો અતુરયજળ હોય તો નિર્મળ વ્યંજન સમજાને મળતો થઈ જાય છે; વ્યંજનો તુરયજળ હોય તો આગલો પાછલાને મળતો થઈ જાય છે. (૨). બળની ઉત્તરતી માત્રામાં વ્યંજનો આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય : ૧. સ્પર્શો ૨. નાસિક્ય વ્યંજનો. ૩. ક્રમશઃ 'લ્', 'સ', 'વ', 'ય', 'ર'. આમાં આગલોઆગલો પાછલાપાછલા કરતાં સમજા છે. (૩). બે મહાપ્રાણને બદલે 'અદ્યપ્રાણ + મહાપ્રાણ' થાય છે. (૪). મૂળનો કે સાધિત બેવડો 'ન' ને 'ણ' ('ન્', 'ણ્') હસ્તપ્રતોમાં 'ણ્' કે 'ણ' રૂપે મળે છે. (૫). 'જ્' > 'ઝ્' કે 'જ્ઞ્'. (૬). દંત્ય + 'ય્' કે 'વ્' > તાલબ્ય. (૭) ઉત્તરવર્તી રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનોને કવચિત એમ ને એમ જળવી રાખવાનું અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિક વલણ હતું. (૮). દંત્ય + રકાર > મૂર્ધન્ય (કવચિત). (૯) 'ત્સ', 'મ્સ' > 'ચ્સ'. (૧૦). 'ક્ષ' > 'કખ', 'ચ્ષ' કે 'જ્ઞ્'. (૧૧). ઉભયવ્યંજન + સ્પર્શ > અદ્યપ્રાણ + મહાપ્રાણ. (૧૨). ઉભયવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + 'હ'. (૧૩). 'હ્' + નાસિક્ય વ્યંજન > નાસિક્ય વ્યંજન + 'હ', પણ કવચિત, નાસિક્ય વ્યંજન + તેના વર્ગનો ઘોષ મહાપ્રાણ. (૧૪). 'ચ્', 'ય્' > 'જ્ઞ્'. (૧૫). 'લ્' > 'જ્ઞ્'; 'હવ્' > 'ખ્લ્'. (૧૬). ઉપરના નિયમ અનુસાર નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનોને સ્થાને—ખાસ કરીને

મૂળના વ્યંજનોમાંનો એક રકાર કે ઊઘ્મવ્યંજન હોય ત્યારે <<અનુસ્વાર + એકવડો વ્યંજન >> બનવાનું વલણુ.

૧૧. (૧). ઊઘ્મવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન, કે 'ય્', 'ર', 'લ્', 'વ્'; (૨). રકાર + ઊઘ્મવ્યંજન કે 'ય્', 'વ્', 'હ્'; (૩). 'વ્' + 'ય્'; (૪). સ્પર્શનાસિક્ય વ્યંજન; કે 'રૂ'; (૫). દંત્ય + વકાર—એ સંયોગોનો સ્વરપ્રક્ષેપથી વિશ્લેષ થાય છે. પ્રક્ષિપ્ત સ્વર 'ઇ' કે 'ઞ' અથવા (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઉ' હોય છે.

૧૨. એવડો 'સ' (= 'સ્મ') ને 'વ્' (= 'વ્') કેટલીક વાર એકવડો બને છે, ને ત્યારે પૂર્વવર્તી હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૧૩. વ્યંજનલોપને લીધે પાસેપાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે.

૧૪ 'અય્' > 'એ,' 'અવ્' > 'ઓ.' બીજે પણ પરવર્તી ય્, વ્ > ઇ, ઉ.

૧૫. સાદૃશ્યના ઉપર્યુક્ત નિયમો પ્રમાણે નિષ્પન્ન થતા સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી, શબ્દારંભે, માત્ર પાછળનો વ્યંજન જ જળવાઈ રહે છે. આના અપવાદ ૮માં નિયમમાં આપ્યા છે.

અપભ્રંશનાં કેટલાંક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો

૧. 'એ' નો 'ઐ' કે 'ઇ' અને 'ઓ' નો 'ઔ' કે 'ઉ' (આ અંત્ય સ્વર અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાના વલણુનો જ એક ફલુગો છે). ઉદાહરણો: અકારાંત પું. વૃ. એકવ. ના 'ઐણુ' 'ઇણુ' 'ઈ' પ્રત્યયો, તથા બહુ વ. ના 'ઐઈ' 'ઇઈ' પ્રત્યયો; સમ્પ્રભી એક વ નો 'ઇ'; સ્ત્રીલિંગ વૃ. એક વ. નો 'ઇ' તથા સંયોધન એક વ. નો 'ઇ'; સર્વનામના પું. પ્રથમા બહુ વ. નો 'ઐ' (ઐ, તૈ, અઐ. કે 'ઇ' (એઇ, ઔઇ); આશર્થ બીજા પુ. એક વ. નો 'ઇ'; કિંવ, તિવ, તિવ) પુ પ્ર.-દ્વિ. એક વ. નો 'ઉ'; ષષ્ઠી એક વ. નો 'હુ'; સ્ત્રીલિંગ પ્ર.-દ્વિ. બહુ વ. નો 'ઔ', 'ઉ'.

૨. ઋકારની જળવણી (ઉચ્ચારમાં 'ર'). ઉદાહરણો: કૃદંત, ગૃણ્ (ચાર વાર), ગૃહ, ઘૃણુ (પાઠાંતરમાં), વૃણુ (એ વાર), સુકૃદ.

સૂત્ર ૩૯૪ ખાસ 'ગૃણ્'ને લગતું છે.

૩. રકારની જળવણી. ઉદાહરણો: અંત્ર દ્રમ્મ, દ્રવક્ક, દ્રહ, દ્રેહિ, દ્રુવ, પ્રંગણુ, પ્રમાણિય, પ્રયાવદી, પ્રસ્સ, પ્રાઇવ, પ્રાઇવ્વ, પ્રાઉ, પ્રિય (છ વાર), ધ્રુવ્, ધ્રો, ભંતી, ભંત્રિ, મત.

સૂત્ર ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૮, ૪૧૪, ૪૧૮ રકાર જળવી રાખતા શબ્દોને લગતાં છે. પ્રાકૃતમાં પણ 'ર' એ સંયોગ જળવી રાખવાનું પ્રાદેશિક વલણુ હતું.

૪. રકારનો પ્રક્ષેપ. ઉદાહરણો: તુષ્ઠ (એ વાર), તં, મું (?) (એ વાર), ભંત્રિ, માસ.

સૂત્ર ૩૯૯ રકારપ્રદેશને લગતું છે. માત્ર ‘વુન્’ (૩૯૨)માં બ્ છે.

ઉપર્યુક્ત ૨. થી ૪. વલણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા તથા પ્રાચીનતાના ઘોતક છે.

૫. ‘ત્’ નો ‘દ’ (કે ‘દ’ ની જાળવણી) આ ઘોષભાવના વલણનો જ એક ફલગો છે. ઉદાહરણો : ગદ, આગદ, કિદ, સુકુદ, સુકિદ, કુદંત, કધિદ, કિદ, વિહિદ, વિણિમ્ભવિદ (અધામાં જૂતકુદંતનો ‘ધદ’ < ‘ધત’ પ્રત્યય), કીલદિ, જોએદિ, પ્રસદિ (વર્તમાન ત્રી. પુ. એક વ.નો ‘દિ’ < ‘તિ’ પ્રત્યય); તિદસ, મદિ, રદિ.

સૂત્ર ૩૯૬ ઘોષભાવને લગતું છે. આ વલણ પ્રાચીનતાનું ઘોતક છે.

૬. ‘મ્’ નો ‘વ્’ (કે ‘વ્’). ઉદાહરણો : જાવ્, તાવ્ (જાઉં, તાઉં), એવ્ (એવં, એવંહિ), જેવ્, જેવ્, તેવ્ (કિવં, જિવં, તિવં); પ્રાઇવ, પગિવ્ (લિખિત રૂપ ‘પ્રાઇમ્વ’, ‘પગિમ્વ’); નવ્, નાઉ, ઠાઉ, કવંલ, ભવંર, પવાંણ, સાવંલ, નીસાવંણ, રવણ

સૂત્ર ૩૯૭ આ વલણને લગતું છે. અપભ્રંશમાં આ એક પ્રાદેશિક વલણ હતું.

૭. વકારનો લોપ. ઉદાહરણ : (અંગત) દિઅહ, નિઅત્, પઇસ્, પઇટ્, પમટ્, પરિઅત્, પિઆસ, અઇટ્, રૂઅ, લાયણ, લોઅડી, સાહુ, સુઇણ; (પ્રત્યય પૂર્વે) આઇઅ; છઉ, તઉ, પહાઉ; જાઉ, તાઉ, નાઉ, ઠાઉ.

અપભ્રંશમાં આ વલણ પ્રાદેશિક હતું.

૮. ‘સ’ નો ‘હ’. આના ઉદાહરણો ઉપર ‘ધ્વનિવિકાસ’માં ૭ (૧૧)માં આપ્યાં છે.

૯ સંયુક્ત વ્યંજનોનું એકત્વ.

પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ વિના : ઉપાંસ અક્ષર પછી—નવખી; (પ્રત્યયમાં) એવડ, કેવડ, જેવડ, તેવડ; એતુલ, કેતુલ, જેતુલ, તેતુલ; અખીધી; કરંત (છંદોમૂલક ?) આઘ અક્ષર પછી—અનુ, કટરિ, કટારય, કલિઆર, પઠાવ, લેખડય. અકારાંત પુ. પછી અક વ. નો ‘સ’ પ્રત્યય; લવિખ્યનો ‘ઇસ્’ ‘ઇહ’ પ્રત્યય.

પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ સાથે : નીસાવંણ; અકારાંત પુ. પછી એકવચનનો ‘આસુ’ પ્રત્યય, લવિખ્યનો ‘ઇસ’ પ્રત્યય; ‘સાવ.’

અપભ્રંશમાં આ વલણ અર્વાચીનતાનું ઘોતક હતું.

છંદોમૂલક પરિવર્તન

અદ્વિત, વિત્રાસિઅ, પ્ફલ, ઉદ્ધખ્યુઅ; કિ, કરંત, તં; કઇં (‘કાઇં’ને બદલે) એ છંદ જાળવવા લીધેલી છૂટનાં ઉદાહરણ છે. ટિપ્પણમાં કેટલેક સ્થળે આ બાબત ધ્યાન ખેંચેલું છે.

—આખ્યાતિક અંગ

અપભ્રંશમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોતું બનેલું છે.

આખ્યાતિક અંગ (૧). આખ્યાતિક ધાતુમૂલક, (૨). યૌગિક કે (૩). નામમૂલક હોય છે.

યૌગિક—(ક). ઉપસર્ગ ને આખ્યાતિક ધાતુના સંયોગવાળાં : અણ્હરૂ, પવન્, પડિપેકમ્, પરિહરૂ, વિહસ, (તથા નિનિજ, પખ્ખન્, પસરૂ, વિછોડ, વિણ્ડ, વિણ્મિન્નવ્, વિનાસ, સંપડ, સંપેન્, સંવડ, વગેરે).
(સ્વ). નામાદિ ને આખ્યાતિક ધાતુ(‘કરૂ’, ‘હો’)ના સંયોગવાળાં : બલિકરૂ (વસિકરૂ), ખસખસિહો, ચુણ્ણિહો, લહુઈહો.

નામમૂલક—એટલે કે મૂળે નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેવું : તિકખ, પલ્લવ, મહિલિઅ, ધણા.

આખ્યાતિક ધાતુમૂલક—આકીના : કરૂ, આવૂ, મરૂ, લહ, મિલ્, પડ, જા, ખા, દે, હો, સુઅ વગેરે.

આ મૌલિક અંગો પરથી અંગસાધક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે સાધિત અંગો થયાં છે :

પ્રેરક અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

‘આવ્’ પ્રત્યયવાળાં : ઉડાવ્, કરાવ્, ઘડાવ્, નચ્ચાવ્, પકાવ્, હરાવ્.

‘અવ્’ પ્રત્યયવાળાં : ઉલ્હવ્, ઠવ્, વિણ્મિન્નવ્.

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત ‘આપ્’ પ્રત્યયમાંથી થયા છે)

—વિકારસાધિત પ્રકાર :

કેવળ સ્વરવિકારવાળાં : (અ>આ) પાડ, ખાલ્, મારૂ, વાલ્, વાહ, વિનાસ; (હ>ઓ) તોસ.

સ્વરના તથા વ્યંજનના વિકારવાળાં : ફેડ, (મૂળ ‘ફિદ’), વિછોડ (મૂળ ‘વિહુદ’), ફોડ (મૂળ ‘ફુદ’).

કર્મણિ અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

‘ઇઅ’ પ્રત્યયવાળાં : આણ્, જાણ્, પાવ્, જોલ્, માણ્, વણ્, પકાવ્.

‘(ઇ)જા’ પ્રત્યયવાળાં : કમ્પ, ગિલ્, ચંપ્, છોલ્, દંસ, કુચ્, મિલ્, રસ, લજ્જ, વિણ્ડ, સુમરૂ, જા, જો, કિ, છિ, દિ, પિ; (‘જા’ પ્રત્યયવાળાં) ખા.

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત કર્મણિના ‘ઘ’માંથી થયા છે).

સિદ્ધ પ્રકાર : (સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ અંગનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ) :

ઘેખ્, ડળ્, લળ્, સમખ્.

કર્મણિ અંગ મૌલિક અથવા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સાધિત હોય છે.

લવિધ્ય અંગ — ‘ધસિ’ (‘એસ’, ‘ધસ’), ‘સ’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં : કરીસ, પધસીન્, પાવીસ, ધુડીસ, કીન્; રસેસ, સહેસ; કુટિસ, હોધસ; એસ, હોસ.

‘ધહ્’ કે ‘હ’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં : ગમિહ્, હોહ્.

(લવિધ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો સંસ્કૃત ‘(ધ) બ્’ માંથી આવ્યા છે).

લવિધ્ય આજ્ઞાર્થ અંગ — ‘એળ્’ (‘ધળ્’) કે ‘નળ્’ (સ્વરાંત પછી) વાળાં :

રદ્મેળ્, લળ્મેળ્; ચધળ્, દિળ્, લમિળ્, હોળ્

(અંગસાધક પ્રત્યયો વિધ્યર્થના ‘એય્’ માંથી આવ્યા છે.)

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે, તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે સંયોજક સ્વર છે. (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં, અને (૩) લવિધ્ય કાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં સંયોજક સ્વર નથી, અન્યથા છે.

સંયોજક સ્વર ઘણુંખરું ‘અ’, તો કવચિત્ ‘આ’, ‘ઇ’, ‘ઐ’ કે ‘એ’ છે.

કાળ

નિર્દેશાર્થમાં (૧) વર્તમાનકાળ અને (૨) લવિધ્ય; તથા આજ્ઞાર્થમાં (૩) વર્તમાન અને (૪) લવિધ્ય-એટલાં રૂપ છે. આ રૂપો કર્તારિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં મૌલિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે. લવિધ્ય માટે ખાસ અંગ છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ મુકાબલે મર્યાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે.

આ સિવાયના કાળ વગેરેના લાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદંતો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે વ્યક્ત થયા છે. તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર : વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક ‘અ’ હોય છે. છંદશ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક ‘એ’ કે ‘આ’ છે. પ્રત્યયો અને રૂપો : લાક્ષણિક અપભ્રંશ રૂપો ઉપરાંત કવચિત્ આગલી ભૂમિકાનાં (ઘણુંખરું છંદ, પ્રાસ વગેરે આતર) તો કવચિત્ વધુ વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે. એવાં ‘કાંઠે’નાં રૂપો ને પ્રત્યયો કૌંસમાં મૂક્યાં છે.

૧ લો પુ. એકવ.	ઉ	કરઉં
" " બહુવ.	હું	લહહું, જાહું, (ચડાહું)
૨ જો " એકવ.	હિ, (હિં)	મરહિ, રઅહિ, જાહિ, (રઅચિ)
" " બહુવ.	હ, (હ)	ધઅહ, (ધઅહ)
૩ જો " એકવ.	ધ, (હિ)	કરધ, પિઅધ, જાધ, (કરધ); (ક્રીલહિ, જોએહિ)
" " બહુવ.	હિ, ('ન્તિ' = અનુ- સ્વાર + 'તિ')	કરહિ, સુઆહિ, લેહિ, (ગણુંતિ, જંતિ, દંતિ)

એ જ પ્રમાણે બીજા રૂપો નીચે પ્રમાણેનાં અંગો પરથી સંધાયેલાં છે :

૧ લો પુ. એકવ :	કહ, જાણ, જિજ્ઞ, દેકખ; (કર્મેણિ) કિજ્ઞ, જોધજ્ઞ
" " બહુવ :	('આ' સંયોજકવાળાં) મરા, વલા
૨ જો " એકવ. :	આવ, ગજ્ઞ, નીસર, લહ, વિસૂર
" " બહુવ :	('હ' પ્રત્યયવાળાં) જાણ, પુઅ
૩ જો " એકવ. :	આવ, ઉતર, ઉમિમલ, કહ, ખંડ, ગણ, ગૃહ, ગોવ, વલ્લ, તકમ્ક, દેકખ, ધર, નિવલ, પડિપેકખ, પરિહર, પચદ, પયાન્, કિદ, મિલ, રુઅ, રુઅ, લહ, વિસૂર; (સ્વાંત અંગ) ચેઅ, પિઅ, ખા, જા, ઠા, ધા, મા, પડિહા, અણ્ણ, એ, દે, હો; (પ્રેરક અંગ) માર, વાલ, દેડ, ઠવ, ઉલલ, (કર્મેણિ અંગ) આણિઅ, જાણિઅ, જોલિઅ, પાણિઅ, માણિઅ, વણિણઅ, કપ્પિજ્ઞ, જિલિજ્ઞ અંપિજ્ઞ, જાધજ્ઞ, મિલિજ્ઞ, રુસિજ્ઞ, વિજુડિજ્ઞ, સુમરિજ્ઞ, ખજ્ઞ, કિજ્ઞ, ઊજ્ઞ, પિજ્ઞ, ચેખ્, ઉદ્ધ, લખ્, (પ્રેરક કર્મેણિ) પકાવિઅ; ('એ' સંયોજક વાળાં) કરે, તકકે, તિકખે, થકે, ધરે, મારે, વજ્જે, સંમાણે, સિકખે

૩ જો પુ. બહુવ : ('હિ' પ્રત્યયવાળાં) હર, ઘર, નવ, પડ, પરાવ, લહ, સહ, સુહ, મહિણિઅ, (કર્મેણિ) દિજ્ઞ; ('ન્તિ' પ્રત્યય વાળાં) ગૃહ, જુજ્ઞ, મજ્ઞ, મહ, લહ, વસ, વિહસ; ખા, જા, થા, દે, હો; (પ્રેરક) કોડ; (કર્મેણિ) ચેખ્.

'કરઉં' ઉપરથી 'કરું' અને હજાર લુપ્ત થતાં 'કરહિ' ઉપરથી 'કરે'; 'કરહું' ઉપરથી 'કરો'; અને 'કરહિ' ઉપરથી 'કરે': એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

નિર્દેશાર્થ લવિબ્ય

લવિબ્ય-અંગ + (સંયોજક સ્વર) + પ્રત્યય = લવિબ્ય રૂપ.

પહેલા પુ એકવ.ના રૂપમાં સંયોજક સ્વર નથી. બીજા પુ. એકવ. માં કવચિત્ 'ધ' સંયોજક છે.

પ્રત્યય

૩૫

૧ લો પુ. એકવ. 'ઉ' (અંગસાધક 'ઇસ') કરીસુ, પઘસીસુ, પાવીસુ, બુડીસુ;
(કર્મણિ) બલિડીસુ; (અંગસાધક 'એસ') રસેસુ; (અંગસાધક 'ઇસ') કુદિસુ.

૩ જો પુ. એકવ. 'ઇ' (અંગસાધક 'એસ') : સહેસઇ (અંગસાધક 'ઇસ')
ચુણીહીઇસઇ; (અંગસાધક 'સ') હોસઇ; (સંયોજક 'ઇ') એસી; (અંગ-
સાધક 'ઇ', સંયોજક 'ઇ') ગમિહી; (અંગસાધક 'હ', સંયોજક 'ઇ')
હોહિઇ.

બીજાં રૂપોનાં ઉદાહરણો નથી. 'એસી' < 'એસિઇ'; 'ગમિહી' < 'ગમિહિઇ'
એમાં 'ઇમ્' = 'ઇ' એવી સંધિ છે.

હેમચંદ્ર 'ધીસુ'ને કર્મણિ વર્તમાનનું રૂપ ગણે છે (સુ. ૩૮૬), પણ કર્મણિ
અંગ 'કિ' ('કિન્નજિ', વ૦માં છે તે) + અવિભ્ય અંગસાધક 'ઇસ' + પહેલો પુ.
એક. વ. નો પ્રત્યય 'ઉ' એમ રૂપ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

હેમચંદ્રને અનુસરીને 'સહેસઇ' (૪૨૨,૨૩) ત્રીજા પુરુષનું ગણ્યું છે. જે
ઉદાહરણમાં તે આવે છે, ત્યાં બીજા પુરુષના રૂપ તરીકે પણ અર્થ ઘટે છે. અને
તો 'હોસઇ' (૪૧૮૪) માં 'હિ' પ્રત્યયનું હકારલુપ્ત સ્વરૂપ 'ઇ' છે, તેમ અહીં
પણ બીજા પુ. એ. વ. ના 'હિ' પ્રત્યયનું હકારલુપ્ત 'ઇ' સ્વરૂપ છે એમ ગણી શકાય.

આજ્ઞાથ વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો સીધા જ અંગને લાગ્યા છે. બ્યંજનથી શરૂ થતા
પ્રત્યયો અને બ્યંજનાં અંગ વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

પ્રત્યય

૩૫

૨ પુ. એકવ. ઇ અવિઇ, ચરિ, જપિ, બેઇ, કુદિ, મેદિ, રુણ-
હુણિ, રોઇ, સંચિ, સુમરિ

એ

કરે

ઉ

કરુ, ગજુ, દેકજુ, પેકજુ, વિલંજુ

અ

પેચ, લણ

હિ

આણહિ, કરહિ, છડહિ, ધરહિ, સુમરહિ, ખાહિ

૨ જો પુ. બહુવ. હુ

કરહુ, નમહુ, પિઅહુ, મજાહુ, દેહુ

હ

પલવહ, પુચહ, યુવહ

૩ જો પુ. એકવ ઉ

અઅઉ, વિનડઉ, (કર્મણિ) સમખઉ; નઉ, હેઉ

૩ જો પુ. બહુવ. ન્તુ (=અનુસ્વાર + 'તુ')

પીડંતુ

આમાં 'અ' (બીજો એ. વ.), 'હિ' (બીજો એ. વ.), 'હ' (બીજો એ. વ.) પ્રત્યયવાળાં રૂપ પ્રાકૃતમાંથી લીધેલાં છે. 'એ' પ્રત્યય 'ઇ'ની પૂર્વ-ભૂમિકા છે.

'ચરિ', 'લેઇ' ઉપરથી 'ચર', 'લે'; 'કરહુ' ઉપરથી 'કરો' અને 'કરઉ' (ત્રીજો પુ. એ. વ.) જેવાં ઉપરથી 'કરો' ('લગવાન તમારું લાકું કરો,' જેવા પ્રયોગોમાં) : એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે.

('ઇ', 'એ'—સંસ્કૃત વિધ્યર્થ પરસ્મૈ. બીજા પુ. એક વચનના 'એ' પ્રત્યયમાંથી; 'ઉ' < 'અ'; 'હુ', 'હ' વર્તમાનના; 'ઉ' < 'પુ'.)

આશાર્થ ભવિષ્ય

બીજો પુ. એક વ. હિ (અંગસાધક 'નજ્') દિનજહિ
 " " બહુવ. હુ (અંગસાધક 'એનજ્') રકખેનજહુ

આ ઉપરાંત 'અ' પ્રત્યયવાળાં પ્રાકૃત રૂપ પુરુષ ને વચનથી નિરપેક્ષ રીતે વપરાતાં. ઉદાહરણોમાં ('ધનજ્' અંગસાધકવાળાં) ચધનજ, લમિનજ, (બીજો પુ. એકવ.) અને ('નજ્' અંગસાધકવાળું) 'હોનજ' (ત્રીજો પુ. એકવ.) આવાં રૂપ છે. 'લનજેનજ' (પહેલો પુ. એ. વ.) એ સંસ્કૃત 'લનજે-યમ્' (વિધ્યર્થ પહેલો પુ. એ. વ.)નું જ રૂપાંતર છે.

'દિનજહિ', ('કે 'દેનજહિ'), 'રકખેનજહુ' ('કે 'રકિખનજહુ') જેવાં રૂપો ઉપરથી અર્વાચીન 'દેને', 'રાખને' જેવાં રૂપો થયાં છે.

કૃદંતો

વર્તમાન, કર્મણિ ભૂત, વિધ્યર્થ ને સંબંધક ભૂત (હિત્વર્થ) એમ ચાર કૃદંત છે.

વર્તમાન કૃદંત. પ્રત્યય 'ન્તા' (=અનુસ્વાર+ત'). વ્યંજનાંત અંગો પછી લાગ્યો હોય ત્યાં વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે. કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ન્તય' (સંકુચિત 'ન્તા') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. શ્રીલિંગમાં એ જ, અને 'ન્તિ' ને વિસ્તારિત 'ન્તિઅ' છે. હંદવશ કવચિત અનુસ્વારનો અનુનાસિક થયો છે. અર્વાચીન વર્તમાન કૃદંતમાં નાસિક્યતા હ્રુમ થઈ, માત્ર 'ત્' પ્રત્યય રહ્યો છે ('કરત્', 'કર્તો', 'કર્તી', 'કર્તુ').

ઉદાહરણ - જુજ્જંત, દારંત, નિવસંત, પવસંત, મેલ્લંત, લહંત, વહંત; એત, દેત; છોટિલજ્જંત, દંસિજ્જંત, કુષિજ્જંત; નાસંતય, રડંતય, જંતય, હોંતય, ચિતંતા, નવંતા.

(શ્રીલિંગ) કરંત, નિચંત; ગણંતિ, દિતિ, મેલ્લંતિ, ભેઅંતિ; ઉકાવંતિઅ, લહંતિઅ.

કર્મણિ ભૂત કૃદંતઃ પ્રત્યય 'ઇઅ' (કવચિત્ 'ઇદ'). કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. ત્રણે લિંગમાં સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો બીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર-જેમાં સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ 'અનિદ્' ભૂત કૃદંતનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ હોય છે. એમાં અગ ને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં આમાં પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિસ્તાર થયેલો છે. ઐલિંગ કવચિત્ 'ઇ' (કે 'ઈ'), 'ઇઅ' પ્રત્યયથી.

ઉદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર): 'ગલિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉદલાલ, ચિત્, હ, ડોહ, તોસ, નિનિજ, પડ, પી, ખાલ, ભણ, મિલ, મુલ, લિહ, સંપડ, સંપેસ, સંવલ—એ અગો ઉપરથી; 'વડિઅય' અને તે જ પ્રમાણે ઉદ્, ચડ, નિવડ, પસર, બોદલ, વાહ—એ અંગો ઉપરથી; 'વારિઆ' અને તે જ પ્રમાણે 'વિના-સિઆ', 'મારિઆ'; ('ઇદ' પ્રત્યય વાળાં) કષિદ, વિહિમ્મવિદ, વિહિદ

(સિદ્ધ પ્રકાર): ગય, જાય, નિગય, મુઅ, સુઅ; કુદ, નિવદ; ઇહ, દિહ, પઇહ, પબહ; દહ; ઉવ્વાણ, છિણ્ણ, વિછણ્ણ; પત્ત, સમત્ત, તિત્ત; કિઅય, મુઅય, દિહય, પઇહય, પલુહય, બધહય, વિણ્ણય; જુત્તય, વિદત્તય, વુત્તય; વુત્તય; મુઆ, હુઆ, ફઆ, લાળા, વુદા, પલુદા, દદા, દિણ્ણા, ઉવ્વત્તા; આગદ, ગદ, કિદ.

(ઐલિંગ) પઇહિ; દિહિ, રુહિ, દિણ્ણી, રુદ્દી; ગઇઅ, મુઇઅ; રતિઅ.

વિધ્યર્થ કૃદંતઃ પ્રત્યય 'એવ્વય', 'એવા' કે એવં. કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક સ્વર 'ઇ' છે, કેટલાંકમાં સંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ: સહેવ્વય, કરિએવ્વય, મરિએવ્વય, જગ્ગેવા, સોએવા; દેવં

હેમયદ્ 'દેવં' ને હેત્વર્થ કૃદંતનું રૂપ ગણે છે, પણ એ વિધ્યર્થ કૃદંત ગણાય છે.

સંખંધક ભૂત કૃદંતઃ પ્રત્યય 'વિ', 'પિ', 'વિણ્', 'પિણ્ણ', 'ઇ', 'ઇઉ'. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ', 'એ' કે 'અ'.

(સોપસર્જ ધાતુને સંસ્કૃતમાં લાગતા સંખંધક ભૂતકૃદંતના જ પ્રત્યયમાંથી જ, ને વિશ્લેષ દ્વારા જ, તથા વૈદિક પ્રત્યયો ત્વી ને ત્વીનમ્-માંથી બાકીના ઊતરી આવ્યા છે).

ઉદાહરણ: 'વિ'—ચુંભિવિ, દેકિઅવિ, બુહિવિ, લગ્ગિવિ, અઇવિ, લાઇવિ; કરેવિ, પાલેવિ, ચિક્કેવિ, લેવિ; કિદ્દિવિ, મેલવિ, મેહવિ, વિછોહવિ.

‘પિપ’—ગમેપિપ, જિણેપિપ, ગંપિ, જેપિપ.

‘વિણુ’—છટેવિણુ, ઝાએવિણુ, પેકએવિણુ, લેવિણુ.

‘પિણુ’—કરેપિણુ, ગમેપિણુ, ગૃણેપિણુ, યએપિણુ, મેણે-
પિણુ, ગંપિણુ, દેપિણુ, લેપિણુ.

‘ઇ’—કરિ, જોઇ, મારિ.

આ ઉપરાંત ‘ઇઉ’ પ્રત્યય પણ છે, અને હેમચંદ્રે તે નોંધ્યો છે. પણ તેના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકેલું રૂપ જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે (જુઓ ૩૬૫/૫ પરનું ટિપ્પણ). પણ અન્યત્ર ‘ઇઉ’વાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતનાં રૂપો મળે છે ‘ઇ’વાળા રૂપોમાથી અર્વાચીન હિન્દીનાં રૂપ (‘કર કે,’ ‘ખોલ કર’), અને ‘ઇઉ’વાળાં રૂપોમાથી અર્વાચીન ગુજરાતીનાં રૂપ (‘કરી,’ ‘ખોલી ને’) જોતરી આવ્યાં છે.

વૈકલ્પિક ‘ગંપિ’, ‘ગંપિણુ’માં બ્યંજનાદિ પ્રત્યય છતાં સંયોજક સ્વર નથી.

‘યએપિણુ’, ‘યાલેવિ’ને ‘લેવિણુ’ને હેમચંદ્રે હેત્વર્થનાં રૂપ ગણ્યાં છે (જુઓ સૂ. ૪૪૧ પરની વૃત્તિ તથા ખીજુ ઉદાહરણ), પણ એ રૂપોને સં. ભૂ. કૃ. નાં રૂપોથી જુદાં ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ.ની જેમ અપભ્રંશમાં પણ શક સાથે સં. ભૂ. કૃ.નું રૂપ પ્રયોગનું એમ ગણવું જ સુકત છે. પણ અન્યત્ર ‘વિ’, ‘પિપ’, ‘વિણુ’ ને ‘પિણુ’ પ્રત્યયો હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે.

આ ઉપરાંત હેમચંદ્રે ‘એઈ’, ‘અણ’, ‘અણુઈ’ ને ‘અણહિ’ એ પ્રત્યયો પણ હેત્વર્થના ગણ્યા છે (સૂ. ૪૪૧ અને વૃત્તિ) પણ ‘એવં’, મૂળે વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય છે, અને બાકીના ક્રિયાવાચક ‘ણ’ પ્રત્યય (‘કરણ’ વગેરેમા છે તે) તથા તેનાં વિભક્તિ રૂપો છે, અને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. ‘ણ’ વાળાં રૂપો ઉપરથી મારવાડીનું ‘કરણો’, હિન્દી ‘કરના’, મરાઠી ‘કરણે’ વગેરે પ્રકારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે.

૩. શબ્દસિદ્ધિ

આ વિભાગ નીચે સુખ્યત્વે નામિક અગ સાધતા કૃત્ત ને તદ્વિત પ્રત્યયો તારવ્યા છે

કૃત્-પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને કૃત્-પ્રત્યય લાગીને નામ કે વિશેષણ બને છે. બધા કૃત્-પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

અ. આ પ્રત્યય ક્રિયાવાચક નામ સાથે છે. સ્ત્રીલિંગમાં ‘અ’ને બદલે ‘ઈ’ (‘ઇ’) પણ હોય છે.

ઉદાહરણો : (પુ. ન.) ઘુંટ, ચૂર, વંચ, સિકખ.

(સ્ત્રી.) ઉઢ, ઘત્ત, ધર, જઈસ, મળીસ-ડી, મુહમ્મ-ડી (મુહમ્મિઅ).

છેલ્લાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાર્થિક ‘ડ’ ને ‘અ’ પ્રત્યય પણ છે.

ઇર. તારછીલ્યવાચક : જંપિર, ભમિર.

ઉઅ. કર્તૃવાચક : પવાસુઅ.

ણ. અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક ‘અ’ હોય છે.

ક્રિયાવાચક : અખલતથણ, અતથમણ, અસણ, અંખણ, આલવણ, એમ્છણ, કરણ, ગિલણ, નિવડણ, પરિહણ, સુમરણ, અક્ષણ.

કર્તૃવાચક : અખલુદરણ, મગાણ.

તારછીલ્યવાચક : (સ્વાર્થિક ‘અ’ સાથે) કુટુણય, બોલુણય, લસણય, મારણય, રૂસણય.

તદ્વિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો :

(ક) વિશેષણ-સાધક : (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ—(સ્વામિત્વવાચક) ‘આય’ : પરાય; ‘ઈકિ’ : જખીકી (સ્ત્રી.); (મત્વર્થીય) ‘આલ’ : મુંજલ; ‘મા’ : વજજમા.

(૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અધિકતાવાચક) ‘યર’ : તુરુચયર.

(૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક ‘આર’ (સ્વાર્થિક ‘અ’ સાથે) : મહારય, તુહારય, અમહારય, તુમહારય. (સાદશ્યવાચક)

‘હ’ (એકલો કે સ્વાર્થિક ‘અ’ સાથે) : જેહય, તેહ, કેહય; ‘ઈસ’ : અઈસ, જઈસ, તઈસ, કઈસ; (ઇયતાવાચક) : એતુલ, કેતુલ, જેતુલ, તેતુલ; (મહત્તાવાચક) એવડ, જેવડ, તેવડ, કેવડ.

(ખ) નામ-સાધક : વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ—‘ઇમ’ : ગહીરિમ, વંકિમ, સરિસિમ, મુણીસિમ; ‘તણ’ (વિકલ્પે ‘અ’થી

વિસ્તારિત): ઉડતણ, ટુંગતણ; વડતણ; ચિરતણ, વડતણ; પતણ, તિવતણ; ‘પણ’—વડપણ.

પુંલિંગ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ—‘ઇ’ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય ‘અ’ થી વિસ્તારિત ‘ઇઅ’ કે ‘ઇ’) વિશેષણને (‘અંપાવણી’ ‘ગોરિ’, કુમારી, તઇજી, વંદી, સકણી), કૃદંતને (દિણી, રૂઢી, ગઇઅ, મુઇઅ, જોઅંતિ, ગણતિ, ઉદાવંતિઅ), પ્રત્યયને (‘ઇઅ’, ‘ડિઅ’) લાગ્યો છે.

- (ગ) ક્રિયાવિશેષણ-સાધક: સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિ-વાચક) ‘મ’ (કે ‘વં’): એમ (એવં), ઇમ, જેવં, જિવં, તેવં, તિવં, કેમ (કેવં), કિવં; ‘હ’: જિહ, તિહ, કિહ; ‘ધ’: જિધ, તિધ; (સ્થળ-વાચક) ‘ત્ય’: એત્ય, જેત્ય, તેત્ય, કેત્ય; ‘તુ’: જતુ, તતુ; (મર્યાદા-વાચક) ‘મ’: જામ, તામ; ‘ઉ’: જાઉં, તાઉં; ‘મહિ’: જામહિં, તામહિં.
- (ઘ) સ્વાર્થિક: ‘અ’ (સ્ત્રી. ‘ઇઅ’): ઘણો જ વ્યાપક છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે:

વિશેષણ—અગલ, અપૂર, ઉજાડ, ઉડક, ગરુ, ગુરુ, નિઅ.

ખહુ, વહિહુ, અપણ, ઇત, એહ, જેહ, તેહ, તેવહ, મહાર, કેર, તણ; કૃદંત-પ્રત્યય: વર્તમાનનો ‘ન્ત’, ભૂતકૃદંતનો ‘ઇઅ’, વિધ્યર્થકૃદંતનો ‘એવ’, તામિજ્યવાચક ‘ણ’.

સર્વનામ—અપ, એછમેછ.

નામ—અગા, અગિદહ, અંધાર, કસવટ, કેડીર, કુંડળ, દડવડ, દ્રવહ, પંગણ, ભંડ, માહ, રૂઅ, જોરિઅ.

પ્રત્યય—‘ડ’, ‘તણ’.

સ્ત્રીલિંગ—અઇરતિઅ, કણિઅ, ગોરિઅ, મુણાલિઅ, મુંડમાલિઅ, સહિઅ, (ભૂતકૃદંત) ગઇઅ, મુઇઅ; વર્તમાન કૃદંતનો ‘ન્તિઅ’ પ્રત્યય.

‘ઇઅ’: અવરાહિઅ.

‘ઉઅ’: બહિણઅ (સ્ત્રી.)

‘ઉડ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત): બપુડય, વંકુડય.

‘ઉહ’ (‘અ’થી વિસ્તારિત): કુંડહી (સ્ત્રી.), ચૂડહય; ‘બલહય’માં ‘ઉહ’ + ‘ડ’ + ‘અ’ એ સાથે છે.

‘ડ’ : સ્વાર્થિક ‘અ’ ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ઘણુંખરું ‘ડય’ (કે ‘ડા’) રૂપે મળે છે. સ્ત્રીલિંગ ‘ડ’, ‘ડિય’ (પ્રાકૃત ‘ડિયા’) કે ‘ડી’. નીચેનાં અંગોને તે લાગેલો છે: કન્ન, ગોઠ, દિઅહ, દૂઅ, દેસ, નેહ, પચ્છાયાવ, પારક, મણિઅ, મારિઅ, મિત્ત, મોઝલ, રત્ત, રૂઅ, સંદેસ, હત્થ, દિઅ, હુંકાર; (સ્ત્રીલિંગ) અમ્મ, અંત્ર, ગોર, ધૂલિ, નિદ, પરિહાસ, બુદ્ધિ, બ્રંતિ, મખ્લીસ, મુદ્દ, રત્તિ, વત્ત, મુહચ્છિ. આમાં ‘મણિઅડા’માં ‘અડય’ પ્રત્યય છે. ‘બલુહડા’માં ‘ઉહડય’.

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નબર્થક : અગલિઅ, અચિતિઅ, અડોહિઅ, અપ્પિઅ, અલહંતિઅ.

સ. સહાર્થક : સકણ, સરોસ, સલજ્જ, સસથેહી.

સુ. પ્રાશસ્ત્યવાચક : સુઅણ, સુપુરિસ, સુલિઅ, સુવંસ.

લિંગપરિવર્તન

તદ્ભવોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં હતું તે લિંગ પ્રાકૃતમાં અને વિશેષે અપભ્રંશમાં બદલાતું રહ્યું છે. અંત્ય સ્વરનું સાદૃશ્ય કે ધર્માયનો પ્રભાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે. ૪૪૫મા સૂત્રમાં હેમચંદ્રે લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે. ત્યાં પુર્વિલગનું નપું. (‘કુંભઈ’), નપું.નું પુર્વિલગ (‘અખ્ખા લગ્ગા’), નપું.નું સ્ત્રીલિંગ (‘અંત્રડી’) અને સ્ત્રીલિંગનું નપું. (‘ડાલઈ’) એ ઉદાહરણો આપેલાં લે. ‘તેવડઈ’(૩૭૧), ‘ખલાઈ’(૩૩૪)માં પુર્વિલગને બદલે નપુંસકલિંગ, ‘સોએવા,’ ‘જએવા,’ ‘વારિઆ’ (૪૩૮.૩)માં, તેમ જ ‘ફલ,’ ‘લિહિઆ’ (૩૩૫), ‘નયખ્ખ’ (૪૨૨-૬), ‘વફા’ (૩૬૪) વગેરેમાં નપું.ને બદલે પુર્વિલગ રૂપ છે. ‘હુણિ’ (૪૩૨) અંત્ય સ્વરને કારણે સ્ત્રીલિંગ બન્યું છે. હિન્દીમાં પુર્વિલગ-નપુંસકલિંગનો ભેદ લુપ્ત થયો છે, અને હિન્દી તેમ જ ગુજરાતી અનેક તદ્ભવોનાં લિંગ મૂળ સંસ્કૃતથી જુદાં છે તે આ વલણનું જ પરિણામ. યદીથી સ્ત્રીલિંગ લઘુતાના લાવનું વાચક બની ગયું છે. તેની શરૂઆત ‘અંત્રડી’ (=નાનું આંતરડું) જેવામાં જોઈ શકાય છે.

૪. નામિક રૂપતંત્ર

પહેલા ને બીજા પુરુષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન પણ કોઈક અપવાદે સંજ્ઞાના રૂપાખ્યાન જેવાં જ છે. એટલે સંજ્ઞા, વિશેષણ ને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

અકારાન્ત પુર્ણિંગ

૧/૨. ૧. 'ઉ' પ્રત્યયઃ અહરુ (અહર-), સંકરુ (સંકર-), નિગઉ (નિગય-); ઘડિઅઉ (ઘડિઅય-); તે જ પ્રમાણે માણુ, વિહાણુ, લકખ, મિલિઅ, પત્ત, કમલ, તણુ, સાયર. જુતય, જય, સત્ત, ચૂર, ઘાય, કંત વગેરે ઉપરથી.

'આ' પ્રત્યયઃ અમહારા, કંચુઆ, ગરુઆ, ઝુંપડા, દોહા, દહા, દીહા, દેસડા, નેહડા, પચ્છાયાવડા, 'બલુહડા, ભગ્ગા, ભદ્દા, મહારા, મારિઆ, વહા, વારિઆ, વેગલા, સામલા, સ્ત્રીઅલા, હુઆ.

૧/૨. ૨. અપ્રત્યયઃ ખગ્ગ, પછવ, ગુણુ, કર, વિસમ, થણુ, દેસ, કુંદ, સમ, ઘર, મણોરહ, ભોગ.

'આ' પ્રત્યયઃ અદા, અપણુ, ગોટડા, ઘણા, ઘોડા, અડિઆ, નાયા, તણા, દિઅડા, દિઅહડા, દિહા, દિહણુ, નિસિઆ, પયડા, સુઆ, વલયા, રવણુ, સંતા, સિદ્ધતા.

૩/૧. 'એ' પ્રત્યયઃ અણે, અહરે, 'ઉણે, કખે, 'કખે, તે, દધએ, દધે, મચ્છે, માએ, હત્યે; કેરએ, પિએ, સંદેસે, હુંકારડએ; 'હું' પ્રત્યયઃ નિચ્છં (૩૫૮.૧).

'એણુ' ('એણુ', 'ઇણુ') પ્રત્યયઃ ખણેણુ (ખણુ-); તે જ પ્રમાણે કવણુ, જણુ, નહં, પવસંત, કુટુંબુઅ, મોક્કલહ, વાસ, સય, સિરઃએ અંગો ઉપરથી.

કોટુંણુ, તુહારેણુ, પાણિએણુ; ખગ્ગિણુ, વસિણુ, સરિણુ.

'ઇ' પ્રત્યયઃ જલિ (૩૮૨.૨), કમલિ (૩૮૫.૧), 'જલિ', 'વલ્લહઇ' (૩૮૩.૧).

૩/૨. 'એહિ' ('ઇહિ' 'એહિ') પ્રત્યયઃ ચલેહિ, પયારેહિ, લકખેહિ, લોઅણેહિ, સએહિ, સરવેહિ; અસ્થિહિ, સસ્થિહિ, હસ્થિહિ; કસરેહિ, કસરએહિ, ધુટેહિ, નયણેહિ, વણેહિ, સરેહિ, સુઅણેહિ. 'હિ' પ્રત્યયઃ અંગહિ, કરહિ, કેસહિ, ગુણહિ.

૫/૧. 'હું' પ્રત્યયઃ 'વચ્છહું'; 'હું' પ્રત્યયઃ 'વચ્છહું', 'જલહું'.

૫/૨. 'હું' પ્રત્યયઃ મહહું, સિંગહું.

૪-૬/૧. 'હો' પ્રત્યયઃ અપ્યહો, આયહો, કલેવરહો, તહો, હુલ્લહો, લોઅહો, સામિઅહો, સેસહો.

‘સ્સુ’ પ્રત્યય : કંતસ્સુ (‘કંત’ પરથી); અને તે જ પ્રમાણે ખંધ,
જણ, જય, તત્ત, પર, પિચ્ચ, સુચ્ચણ : એ અંગો ઉપરથી.

અપ્રત્યય : પિચ્ચ (૩૩૨. ૨).

૪-૬/૨. ‘હુ’ પ્રત્યય : તણહુ (‘તણ’ ઉપરથી); અને તે જ પ્રમાણે
અન્ન, અન્નકુસ, થણ, મન્ન, મયગલ, માણસ, લોચણ, સમન્ન,
સોકખ એ અંગો ઉપરથી.

‘આહુ’ પ્રત્યય : ચિતંતાહુ, નવંતાહુ, નિવટાહુ, મુક્કાહુ, સઉણાહુ.

અપ્રત્યય : ગય (?) (૩૪૫).

૭/૧. ‘ધ’ પ્રત્યય : ઉચ્છંધિ, કરિ, ‘અંધિ, ‘જુધિ, તલિ, ‘નિવહિ, ‘પત્થરિ,
‘પંકઠ, ‘યહિ, રહવરિ, વણિ, વિઓધ, વિચ્ચિ, હિચ્ચધ; અંધારધ,
કસવટ્ઠ, કુડીરધ, તેહધ, દિટ્ઠધ, પણટ્ઠધ, નિવહિચ્ચધ, રણુચ્ચધ.

‘એ’ (‘એ’) પ્રત્યય : અપ્પિએ, તલે, તથે, પિએ, વિહવે; દિટ્ઠ.

(૩૬૬), ફરે (૩૪૬. ૧), ભુવણે (૪૪૧.૨), મજ્જે (૪૦૬. ૩),

‘હિ’ પ્રત્યય : ઘરહિ (૪૨૨.૧૫), દેસહિ (૩૮૬.૧), અન્નહિ,

એક્કહિ, કવણહિ, કહિ, જહિ, તહિ.

૭/૨. ‘એહિ’ (‘ધહિ’, ‘એહિ’) પ્રત્યય : મગ્ગેહિ, ડુંગરેહિ,
અંગિહિ; ગવકખેહિ.

૮/૧. અપ્રત્યય : ખલ, મેહ, પિચ્ચ, ભમર, સારસ.

‘આ’ પ્રત્યય : લોહા, પહિઆ, મિત્તડા, હિચ્ચડા, હિઆ.

૮/૨. ‘હો’ પ્રત્યય : તરુણહો, લોચહો.

અકારાન્ત નપુંસકલિંગ

પ્રથમા દ્વિતીયા સિવાય પુંલિંગથી જુદા પ્રત્યયો નથી. પ્ર. દ્વિ. એક
વ. માં પણ સાદું અંગ હોય ત્યાં પુંલિંગમાં છે તે જ પ્રત્યયો છે. પણ
સ્વાર્થિક ‘અ’ પ્રત્યયવાળું અંગ હોય ત્યારે વિકલ્પે ‘હું’ પ્રત્યય લાગ્યો છે.
અહુવચનમાં પણ પુંલિંગની જેમ થતાં રૂપ ઉપરાંત ‘હું’ પ્રત્યયવાળાં
રૂપ પણ છે. ‘હું’ના પૂર્વવર્તી ‘અ’નો વિકલ્પે ‘આ’ થાય છે.

૧/૨. એકવચન : ‘અગ્ગલહું’ અને એ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી
અપ્પણય, ઉલ્હય, એક્કમેક્કય, એહય, કિચ્ચય, કુડુંચય, ‘છંદય, તણય,
તુચ્ચય, તેવહુય, યિરત્તણય, દિટ્ઠય, પસરિચ્ચય, ખોલ્લિચ્ચય, લગ્ગય, વલ્લહુય,
વિહત્તય, વુત્તય, હિચ્ચય, હિચ્ચડય.

‘વારિઆ’, ‘જગેવા’ ‘સોએવા’ પુલ્લિંગ પ્રમાણે છે. ‘સંવલિઅં’ આકૃત રૂપ છે.

૧/૨. બહુવચન : ‘કમલઈ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગો-
માંથી : અલિ-ઉલ, કુંલ, ખંડ, ડંઙર, નિચ્ચિત, ખન, ફલ, મણોરહ,
લોઅણ, સર;

‘ફલાઈ’ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી : ખલ, ‘ગંડ, રયણ,
વહ, વલણ, નિશુત્ત, સય, હરિણ.

‘ફલ’, ‘નયણ’ વગેરે તથા ‘લિહિઆ,’ ‘વદા’ વગેરે પુંલિંગની જેમ.

ઘકારાન્ત/ઉકારાન્ત પુંલિંગ નામો

૧/૨. ૧. અને ૨. અપ્રત્યય : સામિ, કેસરિ, મુણિ, કહુ.

૩/૧. ‘ઐ’ પ્રત્યય : અગિઐ; ‘ણ’ પ્રત્યય : અગિણ; અનુસ્વાર :
અગિ.

‘સંતે’ (૪૪૧. ૨) માં પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ
થયો છે.

૩. ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : બિહિ.

૫. ૧. ‘હૈ’ પ્રત્યય : ગિરિહૈ, તરુહૈ.

૫. ૨. ‘હૃ’ પ્રત્યય : સામિહૃ, તરુહૃ.

૪/૬. ૨. ‘હૃ’ પ્રત્યય : તરુહૃ; સહિહૃ.

૭. ૧. ‘હિ’ પ્રત્યય : કલિહિ.

૭. ૨. ‘હિ’ પ્રત્યય : તિહિ, ‘હૃ’ પ્રત્યય : હૃહૃ.

૫/૧. 'હું' પ્રત્યય—ખાલહું.

૫/૨. 'હું' પ્રત્યય—વયંસિઆહું.

૪/૬. ૧. 'હું' પ્રત્યય—અલહુંતિઆહું, 'જંપિરહું, તહું, તિસહું, ધણહું, મજ્જહું, 'નિવાસહું, મુદ્દહું, 'હાસહું, જ્યેષ્ઠહું, મેલંતિહું, રોમાવલિહું; કંચુહું.

'ગણુંતિએ' (૩૩૩) પ્રાકૃત છે.

૪/૬. ૨. 'હું' પ્રત્યય: વયંસિઆહું; 'હું' પ્રત્યય: માયહું.

૭/૧. 'હિ' પ્રત્યય : એક્કહિં, ઉજ્જેણિહિં, રિદ્ધિહિં, વારાણસિહિં, સદ્ધહિં, સંધિહિં; 'હિ' પ્રત્યય: મહિહિ.

૭/૨. 'હિ' પ્રત્યય: દિસિહિં.

૮/૧. અપ્રત્યય: દૂધ, ઘણિ, પુત્તિ, બહિણિ, સહિ, ગોરિ; 'એ' પ્રત્યય: અમ્મિએ, બહિણુએ, બિટ્ટીએ; 'ધ' પ્રત્યય: અમ્મિ, મુદ્ધિ.

૮/૨. 'હિ' પ્રત્યય: તરુણિહિં.

સંયોધન એકવચનનો 'એ' 'બિટ્ટીએ' માં છંદખાતર દીર્ઘ કરાયો છે.

પહેલો ને બીજો પુરુષ સર્વનામ

એકવચન

બહુવચન

પહેલો પુરુષ

બીજો પુરુષ

પહેલો

બીજો પુરુષ

૧. હઉં	તુહું	અમે, અમેહું	તમે, તમેહું
૨. મહું	તમે, પમે	" "	" "
૩. "	" "	અમેહિં	તમેહિં
૪/૫/૬. મહું, મજ્જહું	તુહું, તઉ, તુજ્જહું, તુમ્મહું	અમેહાહું	તમેહાહું
૭. મહું	તમે, પમે	અમેહાસુ	તમેહાસુ

છંદને કારણે 'અમેહાહું' નું 'અમેહાહું' થયું છે.

અન્ય વિશિષ્ટ સર્વનામિએ રૂપો.

પ્રત્યય

અંગ

રૂપ

પ્રથમા/દ્વિતીયા એકવ.

જ; ત (નપું).

મું; તં.

" " બહુવ.	એ (અ, ઇ).	ત; એ; ઓ.	તે, તેં, તિ; એમ, ઓમ,
પંચમી એકવ.	હાં	જ, ત, ઠ	જહાં, તહાં, ઠહાં
સપ્તમી	હિં	જ, ત, ઠ, અન્ન, એક્ક	જહિં, તહિં, ઠહિં, અન્નહિં, એક્કહિં.

‘એ’ નું. પું. ૧/૨ એકવ. માં ‘એહો’; નપું. ૧/૨ એકવ.માં ‘એઉ’ અને પછી એકવ.માં ‘આ’ અંગસ્વરવાળાં ‘જાસુ’, ‘તાસુ’, ‘કાસુ’ એવાં રૂપ થાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પણ વપરાય છે, ત્રીલિંગ અંગો અકારાંત કે આકારાંત હોય છે—‘જ’, ‘જા’, ‘ત’, ‘તા’ વગેરે.

અનુગો

વિભક્તિપ્રત્યયોથી દર્શાવાતા અર્થસંબંધોનો કોઈ છાયાવિશેષ, અથવા તો જુદો જ અર્થસંબંધ દર્શાવવા સંસ્કૃતમાં અનુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિત્વની દષ્ટિએ બીજા શબ્દોને પડછે ગૌણ બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય ને સ્થાન આ અનુગો લેતા ગયા. ભિન્નભિન્ન વિભક્તિઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થગૂંચવાડે થવા લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વારા તેમાંથી રસ્તો કઢાતાં તેમનો વપરાશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો ચલાવ્યા બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે બંને રીતે વપરાયા છે : નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિભક્તિપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે:

‘સાથે’ અર્થમાં : સમાણ (સં. સમાન; સં. સમમ્ ‘સાથે’ ને અનુસરીને) — (સમસ્ત) ‘પયરજખસમાણ’ ૪૧૮.૩; (તૃતીયાને યોગે)

‘પુષ્કવર્ધિ સમાણ’ ૪૩૮.૩.

સહુ (=સં. સહ) ૪૧૯.૫, ૩૫૬,

‘વિના’ અર્થમાં : વિણ. જુઓ સૂત્રી તૃતીયાને યોગે.

‘માંથી’ અર્થમાં : હોતઉ (=‘હો’ પું વર્ત. ફ.), પંચમીને યોગે. ઉદાહરણો સૂત્ર ૩૫૫, ૩૭૨ (૧), ૩૭૩ (૧), ૩૭૬ (૧) ને ૩૮૦ (૧) નીચે.

ટિહિ (સં. સિત), સમસ્ત—‘હિઅયટિહિ જઈ નીસરહિ’ ૪૩૬.૪ = ‘જો હૃદયથી—હૃદયમાંથી નીસરે’. ‘અમ્હાસુ હિઅં’ (૩૮૧) અને ‘પુમ્હાસુ હિઅં’ (૩૭૪) એમાં ‘હિઅં’ અનુગરૂપે છે કે ‘રહેહિ’ અર્થે, તે સંદર્ભ વિના નક્કી ન થાય.

‘માટે’ અર્થમાં : કેહિ (સં. કૃતે, પ્રા. કર, કરહિ), તેહિ, રેસિ, રેસિ (*રેસ ? નું તૂ. એક વ.) અને તણેણ (તન-તણનું તૂ. એક વ.), પછીને યોગે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૫.

‘સંબંધી’ અર્થમાં : કેરહિ (ન. કેરહિ, સ્ત્રી. કેરી; સં. કાર્ય ?) અને

તણુઉ (ન. તણુઉ, સ્ત્રી. તણી; સં. 'તન ?), પદ્મીને યોગે. જુઓ
સૂત્ર ૪૨૨ (૨૦, ૨૧) તથા ૩૬૧ (૧), ૩૭૩ (૨), ૩૭૬ (૪).
અર્વા. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં 'કેરું' 'તણું' અવતા છે.

૫. પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થે વપરાય છે. જદ્
મય્યા ઘર પંતુ ૩૫૧ 'ભે ભાગીને ઘરે આવત'. જદ્ સસિ છોદ્ધિજંતુ તો મુદ્-કમલિ
સસિસિમ સહંતુ ૩૬૫. ૧ 'ભે ચદ્ધ છોલવામાં આવ્યો હોત, તો મુખકમળની સાથે
સમાનતા પામત.'

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી જ વિકસી ચૂક્યો હતો.
હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોંધી છે.
અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ અવંત છે.

૨. 'ણું' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે.
એચ્છણુ ૩૫૩, કરણુ ૪૪૧ ૧.

૩. 'વં' પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે.
દેવં ૪૪૧.૧.

વિભક્તિપ્રયોગો.

૪. તૃતીયા. નિરપેક્ષ (absolute) રચનામાં:

પુત્તે જાણે કવણુ ગુણ ૩૬૫.૬ 'પુત્ર જનમ્યે શો લાભ ?'

પુત્તે મુણે કવણુ અવગુણ .. 'પુત્ર મયે શું નુકસાન ?'

પિવં વિદ્દે મુદ્દચ્છદી હોદ્ ૪૨૩.૨ 'પ્રિય દીઠે (=દેખ્યે) મુખશાતા થાય છે.'

૫. ચતુર્થી/પદ્મી. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

પિઅહો વોકલ્લહોં નિદ્દી કેવેં ૪૧૭.૧ 'પ્રિયતમ આંખથી દૂર હોતે છતે
નિદ્રા કેવી ?'

(૨). વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં:

પિઅ જોઅંતિહેં મુદ્-કમલુ ૩૩૨.૨ 'પ્રિયતમનું મુખકમળ ભેતાં.'

પહવેં ચિતંતહેં ૩૬૨ 'એ ચિતવતાં.' જાહેં અવરોણ્દ જોઅંતાહેં ૪૦૯

'ભેમના અરસપરસ ભેતાં'. દેતહો હવેં ઉવ્વરિય, જુજ્જંતહોં વરવાહુ

૩૭૬.૨ 'દેતાં હું ઊગરી, યુજ્જ કરતાં તણવાર'.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'બોલતાં, કરતાં, ફરતાં' વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં
આ પ્રયોગ ઊતરી આવ્યો છે.

(૩) 'પ્રત્યે' 'તરફ' અર્થે : કુંજરુ અન્નહેં તદ્દઅરહેં કોઢેણ ઘઝ્ઝ હાલુ ૪૨૨.૯

'હાથી બીજા તરુવર તરફ તો કુતૂહળથી સૂંઢ ફેકે છે.'

સિરુ લ્હસિઝ સંઘસુ ૪૪૫.૩ 'શિર ખાંધ તરફ ઢબું છે'.

સાહુ વિ લોઠ સત્યાવત્યર્થ આલક્ષણ કરેદ ૪૨૨.૨૨ 'સ્વસ્થ અવસ્થા
વાળા પ્રત્યે (= ની સાથે) તો સૌ લોક બોલે'.

(૪) 'ણ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામનું પછીનું ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે
વપરાય છે. અમ્મળહ ૩૫૦.૧, મુંજળહ ૪૪૧.૧.

(૫) નીચેનાં ક્રિયાપદોને યોગે :

પુલના અને અનુકરણવાચક : 'ઉવમિઅ'—સીંદરોં ઉવમિઅ
૪૧૮.૩ 'સિંહ સાથે સરખાવાય છે' 'અણુહર'—મુપુરિત કંપુરોં
ગણહરહિં ૩૬૭.૪ 'સત્પુરુષ કાંગને મળતા આવે છે'. સર્ગિ પિઅરોં
અણહરહ ૪૧૮.૮ 'ચંદ્ર પ્રિયતમને મળતો આવે છે'. 'આ'—તત્તરુ
જ્ઞાણિણ ૪૪૦ 'તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને'. પણ છામ્મહુ જ્ઞાણિ ૩૩૧માં
જ્ઞા દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે. 'ગણ'—જાણ ગણિતિ ૩૩૩ 'તેમને
બણતાં'

૬. સમ્પત્તિ. (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં :

અવતરિ નિવજિઅહ ૩૫૮.૨ અને એવી ન રીતે ૩૭૦.૩, ૩૮૩.૨,
૩૯૬.૨, ૪૦૬.૨, ૪૧૮.૮, ૪૨૨.૧૨ ને ૪૨૭.૧ એ ઉદાહરણોમાં.

(૨) 'ણ' પ્રત્યયથી અનેજા ક્રિયાનામનું સમ્પત્તિનું ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંત
તરીકે વપરાય છે : મુંજળહ ૪૪૧.૧.

૭. ઇતર વિશિષ્ટ પ્રયોગો. હેત્વર્થ કૃદંત સાથે ન અને જાનાં ૩૫ મૂળ
ક્રિયાની અતિદુષ્કરતા કે કરવાની અશક્તિનાં વાચક છે. તં અમ્મળહ
ન જાહ ૩૫૦.૧ 'તે કહ્યું જતું નથી'; છહુ મુંજળહિં ન જાહ ૪૪૧.૧
'સુખ ભોગવ્યું જતું નથી' (= 'ભોગવી શકાયું નથી'). અર્વા. ગુજરાતી
તથા હિન્દીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે, અને ન વિનાની રચના હિન્દીમાં
કર્મણિ રચના તરીકે સ્થિર થઈ છે.

ઉપસંહાર

આ પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં 'પ્રાચીન' અને 'અર્વાચીન' તથા બિનદેશીય લક્ષણોની સેળમેળ વરતાઈ આવે છે. આધારભૂત ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ વિવિધ હતાં એ એનું કારણ છે.

વ્યંજનોના લોપને બદલે ઘોષત્વનું વલણ તથા ઋકાર અને સંયુક્ત પરવર્તી રકાર તથા ઝકાર જાળવી રાખવાનું વલણ પ્રાચીનતાસૂચક છે. બીજે પક્ષે સંયુક્ત વ્યંજનોના એકત્વનું વલણ અર્વાચીનતાસૂચક છે.

સ્વરમધ્યવર્તી મ્ ને વ્ ની તથા સંયુક્ત પરવર્તી ર્ ની જાળવણી, સકારવાળું લવિબ્ધ-અંગ, જ્વાળું લવિબ્ધઆસાર્થ અંગ, આસાર્થ બીજા પુ. એકવ.નો હ, ભૂતકૃદંતનો હમય, સંબંધક ભૂતકૃ.નો હ, હેત્વર્થનો છં, વિધ્યર્થકૃ.નો એવ્ય ને યુદ્ધિગ પ્રથમા એકવ.નો અઠ એ પ્રત્યયો તથા નપુંસકલિંગનાં રૂપો : આ લક્ષણો પાછળથી ગુજરાતીની વિશિષ્ટતા જન્યાં છે. તો સામે પક્ષે, સ્વરમધ્યવર્તી મ્ નો વ્ કે લોપ તથા વ્ નો લોપ, સંયુક્ત પરવર્તી ર્ નું સાદૃશ્ય, હકારવાળું લવિબ્ધ-અંગ, સંબંધક ભૂત કૃ.નો હ, હેત્વર્થ તરીકે વપરાતાં 'હ્ય' પ્રત્યયવાળાં રૂપ, યુદ્ધિગ પ્રથમા એકવ નો આ તથા નપુંસકલિંગનો અભાવ : આ લક્ષણો પાછળથી વજ, ખડી બોલી વગેરેના પશ્ચિમી હિંદી ભાષાજૂથની વિશિષ્ટતા જન્યાં છે.

હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં કેટલાંક 'મિશ્ર' લક્ષણો ધરાવતાં પદો પણ છે, જેમાં પુ. પ્રથમા એકવ. ના અઠ ને આ વાળાં લિનદેશીય રૂપો માથોસાથ વપરાયાં છે. બોલીલક્ષણોની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોની ભાષાને વધુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસવી જોઈએ.

પણ ઉપર તારવેલી હકીકતો પરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોના અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી કે પ્રાચીન હિન્દી કહેવી એ એકાંગી અને અશાસ્ત્રીય છે. એ ઉદાહરણોમાં ઉક્ત ત્રણ ભાષાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતા બીજરૂપમાં ધરાવતાં પદો છે એવું વિધાન કરીએ તો જ તે વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ગણાશે.

સિદ્ધહેમગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

અધ્યાય ૮, પાદ ૪

૩૨૬

✓ સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોઽપભ્રંશે ॥

અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે સ્વરોના સ્વરો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્વરાણા સ્થાને પ્રાયઃ સ્વરા ભવન્તિ ।

(અધૃતિરૂપ સંસ્કૃત શબ્દના) સ્વરોના સ્થાને અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે (અન્ય) સ્વરો આવે છે.

ઉદા० (૧) કચ્ચુ, કચ્ચ; (૨) વેણ, વીણ; (૩) વાહ, વાહા, વાહુ; (૪) પટ્ટિ, પિટ્ટિ, પુટ્ટિ; (૫) તણ, તિણ, તણ; (૬) સુકિદુ, સુકિડ, સુકુદુ; (૭) કિન્નડ, કિલ્લિન્નડ; (૮) લિહ, લીહ, લેહ; (૯) ગડરી, ગોરી.

છાયા (૧) કચિત્; (૨) વીણા, (૩) વાહુ; (૪) પૃષ્ઠમ્; (૫) તર્ણમ્; (૬) સુકૃતમ્; (૭) કલ્લનક. અથવા કલ્લનકમ્; (૮) લેલા; (૯) ગોરી.

વૃત્તિ પ્રાયોગ્રહણાત્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ કચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીયચ્ચ કાર્યં ભવતિ ॥

(સૂત્રમાં) પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી (એમ સમજવાનું છે કે) જેને વિશે અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ (પરિવર્તન થતું હોવાનું) કહેવામાં આવશે, તેની બાબતમાં પણ કવચિત્ પ્રાકૃત પ્રમાણે તેમ જ શૌરસેની પ્રમાણે કાર્ય (=પરિવર્તન) થાય છે.

૩૩૦

✓ સ્વાદૌ દીર્ઘ-હસ્વૌ ॥

સિ વગેરે લાગતાં દીર્ઘ અને હસ્વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે નામ્નોઽન્સ-સ્વરસ્ય દીર્ઘ-હસ્વૌ સ્વાદૌ પ્રાયો ભવત. । સૌ ।

અપભ્રંશમાં સિ (= પ્રથમા એકવચનનો 'સ') વગેરે (વિભક્તિ પ્રત્યયો) લાગતાં, નામનો અલ્પ સ્વર, સાધારણ રીતે, (મૂળમ્ હ્રસ્વ હોય તો) દીર્ઘ ને (મૂળમાં દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ (થાય છે) (જેમ કે) સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સ પ્રત્યય) લાગતા —

ઉદા૦ (૧) ઢોહ્ણા સામલા ધળ ચપા-ચળી ।

નાઈ સુવળ્ણ-રેહ કસપદ્દ દિળ્ણી ॥

શબ્દાર્થ ઢોહ્ણા (દે.) નાયક, પ્રિય. । સામલા—શ્યામતઃ । ધળ (દે) —નાયિકા, પ્રિયા । ચપા-ચળી—ચમ્પકાગ્ની । નાઈ—ઈત, યથા સુવળ્ણ-રેહ—સુવર્ણ રેખા । કસપદ્દ—કપ-પટ્ટકે । દિળ્ણી—દત્તા ॥

છાયા નાયકઃ શ્યામલ । નાયિકા ચમ્પકાગ્ની । (દૃષ્યેતે) યથા કપપટ્ટકે સુવર્ણ-રેખા દત્તા ॥

પ્રિયતમ શામળો (છે, જ્યારે) પ્રેયસી (છે) ચપકવર્ણી. (પાને જાણે કે કસોટીના પત્થર પર મુવર્ણની ગ્રેખા દીધી (= પડી) હોઃ (એવી રીતે શોભે છે).

વૃત્તિ આમન્યે ।

સળોધન (એકવચન) મા :—

ઉદા૦ (૨) ઢોહ્ણા, મઈ તુહૂં ગારિઆ 'મા કરુ દીહા માણુ ।

નિદરૈં ગમિહી રત્તડી દડવડ હોઈ વિહાણુ' ॥

શબ્દાર્થ ઢોહ્ણા (દે) —નાયક । મઈ—મયા । તુહૂં—ત્વમ્ । ગારિઆ—ગારિત. મા—મા । કરુ—કુરુ । દીહા—દીર્ઘમ્ । માણુ—માનમ્ । નિદરૈં—નિદ્રયા ગમિહી—ગમિષ્યતિ । રત્તડી—રાત્રિ । દડવડ (દે) —શીઘ્રમ્ । હોઈ—ભવતિ (=ભવિષ્યતિ) । વિહાણુ (દે) —પ્રમાતમ્ ॥

છાયા નાયક, મયા ત્વમ્ ગારિત 'દીર્ઘમ્ માનમ્ મા કુરુ । (યતઃ રાત્રિ. નિદ્રયા ગમિષ્યતિ । શીઘ્રમ્ પ્રમાતમ્ ભવતિ (=ભવિષ્યતિ) ' (ઇતિ)

પ્રિયતમ, મેં તને વાર્યો (તો ખરો કે) બહુ માન ન કર (= માનને બહુ પકડી ન રાખ), (કેમ કે) નિદ્રામાં (જ ઘણીખરી) રાત બહુ

જશે (અને) દડખડ કરતું વહાણું થશે (=દોટ દેતુંકને સવાર થઈ જશે).

વૃત્તિ સ્ત્રિયામ્ ।

શ્રીલિંગમાં—

ઉદા૦ (૩) વિદીપ, મઈ મણિઅ તુદ્ધ 'મા કરુ વંકી વિદિ' ।

પુત્તિ, સકળ્ણી મહિ જિવં મારડ દિઅડ પડદિ ॥

શબ્દાર્થે વિદીપ (દે.)—પુત્રિકે । મઈ—મયા । મણિઅ—મણિતા । તુદ્ધ—
ત્વમ્ । મા—મા । કરુ—કુરુ । વંકી—વક્રામ્ । વિદિ—દિપ્તિમ્ । પુત્તિ—
પુત્રિ । સકળ્ણી—સકળ્ણા । મહિ—મહી । જિવં—યથા, ડવ । મારડ—
મારયતિ । દિઅડ—હૃદયે । પડદિ—પ્રવિષ્ઠા ॥

અથા પુત્રિકે, મયા ત્વમ્ મણિતા 'વક્રામ્ દિપ્તિમ્ મ કુરુ' (ઈતિ) ।
પુત્રિ, હૃદયે પ્રવિષ્ઠા (સા) સકળ્ણા મહી ડવ મારયતિ ॥

બેટી, મેં તને કહ્યું (તો ખરું, કે તું) વાંકી દિપ્તિ ન કર (=નાખા).
પુત્રી, આંકડાવાળી ખરછીની જેમ, (તે કોઈના) હૃદયમાં પેસી ગઈ
(તો તેને) મારી (જ) નાખે.

વૃત્તિ જસિ ।

એ (રહ્યા) તે ઘોડા, એ (રણ) સ્થળી, (અને) એ (છે) તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગો. અહીં જ મનુષ્યત્વ (=પૌરુષ) જણાઈ આવે છે—(કે) જે (યોદ્ધો) લગભ પાછી ન જ વાળે (=ખેંચે) (તે જ સાચો વીર).

વૃત્તિ एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

એ પ્રમાણે અન્ય વિભક્તિઓને લગતાં ઉદાહરણ પણ આપવાં (=સમજાવાં).

स्यमोरस्योत् ॥ (सि नञो २२२ ॥ २५)

સિ અને અમ્ લાગતાં -અ નો -ઉ.

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारस्य स्यमोः परयोरुक्तारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં સિ (=પ્રથમા એકવચનનો સૂ પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો મ્ પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય સ્વર તરીકે રહેલા) અકારનો ઉકાર થાય છે.

ઉદા० દહમુહુ મુવળ-મયંકરુ તોસિઅ-સંકરુ નિગગડ રહવરિ ચઢિઅડ ।

જડમુહુ છમ્મુહુ જ્ઞાઈવિ એકહિં લાઈવિ નાવઈ દઈવેં ઘડિઅડ ॥

શબ્દાર્થ દહમુહુ—દશમુલ્હઃ । મુવળ-મયંકરુ—મુવન-મયદ્ધરઃ । તોસિઅ-સંકરુ—તોપિત-શદ્ધરઃ । નિગગડ—નિર્ગતઃ । રહવરે—રથવરે । ચઢિઅડ (કે.)—આરુઢઃ । જડમુહુ—ચતુર્મુલ્હમ્ । છમ્મુહુ—પણ્મુલ્હમ્ । જ્ઞાઈવિ—ધ્યાત્વા । એકહિં—એકસિન્, એકત્ર । લાઈવિ—લગિત્વા, કૃત્વા । નાવઈ [જાયતે]—ઈવ, યથા । દઈવેં—દૈરેન । ઘડિઅડ—ઘટિતઃ, નિર્મિતઃ ॥

અથા મુવન-મયદ્ધરઃ દશમુલ્હઃ તોપિત-શદ્ધરઃ રથવરે આરુઢઃ નિર્ગતઃ ।

(દૃશ્યતે) યથા દૈવેન ચતુર્મુલ્હમ્ પળ્મુલ્હમ્ ધ્યાત્વા એકત્ર કૃત્વા (સઃ)

નિર્મિતઃ ।

(ત્રિ)મુવનને લયપ્રેરક દશમુખ (=સાવણ) શંકરને તુષ્ટ કર્યો છે તેવો (=તુષ્ટ કરી), ઉત્તમ સ્થ પર ચડ્યો અને (=ચડીને) નીકળ્યો—જાણે કે ચતુર્મુખ (=પ્રહ્લા અને) પદ્મમુખ (=કાર્તિકેય)નું ધ્યાન ધરી, (તેમને) એકત્ર લાવીને (=એક સાથે જોડી દઈને) (તેને) દૈવે ધડ્યો હોય (=ધડ્યો ન હોય) ।

સૌ પુંસોદ્ વા ॥

સિ લાગતાં પુંલિંગમાં વિકલ્પે -ઔ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પુલ્લિંગે વર્તમાનસ્ય નામ્નોઽકારસ્ય સૌ પરે ઓકારો વા ભવતિ ।
અપભ્રંશમાં પુલ્લિંગમાં રહેલા નામના અંત્ય અકારનો, સિ
(=પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) લાગતાં વિકલ્પે ઓકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અગલિઅ-નેહ-નિવટ્ટાહ્ ^{ને} જોઅણ-લક્ષુ વિ જાઝ ।

વરિસ-સણ વિ જો મિલઈ સહિ, સોક્ખહ્ સો ઠાઝ ॥

શબ્દાર્થ અગલિઅ-નેહ-નિવટ્ટાહ્-અગલિત-સ્નેહ-નિવૃત્તાનામ્ । જોઅણ-લક્ષુ-
યોજન-લક્ષમ્ । વિ-અપિ । જાઝ-યાતુ । વરિસ-સણ-વર્ષ-શતેન । વિ-
અપિ । જો-ય । મિલઈ-મિલતિ । સહિ-સખિ । સોક્ખહ્-સોહ્યા-
નામ્ । સો-સઃ । ઠાઝ-સ્થાનમ્ ॥

છાયા અગલિત-સ્નેહ-નિવૃત્તાનામ્ (અન્યતર જનઃ) યોજન-લક્ષમ્ અપિ
યાતુ । વર્ષ-શતેન અપિ યઃ મિલતિ, સખિ, સઃ સૌહ્યાનામ્ સ્થાનમ્ ॥

અસ્પદિત સ્નેહવાળા (સ્ત્રીને) જેમને બુદ્ધિ યડવાનું થયું
હોય, તેમાનું (કોઈ એક) ભલેને (વિ) લાખ યોજન (૬૨) બંધ;
હિ સખી, (તેમાનું) જે સો વરસે પણ (કરી) મળેને, (તોય)
તે સુખોનું કામ (જ બને).

વૃત્તિ પુસીતિ કિમ્ ।

(સૂત્રમાં) પુસિ ('પુલ્લિંગમાં') એ કેમ ? (જેમ કે) -

પ્રત્યુદા૦ (૨) અંગર્હિ અંગુ ન મિલિઝ, હલિ અહરે અહરુ ન પત્તુ ।
પિઅ જોઅતિહ્ મુહ-કમલ્ એવંદ સુરઝ સમત્તુ ॥

શબ્દાર્થ અગર્હિ-અન્નૈ । અંગુ-અન્નમ્ । ન-ન । મિલિઝ-મિલિતમ્ । હલિ-
હલ્ । અહરે-અધરેણ । અહરુ-અધર । ન-ન । પત્તુ-પ્રાપ્તઃ । પિઅ-
પ્રિયસ્ય । જોઅતિહ્-પશ્યન્ત્યાઃ । મુહ-કમલ્-મુલ-કમમ્ । એવંદ-એવમ્
એવ । સુરઝ-સુરતમ્ । સમત્તુ-સમાપ્તમ્ ।

છાયા હજા, અક્ષેઃ. અક્ષમ્ ન મિલિતમ્, ન અધરેણ અધરઃ પ્રાતઃ । પ્રિયસ્ય
મુલ-કમલમ્ પદ્યન્ત્યાઃ એવમ્ એવ સુરતમ્ સમાપ્તમ્ ।

સખી, ન એનાં અંગો સાથે (મારું) અંગ મળ્યું, ન તો
(તેના) અધરે (મારો) અધર પહોંચ્યો. પ્રિયતમનું મુખકમળ
(એકી ટશે) બેતાં (બેતાં) મારું સુરત એમ જ (=એવાની
ક્રિયામાં જ) સમાપ્ત થયું.

૩૩૩ ✓

અટ્ટિ ॥

૧

ઠા લાગતા -ય.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડકારસ્ય ટાયમેકારો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ઠા (=તૃતીયા એકવચનનો આ પ્રત્યય) લાગતાં
(નામના અંત્ય) અકારનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા। જે મહુ દિળ્લા દિઅહઢા દહરં પવસંતેણ ।

તાળ ગણતિરે અંગુલિડ જજરિઆડ નહેણ ॥

શબ્દાર્થ જે-યે । મહુ-મહ્યમ્ । દિળ્લા-દત્તાઃ । દિઅહઢા-દિવસાઃ ।
દહરં-દયિતેન । પવસતેણ-પ્રવસતા । તાળ-તેષામ્ (=તાન્) । ગણ-
તિરે-ગણયન્ત્યાઃ । અંગુલિડ-અઙ્ગુલ્યઃ । જજરિઆડ-જર્જરિતાઃ । નહેણ-
નલેન ॥

છાયા દયિતેન પ્રવસતા યે દિવસાઃ મહ્યમ્ દત્તાઃ તેષામ્ (=તાન્)
ગણયન્ત્યાઃ (મમ) અઙ્ગુલ્યઃ નલેન જર્જરિતાઃ ॥

પ્રવાસે જતા પ્રિયતમે મને (અવધિના) જે દિવસો દીધેલા, તે
ગણુતા (ગણુતા, મારી) આંગળીઓ નખે કસીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

૩૩૪

હિનેચ ॥

૧

હિ સાથે -ઈ પણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડકારસ્ય હિના સહ ઇતાર ઇકારશ્ચ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકારનો હિ (=સપ્તમી એકવચનનો
'ઈ પ્રત્યય) સહિત ઇકાર તથા ઇકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) સાયરુ ઉપરિ તણુ ધરદ તલિ ઘણ્ઢ રયણાઈ ।
સામિ સુ-મિચ્છુ વિ પરિહરદ સમ્માણેઈ ચલાઈ ॥

શબ્દાર્થ સાયરુ-સાગર । ઉપરિ-ઉપરિ । તણુ-તૃણમ્ । ધરદ-ધરતિ ।
તલિ-તલે । ઘણ્ઢ (દે.)-ક્ષિપતિ । રયણાઈ-રત્નાનિ । સામિ-સ્વામી ।
સુ-મિચ્છુ-સુ-મૃત્યમ્ । વિ-અપિ । પરિહરદ-પરિહરતિ । સમ્માણેઈ-સંમા-
નયતિ । ચલાઈ-ચલાન્ ॥

ધાયા સાગરઃ તૃણમ્ ઉપરિ ધરતિ, રત્નાનિ (તુ) તલે ક્ષિપતિ । સ્વામી અપિ
સુ-મૃત્યમ્ પરિહરતિ, ચલાન્ (તુ) સમાનયતિ ॥

સાગર તૃણુને (સપાટી) ઉપર ધારણ કરે છે (=રાખે છે),
(ન્યારે) રત્નોને તુળિયે નાખે છે, સ્વામી પણ સારા સેવકનો
લ્યાગ કરે છે, (પણ) ખલોનું સન્માન કરે છે.

ઉદા૦ (૨) તલે ઘણ્ઢ । 'તળિયે નાખે છે.' ૨

૩૩૫ મિસ્યેદ્ વા ॥ (૧) ૧

મિસ્ લાગતા વિકલ્પે વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽક્ષરસ્ય મિસિ પરે એકારો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અક્ષરનો, પાછળ મિસ્ (=તૃતીયા
અહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, એકર વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ ગુણેર્હિં ન સંપય, કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજતિ ।

કેસરિ ન લહ્દ બોહિઅ વિ ગય લક્ષ્ણેર્હિં ઘેષ્પતિ ॥

શબ્દાર્થ ગુણેર્હિં-ગુણૈઃ । ન-ન । સંપય-સમ્પત્ । કિત્તિ-કીર્તિઃ । પર-પરમ્,
કેવલમ્ । ફલ-ફલાનિ । લિહિઆ-લિખિતાનિ । મુંજતિ-મુજ્જન્તિ । કેસરિ
-કેસરી । ન-ન । લહ્દ-લભતે । બોહિઅ (દે.)-કાકિણીમ્ । વિ-અપિ ।
ગય-ગજાઃ । લક્ષ્ણેર્હિં-લક્ષ્ણૈઃ । ઘેષ્પતિ (દે.)-ગૃહ્યન્તે ।

ધાયા ગુણૈઃ સમ્પત્ ન, કેવલમ્ કીર્તિઃ (લભ્યતે) । ફલાનિ (તુ) જનાઃ
લિખિતાનિ મુજ્જન્તિ । કેસરી કાકિણીમ્ અપિ ન લભતે, ગજા. (તુ)
લક્ષ્ણૈઃ ગૃહ્યન્તે ॥

ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, માત્ર કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે). (સંપત્તિ વગેરે જેવાં) કૃણ (તો લોકો ભાગ્યમાં) લખ્યાં (હોય તે) ભોગવે. (જેમ કે) કેસરીને 'બોડી'યે મળતી નથી (=કેસરીની 'બોડી'યે નથી લીપજતી), (જ્યારે) હાથીઓ લાખોએ લેવાય છે. ૩૩૧

૩૩૬ ઢસેહેં-હૂ ॥

હસિ નો 'હેં' અને 'હુ.

વૃત્તિ અસ્યેતિ પદ્મમ્યન્ત વિપરિણમ્યતે । અપભ્રંશેઽઙ્કારાત્ પરસ્ય ઢસેહેં 'હુ' ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

૧ એટલે કે અકાર પછીના પંચમીના પ્રત્યયનું પરિવર્તન હવે પ્રતિપાદિત કરાય છે. અપભ્રંશમાં (નામના અત્ય) અકાર પછી આવતા હસિ (=પંચમી એકવચનનો અસ્ પ્રત્યય)ના-હેં અને-હુ એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વચ્છહેં ગૃણ્હઈ ફલઈં જણુ કહુ પછન વજેઈ ।
તો વિ મહદુમુ સુઅણુ જિવેં તે ડચ્છગિ ધરેઈ ॥

શબ્દાર્થ વચ્છહેં-વૃક્ષાત્ । ગૃણ્હઈ-ગૃણ્હાતિ । ફલઈં-ફલાનિ । જણુ-જન । કહુ-કટ્ન । પછન-પછગાન્ । વજેઈ-વર્જયતિ । તો-વિ-તત્ત. અપિ, તથા અપિ । મહદુમુ-મહાદ્રુમ । સુઅણુ-સુજન । જિવેં-યથા, ઇત્ । તે-તાન્ । ડચ્છગિ-ઉત્સક્તે । ધરેઈ-ધરતિ ।

છાયા જનઃ વૃક્ષાત્ ફલાનિ ગૃણ્હાતિ, કટ્ન પછગાન્ (તુ) વર્જયતિ । તથા અપિ મહાદ્રુમઃ સુજન ઇત્ તાન્ ઉત્સક્તે ધરતિ ॥

માણસ વૃક્ષ પાસેથી કૃણો સ્વીકારે છે, (જ્યારે) કડવાં પાન તણ દે છે. તો પણ મહાન વૃક્ષ, સજ્જનની જેમ, તેમને (=માણસોને) ઉત્સંગમાં ધારણ કરે છે.

ઉદા૦ વચ્છહુ ગૃણ્હઈ ।

વૃક્ષ પાસેથી સ્વીકારે છે.

૩૩૭ ✓

મ્યસો હું ॥

મ્યસનો હું.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્ય મ્યસઃ પશ્ચમી-વદુવચનસ્ય 'હું' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥
અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અક્ષર પછી આવતા પંચમી બહુ-
વચનના 'મ્યસ' (પ્રત્યય)નો 'હું' એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० દૂરુઢાળે પઢિઠ યલ્ અપ્પણુ જણુ મારેઈ ।

જિહ ગિરિ-સિંગહું પઢિઅ સિલ અણ્ણુ વિ ચૂરુ કરેઈ ॥

શબ્દાર્થ દૂરુઢાળે-દૂરોઢાનેન । પઢિઠ-પતિતઃ । યલ્-યલઃ । અપ્પણુ-
આત્માનમ્ । જણુ-જનમ્ । મારેઈ-મારયતિ । જિહ-યથા । ગિરિ-સિંગહું-
ગિરિ-શૃંગેમ્યઃ । પઢિઅ-પતિતા । સિલ-શિલા । અણ્ણુ-અન્યદ્ ।
વિ-અપિ । ચૂરુ કરેઈ-ચૂર્ણીકરોતિ ॥

છાયા દૂરોઢાનેન પતિતઃ યલ્ આત્માનન્ જનમ્ (ચ અપિ) મારયતિ ।
યથા ગિરિશૃંગેમ્યઃ પતિતા શિલા અન્યદ્ અપિ ચૂર્ણીકરોતિ ॥

હર સુધી ઉડાણ કરવાને (= ખૂબ ઊંચે ચડવાને) કારણે પડેલો
ફળન પીતાને (તેમ જ પીતા) માણસને (પણ) મારે છે—જેમ
ગિરિશૃંગો પરથી પડેલી શિલા અન્યને (= અન્યનો) પણ ચૂરો કરે છે.

૩૩૮ ✓

હસઃ સુ-હૌ-સ્સુઃ ॥

હસના 'સુ', 'હૌ' અને 'સ્સુ'.

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્ય હસઃ સ્થાને 'સુ' 'હૌ' 'સ્સુ' ઇતિ ત્રય આદેશા
ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અક્ષર પછી આવતા હસ (= પછી
એકવચનનો 'અસ્' પ્રત્યય)ને સ્થાને 'સુ', 'હૌ', 'સ્સુ' એમ ત્રણ
આદેશ થાય છે.

ઉદા० જો ગુણ ગોવડ અપ્પણા પયઢા કહ પરસ્સુ । ✓
તસુ હડ્ડ કલિ-જુગિ દુછહૌ બલિ કિજ્જઉં મુઅણસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ જો-યઃ । ગુણ-ગુણાન્ । ગોવદ-ગોપયતિ । અપ્પણા-આત્મી-
યાન્ । પયડા-પ્રકટાન્ । કરદ-કરોતિ । પરસ્સુ-પરસ્ય । તસુ-તસ્મૈ ।
હઉં-અહમ્ । કલિ-યુગિ-કલિ-યુગે । દુલ્લહૈ-દુર્લભસ્ય । વલિ
કિજઉં-વલીક્રિયે । સુઅણસ્સુ-સુજનાય ॥

છાયા યઃ આત્મીયાન્ ગુણાન્ ગોપયતિ, પરસ્ય (તુ) પ્રકટાન્ કરોતિ
તસ્મૈ કલિ-યુગે દુર્લભાય સુજનાય અહમ્ વલીક્રિયે ॥

ને પોતાના ગુણ છુપાવે છે, (પણ) પાસના પ્રગટ કરે છે, તેના
કલિયુગમાં દુર્લભ સબળ પર હું બલિદાન તરીકે અપાઉં છું
(=મારી જાતનું બલિદાન કરી દઉં છું, વારી બઉં છું).

૩૩૯

આમો હૈ ॥ ॥
આમનો -હૈ.

વૃત્તિ અપ્રશ્નશ્રીકારાત્ પરસ્યામો હમિત્સાદેસો ભવતિ ॥

અપ્રશ્નશ્રીમાં (નામના અંત્ય) અક્ષર પછી આવતા આમ્ (=પછી
બહુવચનનો પ્રત્યય)નો -હૈ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા.૦ તણહૈ તદ્ગી મંગિ ન-વિ તે અવટ-યટિ વસંતિ ।

અહ જણુ લગિવિ ઉત્તરદ અહ સહ સદૈ મજંતિ ॥

શબ્દાર્થ તણહૈ-તૃણાનામ્ । તદ્ગી-તૃતીયા । મંગિ-મઙ્ગી । ન-વિ-નાપિ,
નૈવ । તે-તાનિ । અવટ-યટિ-અવટ-તટે । વસંતિ-વસન્તિ । અહ-અય ।
જણુ-જનઃ । લગિવિ-લગિત્વા । ઉત્તરદ-ઉત્તરતિ । અહ-અય । સહ-
સહ । સદૈ-સ્વયમ્ । મજંતિ-મજન્તિ ॥

છાયા તૃણાનામ્ તૃતીયા મઙ્ગી નૈવ । (યતઃ) તાનિ અવટ-તટે વસન્તિ ।
અય જનઃ લગિત્વા ઉત્તરતિ, અય (તાનિ) સ્વયં (તેન) સહ મજન્તિ ॥

તૃણની ત્રીજી ગતિ (મંગિ) જ નથી, (કેમ કે) તે ધરાને કાંઠે
રહે છે—કાં તો માણસ (તેને) વળગીને (સામે) પાર બાય છે, કાં
તો (તે) પણ (માણસની) સાથે ફળે છે.

હું ચેદુદ્ધ્યામ્ ॥ ।

૩ અને ૩ પછી-હું પછી.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઇકારોકારાભ્યા પરસ્યામો 'હું' 'હૈં' ચાદેશો ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ઇકાર અને ડકાર પછી આવતા
આમ્ (= પછી બહુવચનનો પ્રત્યય)ના હું અને હૈં એમ બે
આદેશ થાય છે.

સહિર્ણ

ઉદા૦ (૧) દહ્વુ ઘડાવહ વણિ તરુહું સહિર્ણ પક્ક-ફલાઈં ।

સો વરિ સુક્ષુ, પદ્ધ ન-વિ કણહિં જલ-ચંચળાઈં ॥

શબ્દાર્થ દહ્વુ-દૈવઃ । ઘડાવહ-ઘટયતિ । વણિ-વને । તરુહું-તરુણામ્
(=તરુણ) । સહિર્ણ-શકુનીનામ્ । પક્ક-ફલાઈં-પક્ક-ફલાનિ । સો-સ
(=તદ્) । વરિ-વરમ્ । સુક્ષુ-સૌહ્યમ્ । પદ્ધ-પ્રવિષ્ટાનિ । ન-વિ-
નાપિ, નૈવ । કણહિં-કર્ણયોઃ । જલ-ચંચળાઈં-જલ-ચંચળાનિ ॥

છાયા વને દૈવઃ શકુનીનામ્ (રૂતે) તરુણામ્ (=તરુણ) પક્ક-ફલાનિ
ઘટયતિ । તદ્ વરમ્ સૌહ્યમ્, નૈવ કર્ણયોઃ પ્રવિષ્ટાનિ જલ-ચંચળાનિ ॥

વનમાં દૈવ પક્ષીઓ માટે વૃક્ષ ઉપર પાકાં ફળ નિર્મિત કરે (જ) છે.
ઉત્તમ તો એ (વનવાસીનું ફળભક્ષણનું) સુખ, નહીં કે કાનમા
પેટેલા દુર્જનોનાં વેણુ.

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ કવિત્ સુગોઽપિ 'હું' ॥

(મહેલાં, સૂત્ર ૩૨૬માં) અધિકૃત કરેલા પ્રાય શબ્દથી, કવચિત્ સુપ્
(=સક્ષમી બહુવચનનો સુ પ્રત્યય)નો પછી-હું આદેશ (થાય છે).

ઉદા૦ (૨) ધગલુ વિસૂદ્ધ સામિઅહોં ગરુઆ મરુ પેક્કેવિ ।

‘હઉં કિં ન જુત્તઝ દુહું દિસિહિં જલઈં દોણિ કરેવિ’ ॥

શબ્દાર્થ ધગલુ-ધગલ । વિસૂદ્ધ (દે.)-વિવર્તિ । સામિઅહોં-સામિન. ।
ગરુઆ-ગુરુમ્ । મરુ-મારમ્ । પેક્કેવિ-પ્રેક્ષ્ય । હઉં-અહમ્ । કિં-કિમ્ ।
ન-ન । જુત્તઝ-યુક્ત । દુહું-દ્વયો । દિસિહિં-દિશો. । જલઈં-
જળાનિ । દોણિ-દ્વે । કરેવિ-કૃત્વા ।

છાયા સ્વામિનઃ ગુરુમ્ મારમ્ પ્રેક્ષ્ય ધનલઃ લિલ્લતિ—‘દ્વી લ્લખ્ડૌ કૃત્વા અહમ્
(૬૪) કિમ્ દ્વયોઃ (અપિ) દિશોઃ ન યુક્તઃ ? (હતિ) ॥

માલિકનો બારે બીજો બેઈને ધવલ (=મતવાન વૃષભ) ખેડકરે છે,
‘(જાતના) બે ટુકડા કરીને હું (જ) બંને દિશામાં કાં ન જૂલ્યો ?’

(૩૪૧) ✓

હસિ-મ્યસ્-હીનાં હે-હું-હયઃ ॥

હસિ, મ્યસ્, અને હિ ના-હૈં, હું ને-હિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ર્દુદ્ધ્યા પરેષા ‘હસિ’, ‘મ્યસ્’, ‘હિ’ ર્લેખા યયાસદ્યં ‘હે’
‘હું’ ‘હિ’ ર્લેખેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ । હસે-હે’ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અલ્પ) ર્દ અને ર્ પછી આવતા હસિ (=પંચમી
એકવચનનો અસ્ પ્રત્યય), મ્યસ્ (=ચતુર્થી ને પંચમી બહુવચનનો
પ્રત્યય) અને હિ(=સપ્તમી એકવચનનો ર્ પ્રત્યય)ના અનુક્રમે
-હેં, -હું અને -હિ એમ ત્રણ આદેશ થાય છે. (લેખ કે) હસિનો -હેં :—

ઉદા૦ (૧) ગિરિહેં શિલાતલ તરુહેં ફલ ઘેષ્પદ નીસારૈણ્ણ ।

ઘર મેહેષ્પિણ માણસહેં તો વિ ન રુદ્ધ રણ્ણ ॥

શબ્દાર્થ ગિરિહેં-ગિરે. । શિલાતલ-શિલાતલમ્ । તરુહેં-તરોઃ । ફલ-
ફલમ્ । ઘેષ્પદ-ગૃહ્યતે । નીસારૈણ્ણ-નિઃસામાન્યમ્, સર્વસામાન્યેન ।
ઘર-ગૃહમ્ । મેહેષ્પિણ(દે.)-મુક્તવા । માણસહેં-માનુષાણામ્
(=માનુષેભ્યઃ) । તો વિ-તતઃ, અપિ, તથા અપિ । ન-ન । રુદ્ધ-
રોચતે । રણ્ણ-અરણ્યમ્ ॥

છાયા ગિરેઃ શિલાતલમ્ તરોઃ ફલમ્ (ન) સર્વસામાન્યમ્ (અરણ્યે)
ગૃહ્યતે । તથા અપિ ગૃહ મુક્તવા માનુષેભ્યઃ અરણ્યમ્ ન રોચતે ॥

(સૂવા માટે) પર્વત પાસેથી શિલાતલ, (અને ભોજન માટે) તરુ
પાસેથી ફળ (કશા) ભેદભાવ વગર (અરણ્યમાં) લઈ શકાય છે. તેમ
છતાં એ મનુષ્યોને ઘર છોડીને અરણ્ય(માં વસવું) રુચતું નથી !

વૃત્તિ મ્યસો ‘હું’ ।

મ્યસ્ નો -હું :—

ઉદા૦ (૨) તરુહું વિ વક્લુ ફલ્લ મુણિ વિ પરિહણુ અસણુ લહંતિ ।
સામિહું એત્તિ - અગ્ગલહું આયરુ મિચ્છ ગૃહંતિ ॥

શબ્દાર્થ તરુહું-તરુમ્યઃ । વિ-અપિ । વક્લુ-વલ્કલમ્ । ફલ્લ-ફલમ્ ।
મુણિ-મુનયઃ । વિ-અપિ । પરિહણુ-પરિધાનમ્ । અસણુ-અશનમ્ ।
લહંતિ-લભન્તે । સામિહું-સ્વામિમ્યઃ । એત્તિ-ઇયત્ । અગ્ગલહું-
અધિકમ્ । આયરુ-આદરમ્ । મિચ્છ-મૃત્યાઃ । ગૃહંતિ-ગૃહ્ણન્તિ ॥

અર્થા તરુમ્યઃ અપિ મુનયઃ વલ્કલમ્ પરિધાનમ્ ફલમ્ અપિ ભોજનમ્
લભન્તે । સ્વામિમ્યઃ (તુ) મૃત્યાઃ આદરમ્ ગૃહ્ણન્તિ ઇયત્ અધિકમ્ ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને)
ભોજન (તરીકે) ક્ષણ પણ મળે છે. (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી
સેવકો આદર ગૃહ્ણુ કરે છે એટલું વધારે (=સેવકોને આદર પણ મળે
છે એટલો વિશેષ).

વૃત્તિ ડે'હિ' ॥

હિનો -હિ.

ઉદા૦ (૩) અહ વિરલ-પહાડ જિ કલિહિ ધમ્મુ ॥

શબ્દાર્થ અહ-અય । વિરલ-પહાડ-વિરલ-પ્રમાવઃ । જિ-એવ । કલિહિ-
કલૌ । ધમ્મુ-ધર્મઃ ॥

અર્થા અય કલૌ ધર્મઃ વિરલ-પ્રમાવઃ એવ ॥

હવે (અથવા, બે) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ છે તો.

આટ્ટો પાનુવારૌ ॥

જ સહીત્ત્વે આ નો આ અર્થે અનુસ્વાર

વૃત્તિ અપભ્રંશેઽકારાત્ પરસ્ય ટા-વચનસ્ય પાનુસ્વારાવાદેશૌ મતઃ ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અક્ષર પછી આવતા ટા (=તૃતીયા
એકવચનના આ) પ્રત્યયના ન અને અનુસ્વાર (એમ બે)
આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ દડ્ઁ પવસન્તેણ (બુઓ સૂ. ૩૩૩)

૩૪૩

एँ चेदुतः ॥

‘इ’ અને ‘उ’ પછી -એં પછી.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ફકારોકારામ્યાં પરસ્ય ટાવચનસ્ય ‘एँ’, ચત્તારાત્ જાનુસ્તારૌ
ચ મન્તિ । ‘एँ’ ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ફકાર અને ઉકાર પછી આવતા
ટા (=તૃતીયા એકવચનના ‘आ’) અત્યધનો -એં, અને (સૂત્રમાં આવતા)
ચકારથી, જ તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે. (જેમ કે) -એં :—

ઉદા૦ (૧) અગિ^૧એં ઉળહ^૨એં હોહ જગુ વા^૩એં સીઅલુ તેવેં ।
જો પુણુ અગિ સીઅલા તસુ ઉળહત્તણુ કેવેં ॥

શબ્દાર્થ અગિ^૧એં-અગ્નિના । ઉળહ^૨એં-ઉષ્ણમ્ । હોહ-ભવતિ । જગુ-જગત્ ।
વા^૩એં-વાતેન । સીઅલુ-શીતલમ્ । તેવેં-તથા । જો-યઃ । પુણુ-પુનઃ ।
અગિ-અગ્નિના । સીઅલા-શીતલઃ । તસુ-તસ્ય । ઉળહત્તણુ-ઉષ્ણત્વમ્ ।
કેવેં-કયમ્ ॥

છાયા જગત્ અગ્નિના ઉષ્ણમ્ મન્તિ, તથા વાતેન શીતલમ્ । યઃ પુનઃ
અગ્નિના શીતલઃ (ભવતિ), તસ્ય ઉષ્ણત્વમ્ કયમ્ ॥

જગત (આશું) અગ્નિએ કરીને ઉષ્ણ થાય છે, તેમ જ પવને
કરીને શીતળ. પછી જે અગ્નિએ કરીને શીતળ (થતો હોય), તેનું
ઉષ્ણત્વ કઈ રીતે (સાધવું) ?

વૃત્તિ જાનુસ્તારૌ ।

-જ અને અનુસ્વાર :—

ઉદા૦ (૨) વિપિઅયારત્ જહ વિ પિત્ત તો વિ તેં આળહિ અજ્ઞુ ।

અગિણ દહ્વા જહ વિ ઘરુ તો તે અગિં કજ્ઞુ ॥

શબ્દાર્થ વિપિઅયારત્-વિપ્રિય-કારકઃ । જહ વિ-યદિ અપિ । પિત્ત-પ્રિયઃ ।
તો વિ-તતઃ અપિ, તથા અપિ । તેં-તત્ । આળહિ-આનય । અજ્ઞુ-
અધ । અગિણ-અગ્નિના । દહ્વા-દગ્ધમ્ । જહ વિ-યદપિ । ઘરુ-
ગૃહમ્ । તો-તતઃ, તદપિ । તે-તેન । અગિં-અગ્નિના । કજ્ઞુ-કાર્યમ્ ।

છાયા યદિ અપિ પ્રિયઃ ત્રિપ્રિય-કારકઃ, તથા અપિ તમ્ અથ આનય ।
યદપિ અગ્નિના ગૃહમ્ દગ્ધમ્, તદપિ તેન અગ્નિના કાર્યમ્ ॥

પિયુ ભે અપરાધી (હોય), તો પણ તેને આજે લઈ આવજે.
અગ્નિએ ઘર બાળ્યું હોય, તો યે તે અગ્નિ સાથે (જ) કામ પાડવાનું
છે (=અગ્નિ વિના ચાલતું નથી).

વૃત્તિ એવમુકારાદપ્યુદાહાર્યાઃ ॥

એ પ્રમાણે (નામના અંત્ય) ઉકાર પછી (આવતા-થે વગેરેનાં)
પણ ઉદાહરણ આપવાં.

૩૪૪

સ્યમ્-જસ્-શસાં લુપ્ ॥

સિ, અમ્, જસ્, શસનો લોપ.

વૃત્તિ અપભ્રંશો 'સિ, અમ્, જસ્, શસ' ફલેતેપાં લોપો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સિ (=પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય), અમ્ (દ્વિતીય
એકવચનનો મ્ પ્રત્યય), જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય)
અને શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય) એમનો લોપ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) 'ઈ તિ ઘોડા, ઈહ યલિ' इत्यादि । (જુઓ. ૩૩૦૧૪).

વૃત્તિ અત્ર સ્યમ્-જસાં લોપઃ ।

અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ, અમ્ ને જસનો લોપ થયો છે.

ઉદા૦ (૨) 'जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ निरु सावँलि सिकखेइ ।

तिवँ तिवँ वम्महु नियय-सर खर-पत्थरि तिकखेइ ॥

શબ્દાર્થ જિવં જિવં—યથા યથા । વંકિમ—વક્રિમાણમ્ । લોઅણહં—લોચનયોઃ ।

નિરુ—નિતરામ્ । સાવંલિ—શ્યામલા । સિક્કેઈ—શિક્ષતે । તિવં તિવં—
તથા તથા । વમ્મહુ—મન્મથઃ । નિયય—નિજકાન્ । સર—શરાન્ । खर-
पत्थरि—खर-प्रस्तरे । तिकखेइ—तीक्ष्णयति ॥

છાયા યથા યથા શ્યામલા લોચનયોઃ નિતરામ્ વક્રિમાણમ્ શિક્ષતે, તથા
તથા મન્મથઃ નિજકાન્ શરાન્ खर-प्रस्तरे तीक्ष्णयति ।

વૃત્તિ અપભ્રંશે આમન્ત્ર્યેડ્યે વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય જસો 'હો' ઇત્યાદેશો
ભવતિ । લોપાપવાદઃ ॥

અપભ્રંશમાં સંયોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા જસ
(=સંયોધન બહુવચનનો પ્રત્યય 'અસ') નો -હો એવો આદેશ થાય
છે. (આ) લોપનો અપવાદ છે.

ઉદા૦ તરુણહો તરુણિહો મુણિઝ મઁ 'કરહુ મ અપ્પહો ઘાઝ' ॥

શબ્દાર્થ તરુણહો-(હે) તરુણાઃ । તરુણિહો-(હે) તરુણ્યઃ । મુણિઝ-જ્ઞાતમ્ ।
મઁ-મયા । કરહુ-કુરુત । મ-મા । અપ્પહો-આત્મનઃ । ઘાઝ-ઘાતમ્ ॥

છાયા (હે) તરુણાઃ, (હે) તરુણ્યઃ, મયા જ્ઞાતમ્, (યૂયમ્) આત્મનઃ
ઘાતમ્ મા કુરુત (ઇતિ) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એણું) સમજવું છે (કે) તમે
પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો).

૩૪૭ મિસ્સુપોહિં ॥ ✓

મિસ્ ને સુપ્નો 'હિં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે મિસ્સુપોઃ સ્થાને 'હિં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં મિસ્ (તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને સુપ્
(=સમ્પ્રતી બહુવચનનો 'સુ' પ્રત્યય) ને સ્થાને -હિં એવો આદેશ
થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ગુણહિં ન સંપય, કિત્તિ પર ॥ (જુઓ ૩૩૫).

ઉદા૦ (૨) માર્હરહિ જિવે મારહિ મગ્ગહિં તિહિં વિ પયદ્દહ ॥

શબ્દાર્થ માર્હરહિ-માગીરથી । જિવે-યથા, ઇવ । મારહિ-મારતી । મગ્ગહિં-
માર્ગેષુ । તિહિં-ત્રિપુ । વિ-અપિ । પયદ્દહ-પ્રવર્તતે ॥

છાયા માગીરથી ઇવ મારતી ત્રિપુ માર્ગેષુ પ્રવર્તતે ॥

માગીરથીની જેમ મારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

જેમ જેમ (તે) સ્થામા લોચનની અતિશય વક્રતા (=કટાક્ષપાત)
શીળે છે, તેમ તેમ (જાણે કે) મન્મથ પોતાનાં શર (સશણના)
કઠોર પથ્થર પર (ઘસીને) તીક્ષ્ણ બનાવતો જાય છે.

વૃત્તિ અત્ર સ્વમ્-શસામ્ ॥

અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ, અમ્ ને શમ્ નો (લોપ થયો છે)

૩૪૫

પષ્ટ્યાઃ ॥ ✓

પછીનો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પષ્ટ્યા નિભક્ત્યા પ્રાયો લુગ્ મવતિ ।

અપભ્રંશમા પછી વિભક્તિ(ના પ્રત્યય)નો ઘણીવાર લોપ થાય છે.

ઉદા૦ સગર-સર્પૈર્હિ જુ વણિગઈ દેક્ષુ ઍઘારા કતુ ।
અઈ-મત્તઈ ચત્તકુસઈ ગઅ કુમઈ દારતુ ॥

શબ્દાર્થ સગર-સર્પૈર્હિ-સદ્ગર શતે । જુ-ય. । વણિગઈ-વર્ણયેતે । દેક્ષુ-
પદ્ય । ઍઘારા-અસ્મદીયમ્ । કતુ-ક્રાન્તમ્ । અઈ-મત્તઈ-અતિ-
મત્તાનામ્ । ચત્તકુસઈ-સ્વત્કાકુશાનામ્ । ગઅ-ગજાનામ્ । કુમઈ-
કુમ્ભાન્ । દારતુ-દારયન્તમ્ ॥

છાયા ય. સદ્ગર-શતૈઃ વર્ણયેતે (તમ્) અસ્મદીયમ્ ક્રાન્તમ્ અતિમત્તાનામ્
સ્વત્કાકુશાનામ્ ગજાનામ્ કુમ્ભાન્ દારયન્તમ્ પદ્ય ॥

સેંકડો સંશ્રામો દ્વારા જે વર્ણવાય છે, (તે) અમારા કંથને, અંધુશને
નહીં ગણકારતા એવા અતિ ભરત ગળેના કુંભ(સ્થળો) વિદ્યારતો જો.

વૃત્તિ પૃથગ્યોગો લક્ષ્યાનુસારાર્થ ॥

(અન્વયમાં ગજ અને કુમ્મઈ) બિન્ન બિન્ન (=અસમસ્ત) લીધા
છે, તે પ્રતિપાદને અનુસરવા માટે.

૩૪૬ ✓

આમઙ્ગ્યે જસો હોઃ ॥

સંબોધનમાં જસનો -હોં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે આમન્ત્ર્યેઽર્થે વર્તમાનાન્નાન્ન પરસ્ય જસો 'હૌં' ઇત્યાદેશો
ભવતિ । લોપાપવાદઃ ॥

અપભ્રંશમાં સંજોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા જસ્
(=સંજોધન બહુવચનનો પ્રત્યય 'અસ્') નો-હૌં એવો આદેશ થાય
છે. (આ) લોપનો અપવાદ છે.

ઉદા૦ તરુણહૌં તરુણિહૌં મુણિઙ મઙ્ઙં 'કરહુ મ અપ્પહૌં ઘાઙ' ॥

શબ્દાર્થ તરુણહૌં-(હે) તરુણાઃ । તરુણિહૌં-(હે) તરુણ્યઃ । મુણિઙ-જ્ઞાતમ્ ।
મઙ્ઙં-મયા । કરહુ-કુરુત । મ-મા । અપ્પહૌં-આત્મનઃ । ઘાઙ-ઘાતમ્ ॥

છાયા (હે) તરુણાઃ, (હે) તરુણ્યઃ, મયા જ્ઞાતમ્, (યૂયમ્) આત્મનઃ
ઘાતમ્ મા કુરુત (ઇતિ) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારું (એવું) સમજવું છે (કે) તમે
પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો).

૩૪૭ મિસ્તુપોહિં ॥ ✓

મિસ્ ને સુપનો 'હિં'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે મિસ્તુપો. સ્થાને 'હિં' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં મિસ્ (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને સુપ્
(=સપ્તમી બહુવચનનો 'સુ' પ્રત્યય) ને સ્થાને-હિં એવો આદેશ
થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ગુણહિં ન સપય, કિત્તિ પર ॥ (જુઓ ૩૩૫).

ઉદા૦ (૨) માર્ઈરહિં જિવં મારહિ મગ્ગહિં તિહિં વિ પયટ્ઠ ॥

શબ્દાર્થ માર્ઈરહિં-માગીરથી । જિવં-યથા, ઇવ । મારહિ-મારતી । મગ્ગહિં-
માર્ગેષુ । તિહિં-ત્રિષુ । વિ-અપિ । પયટ્ઠ-પ્રવર્તતે ॥

છાયા માગીરથી ઇવ મારતી ત્રિષુ માર્ગેષુ પ્રવર્તતે ॥

માગીરથીની જેમ મારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

૩૪૮

સ્ત્રિયાં જસ-શસોરુદોત્ ॥

શ્રીલિંગમાં જસ્ ને શમ્નો 'ઠ, અને 'ઓ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્: પરસ્વ જસ: શસથ પ્રત્યેકમુદોતાવાદેશૌ
ભવત: । લોપાપવાદૌ । જસ: ।

અપભ્રંશમાં શ્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા જમ્ (=પ્રથમા
બહુવચનનો પ્રત્યય) અને જમ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય)
એ પ્રત્યેકના 'ઠ, 'ઓ એમ બે આદેશ થાય છે. (આ) લોપના અપવાદ
છે. (જેમકે) જસના:—

ઉદા૦ (૧) અંગુલિઝ જઙ્ગરિઆઝો નહેણ ॥ (સર૦ ૩૩૩).

શબ્દાર્થ અંગુલિઝ-અઙ્ગુલ્ય: । જઙ્ગરિઆઝો-જર્જરિતા: । નહેણ-નખેન ॥

છાયા અઙ્ગુલ્ય: નખેન જર્જરિતા: ॥

આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

વૃત્તિ શસ: ।

શસ્ ના:—

ઉદા૦ (૨) સુંદર-સવ્વંગાઝો વિલાસિણીઝ પેચ્છંતાણ ॥

શબ્દાર્થ સુંદર-સવ્વંગાઝો-સુન્દર-સર્વાંગી: । વિલાસિણી-વિલાસિની: ।
પેચ્છંતાણ-પ્રેક્ષમાણાનામ્ ॥

છાયા સુન્દર-સર્વાંગી: વિલાસિની: પ્રેક્ષમાણાનામ્ ॥

સર્વાંગસુંદર વિલાસિનીઓને જોતાં.....

વૃત્તિ વચન-ભેદાન્ન યથાસક્ષયમ્ ॥

(સૂત્રમાં આદેશનું) પચ્ચન (મૂળથી) જિત્ત હોવાથી (આદેશ
મૂળના) અનુક્રમે (લેવાનો) નથી.

૩૪૯

૪૯ ॥

ટાનો 'ઈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્: પરસ્વાઘાયા: સ્થાને 'ઈ' દ્વાદેશો
ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ટા (=તૃતીયા એકવચનનો 'આ પ્રત્યય')ને સ્થાને 'એ' એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) નિઝ-મુહ-કરહિં વિ મુદ્ધ કિર અંધારડ પડિપેક્કહ ।

સસિ-મઢલ-ચંદિમઈ પુણુ કાઈ ન દૂરે દેક્કહ ।

શબ્દાર્થ નિઝ-મુહ-કરહિં-નિજ મુખ-કરૈઃ । વિ-અપિ । મુદ્ધ-મુગ્ધા । કિર-કિલ । અંધારડ-અન્ધકારે । પડિપેક્કહ-પ્રતિપ્રેક્ષતે । સસિ-મઢલ-ચંદિ-મઈ-શશિ-મળ્ડલ-ચન્દ્રિકયા । પુણુ-પુનઃ । કાઈ-કિમ્ । ન-ન । દૂરે-દૂરે । દેક્કહ-પશ્યતિ ॥

છાયા નિજ-મુખ-કરૈઃ અપિ મુગ્ધા કિલ અન્ધકારે પ્રતિપ્રેક્ષતે । શશિ-મળ્ડલ-ચન્દ્રિકયા પુનઃ કિમ્ ન દૂરે પશ્યતિ ॥

કહે છે કે (એ) મુગ્ધા પોતાના મુખ(ની કાન્તિ)ના કિરણો વડે અંધારામાં પણ ભાળી શકે છે. તો પછી ચંદ્રબિંબની ચંદ્રિકામાં કાં દૂર સુધી નથી જોતી (=જોઈ શકતી) ?

ઉદા૦ (૨) જહિં મરગય-કંતિઈ-સંવલિઅ ॥

શબ્દાર્થ જહિં-યત્ર । મરગય-કતિઈ-મરકત-કાન્ત્યા । સંવલિઅ-સંવલિતમ્ ॥

છાયા યત્ર મરકત-કાન્ત્યા સંવલિતમ્ ।

જ્યા મરકત(મણિ)ની કાન્તિથી ચીંટળાયેલું

૩૫૦

હસ્-હસોર્હે ॥

હસ્ ને હસિ નો 'હેં'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્રિયા વર્તમાનાનામ્. પરમો'હસ્' 'હસિ' ક્રિયેત્યો'હે' ક્રિયાદેશો ભવતિ । હસઃ ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા હસ્ (=પછી એકવચનનો 'અસ્ પ્રત્યય') અને હસિ (=પંચમી એકવચનનો 'અસ પ્રત્યય')નો 'હે' એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) હસ્ નું:—

ઉદા૦ (૧) તુચ્છ-મજ્જાહેં તુચ્છ-જપિરહેં ।

તુચ્છ-રોમાવલિહેં તુચ્છ રાય, તુચ્છપર-હાસહેં ।

પિઅ-વચણુ અલ્હતિઅહેં તુચ્છ-કાય-વમ્મહ-નિવાસહેં ॥

અણુ જુ તુછડે તહે ધળે તં અક્ષણડે ન જાદ ।

કટરિ ધણંતરુ મુદ્દહો જે મણુ વિચિ ન માદ ॥

શબ્દાર્થ તુછ-મજ્જહે-તુછ-મધ્યાયાઃ । તુછ-જંપિરહે-તુછ-જલ્પનશી-
લાયાઃ (=તુછમ્ વદન્ત્યાઃ) । તુછાચ્છ-રોમાવલિહે-તુછાચ્છ-રોમાવલ્યાઃ ।
તુછ-રાય-(હે) તુછ-રાગ । તુછપર-હાસહે-તુછતર-હાસાયાઃ । પ્રિય-
વચણુ-પ્રિય-વચનમ્ । અલહતિએહે-અલમમાનાયાઃ । તુછ-કાય-મમ્મહ-
નિવાસહે-તુછ-કાય-મમ્મય-નિવાસાયાઃ । અણુ-અન્યદ્ । જુ-યદ્ ।
તુછડે-તુછકમ્ । તહે-તસ્યાઃ । ધળે (દે.)-પ્રિયાયાઃ । ત-
તદ્ । અક્ષણડે-આહ્યાતુમ્ । ન-ન । જાદ-યાતિ । કટરિ-કટરિ
(= આશ્ચર્યમ્) । ધણંતરુ-સ્નાનાન્તરમ્ । મુદ્દહો-મુઘાયાઃ । જે-યેન ।
મણુ-મનઃ । વિચિ-મધ્યે । ન-ન । માદ-માતિ ॥

છાયા (હે) તુછ-રાગ, તુછ-મધ્યાયાઃ તુછ-જલ્પનશીલાયાઃ (=તુછમ્
વદન્ત્યાઃ) તુછાચ્છ-રોમાવલ્યાઃ તુછતર-હાસાયાઃ પ્રિય-વચનમ્ અલમ-
માનાયાઃ તુછ-કાય-મમ્મય-નિવાસાયાઃ તસ્યાઃ પ્રિયાઃ યદ્ અન્યદ્ તુછ-
કમ્ તદ્ આહ્યાતુમ્ ન યાતિ (= ન શક્યમ્) । મુઘાયાઃ સ્નાનાન્તરમ્
આશ્ચર્યમ્, યેન (કારણેન) મનઃ મધ્યે ન માતિ ॥

(હે) તુછ પ્રેમવાળા, જેની કટિ સૂક્ષ્મ છે, જે સૂક્ષ્મ બોલનારી
છે, જેની રોમાવલિ સૂક્ષ્મ ને સુંદર છે, પ્રિય વચનથી વંચિત બનવાથી
જેનું હ્રાસ્થ સૂક્ષ્મતર છે, તેના જેવી મનમથના નિવાસરૂપ કાયા પણ
સૂક્ષ્મ છે, એવી તે પ્રેમસીનું બીજું (એક વાનું એણું) સૂક્ષ્મ છે (કે)
તે કહ્યું બધું તેમ નથી : (એ) મુઘાના સ્તન વચ્ચેનું અંતર ! આશ્ચર્ય !
(એ તો એટલું સૂક્ષ્મ છે) કે વચ્ચે મન (જેવો સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ
પણ) માય નહીં !

વૃત્તિ ઢસેઃ ।

હસિનુંઃ—

ઉદા० (૨) પોડેતિ જે હિયડડે અપ્પણડે તાહેં પરાઈ કથણ ઘણ ।

રક્ષેજ્ઞુ હોએહો અપ્પણા ચાલેહેં જાયા વિસમ ધણા ॥

શબ્દાર્થ ફોડેતિ-સ્ફોટયતઃ । જે-યૌ । હિયડઉં-હૃદયમ્ । અપ્પણઉં-
આત્મીયમ્ । તાહું-તયોઃ । પરાઈ-પરકીયા (=પરકૃતે) । કવણ-કા ।
ઘણ-ઘૃણા । રક્ષેજહુ-રક્ષત । લોઅહો-(હે) લોકાઃ । અપ્પણા-
આત્માનમ્ । ચાલહે-ચાલાયાઃ । જાયા-જાતૌ । વિસમ-વિપમૌ । થણા-
સ્તનૌ ।

છાયા યૌ આત્મીયમ્ (એવ) હૃદયમ્ સ્ફોટયતઃ, તયોઃ પરકૃતે કા ઘૃણા ।
(હે) લોકાઃ આત્માનમ્ ચાલાયાઃ રક્ષત, (યતઃ) (તસ્યાઃ) સ્તનૌ
વિપમૌ જાતૌ ॥

જે પોતાનું (જ) હૈયું ફોડે છે, તેને પારકાની દયા કેવી ? (હે)
લોકો, (તમે) (આ) બાલાથી જાતને બચાવજો, (કેમ કે) (તેના)
સ્તન વિપમ બન્યા છે.

૩૫૧ મ્યસામોહુઃ ॥

મ્યસ્ અને આમ્નો 'હુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નાન્નઃ પરસ્ય મ્યસ આમશ્ચ 'હુ' इत्यादेशो
भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા 'મ્યસ્' (=પંચમી
બહુવચનનો પ્રત્યય) અને 'આમ્' (=પછી બહુવચનનો પ્રત્યય) નો 'હુ
આદેશ થાય છે.

ઉદા० મહા હુઆ જુ મારિઆ વહિણિ મહારા કંતુ ।
લજ્જેજં તુ વયંસિઅહુ જઈ મગ્ગા ઘરુ ઇંતુ ॥

શબ્દાર્થ મહા-સાધુ । હુઆ-મૂતમ્ । જુ-યત્ । મારિઆ-મારિતઃ ।
વહિણિ—(હે) મગિનિ । મહારા-મદીયઃ । કંતુ-કાન્તઃ । લજ્જેજં-
લજ્જેય (=અલજિપ્યમ્) । તુ-તતઃ । વયંસિઅહુ-વયસ્યામ્યઃ, વયસ્યા-
નામ્ । જઈ-યદિ । મગ્ગા-મગ્નઃ । ઘરુ-ગૃહમ્ । ઇંતુ-એપ્યત્ ।

છાયા (હે) મગિનિ, સાધુ મૂતમ્ યદ્ મદીયઃ કાન્તઃ મારિતઃ । (યતઃ)
યદિ મગ્નઃ ગૃહમ્ એપ્યત્, તતઃ અહમ્ વયસ્યામ્યઃ [વયસ્યાનામ્, વા]
લજ્જેય (=અલજિપ્યમ્) ॥

(હે) બહેન, સારું થયું કે મારો કંથ મરાયો. (કેમ કે) જો બાળીને (તે) ઘરે આવત, (તો) હું તો (મારી) સખીઓથી (કે, સખીઓ વચ્ચે) લાજું (=ડાણ મરત).

વૃત્તિ વયસ્યામ્યો વયસ્યાનાં વેલ્યર્થઃ ॥

(ઉદાહરણના ઘયંસિઝદુનો) અર્થ વયસ્યામ્યઃ ('સખીઓથી') અથવા ઘયસ્યાનામ્ ('સખીઓ વચ્ચે') છે.

૩૫૨

હેર્હિઃ ॥

હિનો 'હિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયા વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય હેઃ સત્તમ્યેકવચનસ્ય 'હિ' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા હિ (એટલે કે) સમ્ભવી અકવચન(ના 'હિ પ્રત્યય')નો હિ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ વાયસુ ઉઙાવતિઅર્ષે પિઝ દિઙ્ઙ સહસ-ત્તિ ।

અદ્વા વલયા મહિહિ ગય અદ્વા ફુદ્ તઢ-ત્તિ ॥

શબ્દાર્થ વાયસુ-વાયસમ્ । ઉઙાવતિઅર્ષે-ઉઙાપયન્ત્યા । પિઝ-પ્રિયઃ । દિઙ્ઙ-દૃષ્ટઃ । સહસ-ત્તિ-સહસા ઇતિ (=સહસા) । અદ્વા-અર્ધાનિ । વલયા-વલયાનિ । મહિહિ-મહ્યામ્ । ગય-ગતાનિ । અદ્વા-અર્ધાનિ । ફુદ્-સ્ફુટિતાનિ । તઢ-ત્તિ-ઋદ્ ઇતિ ॥

છાયા વાયસં ઉઙાપયન્ત્યા (પ્રેયસ્યાં) પ્રિયઃ સહસા દૃષ્ટઃ । (તસ્માંન્ તસ્યાઃ) અર્ધાનિ વલયાનિ મહ્યામ્ ગતાનિ અર્ધાનિ (તુ) ઋદ્ ઇતિ સ્ફુટિતાનિ ।

કાગને ઉડાડતી(પ્રેયસી)એ સહસા પિયુને (આવતો) જોયો. (તેથી) અરધાં વલય લોય પર ગયાં (=પડ્યાં), અરધાં તડ હર્ધને ફૂટ્યાં (=તૂટ્યાં).

(૩૫૩)

હ્રીવે જસ્-શસોરિ ॥

૧

નપુંસકલિંગમાં જસ્ ને શસનો 'ઈ'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્રીવે વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરયોર્જસ્-શસોઃ 'ઈ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા જસ
(=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ (==દ્વિતીયા બહુવચનનો
પ્રત્યય)નો -ઈ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ કમલઈ મેલુવિ અલિ-ઉલઈ કરિ-ગંડાઈ મહંતિ ।
અસુલહમેચ્છણ જાહૈ મલિ તે ન-વિ દૂર ગણંતિ ॥

શબ્દાર્થ કમલઈ—કમલાનિ । મેલુવિ (દે.)—મુક્ત્વા । અલિ-ઉલઈ—અલિ-
કુલાનિ । કરિ-ગંડાઈ—કરિ-ગણ્ડાન્ । મહંતિ-કાહ્નન્તિ । અસુલહમેચ્છણ—
અસુલમમ્ ઇદમ્ । જાહૈ—યેપામ્ । મલિ (દે.)—નિર્વન્ધઃ । તે-તે । ન-વિ-
ન અપિ । દૂર-દૂરમ્ । ગણંતિ-ગણયન્તિ ॥

અર્થા અલિ-કુલાનિ કમલાનિ મુક્ત્વા કરિ-ગણ્ડાન્ કાહ્નન્તિ । યેપામ્ અસુલ-
મમ્ ઇદમ્ નિર્વન્ધઃ, તે દૂરમ્ ન અપિ ગણયન્તિ ॥

બ્રમર-સમૂહો કમળોને છોડી સ્થાને હાથીઓનાં ગંડસ્થળોની
અભિલાષા રાખે છે. દુર્લભને (જ) ઇચ્છયું એ જેમનો આગ્રહ રહે છે,
તે દૂર (અંતર) ને નથી ગણતા.

૪) કાન્તસ્યાત ઉં સમોઃ ।

અંતે 'ક' વાળાના 'અનો સિ અને અમ આવતાં 'ઉં'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્ષીવે વર્તમાનસ્ય કકારાન્તસ્ય નામ્નો યોજ્જકારસ્તસ્ય સ્યમોઃ
પરયોઃ 'ઉં' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા (ને) જેને અંતે (મૂળમાં
સ્વાર્થિક) 'ક'કાર છે તેવા નામનો જે (અંત) અકાર છે, તેની પછી
સિ (=પ્રથમા એકવચનનો 'સ' પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એક-
વચનનો પ્રત્યય) આવતાં, (તેનો) -ઉં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અન્નુ જુ તુચ્છઉં તહે ઘળે ॥ (જુઓ ૩૫૦).

ઉદા૦ (૨) મગાઉં દેખિવિ નિઅય-વલ્લ વલ્લ પસરિઅઉં પરસ્સુ ।
ઉમ્મિહ સસિ-રેહ જિવૈ કરિ કરવાલ્લ પિઅસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ મગાઉં—મગ્રકમ્, મગ્રમ્ । દેખિવિ—દૃષ્ટ્વા । નિઅય-વલ્લ—નિજક-
વલ્લમ્ । વલ્લ—વલ્લમ્ । પસરિઅઉં—પ્રસૂતકમ્, પ્રસૂતમ્ । પરસ્સુ—પરસ્ય ।

उम्मिल्लइ—उन्मीलति । ससिरेह—शशिरेखा । जिवँ—यया, इव । करि-
करे । करवाल्ल—करवालः । पिअस्सु—प्रियस्य ॥

છાયા નિજક-વલ્લમ્ મગ્ગમ્, પરસ્ય વલ્લમ્ (ચ) પ્રસૂતમ્ દૃષ્ટા (મમ)
પ્રિયસ્ય કરે કરવાલઃ શશિ-રેખા ઇવ ઉન્મીલતિ ॥

પોતાના સૈન્યમાં ભગાણ પડેલું (અને) યત્નનું સૈન્ય પ્રસરેલું
(= આગળ વધેલું) ભેદને (મારા) પિયુના કરમાં તરવાર શશિ-
રેખાની જેમ ઉલ્લસે છે.

૩૫૫ સર્વાદેહસેહાં ॥

सर्वादिना वसिनो—हैं.

वृत्ति अपभ्रंशे सर्गादेरकारान्तात् परस्य वसे‘हैं’ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામની પછી આવતા વસિ (= પંચમી
એકવચનનો પ્રત્યય ‘અમ્’)નો-હૉં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) જહૉં હોતડ આગદો ॥

शङ्कार्थं जहौं—यस्मात् । होतड—भवान् । आगदो—आगतः ॥

છાયા યસ્માત્ ભવાન્ (=યતઃ) આગતઃ ॥

જ્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (૨) તહૉં હોતડ અગદો ॥

છાયા તસ્માત્ ભવાન્ (=તતઃ) આગતઃ ॥

ત્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા० (૩) કહૉં હોન્તડ આગદો ॥

છાયા કસ્માત્ ભવાન્ (=કુતઃ) આગતઃ ॥

ક્યાંથી (તે) આવ્યો ?

૩૫૬ કિમો ડિહૈં વા ॥

किमनो विकल्पे डिहैं (=‘इहैं’).

वृत्ति अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात् परस्य वसे‘डिहैं’ इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત (સર્વનામ) કિન્ના અકાર પછી આવતા હસિ(=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય)નો હિત્ત 'હિં' એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ જડ તહોં તુટ્ઠ નેહડા મડેં સહું ન-વિ તિલ-તાર ।

તં કિહેં વર્કેહિં લોઅળેહિં જોડજ્ઞઉં સય-વાર ॥

શબ્દાર્થ જડ-યદિ । તહોં-તસ્ય । તુટ્ઠ-ત્રુટિતઃ । નેહડા-જેહઃ । મડેં-મયા । સહું-સહ । ન-વિ-ન અપિ । તિલ-તાર-(?) । તં-તદ્ । કિહેં-કસ્માત્ । વર્કેહિં-વક્રામ્યામ્ । લોઅળેહિં-લોચનામ્યામ્ । જોડજ્ઞઉં-દ્રષ્ટે । સય-વાર-શત-વારમ્ ॥

અર્થાત્ યદિ તસ્ય જેહઃ ત્રુટિતઃ, યદિ મયા સહ તિલ-તારા (?) અપિ ન, (તર્હિં) કસ્માત્ (અહમ્) (તસ્યાઃ) વક્રામ્યામ્ લોચનામ્યામ્ શત-વારમ્ દ્રષ્ટે ?

જો તેનો (મારા પ્રત્યેનો) એક (ખરેખર) નષ્ટ થયો હોય, (ને જો) મારી સાથે તલતાર (?) પણ ન હોય, તો (પછી) શા માટે સેંકડો વાર (તેની) કતારાતી આંખો વડે (હું) જોવાઉં છું ? (=આંખે તે મારા તરફ જુએ છે ?).

૩૫૭

હેહિં ॥

હિનો 'હિં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સર્વદિરકારાન્તસ્ય હે? સમ્યક્વચનસ્ય 'હિં' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામના હિ(એટલે કે સમગ્રી એકવચનના પ્રત્યય)નો -હિં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જહિં કપિજ્ઞ સરિણ સરુ ટિજ્ઞ સ્વગિણ સ્વગુ ।

તહિં તેહડ મડ-ઘડ-નિવહિ કંતુ પયાસડ મગ્ગુ ॥

શબ્દાર્થ જહિં-યસ્મિન્, યત્ર । કપિજ્ઞ-વૃત્તયે । સરિણ-શરેણ । સરુ-શરઃ । ટિજ્ઞ-ટિયતે । સ્વગિણ-સગ્નેન । સ્વગુ-સ્વપ્નઃ । તહિં-તસ્મિન્,

તત્ર । તેહહ-તાદશે । મઢ-ઘઢ-નિવહિ-મટ-ઘટા-નિવહે । કંતુ-કાન્તઃ ।
પયાસદ-પ્રકાશયતિ । મારુ-માર્ગઃ ॥

છાયા યત્ર શરેણ શરઃ કૃત્યતે, યદ્વેન યદ્વઃ હિયતે, તત્ર તાદશે મટ-ઘટા-
નિવહે (મમ) કાન્તઃ માર્ગમ્ પ્રકાશયતિ ॥

ન્યાં શસ્ત્રી શર કપાય છે, ખડ્ગ વડે ખડ્ગ છેદાય છે, ત્યાં તેના
(પરાક્રમી) સુલટોનાં જૂથોનાં જૂથોમાં (અગ્નિને મારો) કંથ માર્ગ
પ્રકટ કરે છે (= માર્ગ કાઢે છે).

ઉદા૦ (૨) એકહિં અક્ષિહિં સાવળુ અળ્ળહિં મદ્વડ ।

માહડ મહિઅલ-સત્થરિ ગંડ-ત્થલે સરડ ॥

અંગિહિં ગિમ્હુ સુહચ્છી-તિલવણિ મગ્ગસિરુ ।

તહેં મુદ્દહેં મુહ-પંકડ આવાસિડ સિસિરુ ॥

શબ્દાર્થ એકહિં-એકસ્મિન્ । અક્ષિહિં-અક્ષિણ । સાવળુ-શ્રાવણઃ । અળ્ળહિં-
અન્યસ્મિન્ । મદ્વડ-ભાદ્રપદઃ । માહડ-માઘકઃ, માઘઃ । મહિઅલ-
સત્થરિ-મહીતલ-સ્રસ્તરે । ગંડ-ત્થલે-ગણ્ડ-ત્થલે । સરડ-શરત્ । અંગિહિં-
અન્નેષુ । ગિમ્હુ-ગ્રીષ્મઃ । સુહચ્છી-તિલવણિ-સુખાસિકા-તિલવને । મગ્ગસિરુ-
માર્ગશીર્ષઃ । તહેં-તસ્યાઃ । મુદ્દહેં-મુઘ્ધાયાઃ । મુહ-પંકડ-મુલ-પદ્મજે ।
આવાસિડ-આવાસિતઃ । સિસિરુ-શિશિરઃ ॥

છાયા તસ્યાઃ મુઘ્ધાયાઃ એકસ્મિન્ અક્ષિણ શ્રાવણઃ અન્યસ્મિન્ ભાદ્રપદઃ,
મહીતલ-સ્રસ્તરે માઘઃ, ગણ્ડ-ત્થલે શરત્, અન્નેષુ ગ્રીષ્મઃ, સુખાસિકા-
તિલવને માર્ગશીર્ષઃ, મુલ-પદ્મજે (ચ) શિશિરઃ આવાસિતઃ ॥

તે મુઘ્ધાની એક આખમા શ્રાવણે (ને) બીજામાં ભાદ્રવાએ,
ભોયપથારીમાં માઘે, કપોલપ્રદેશ પર શરદે, અંગોમાં ગ્રીષ્મે, મુખશાતા-
રૂપી તલના વનમાં મગ્ગશરે (અને) મુખપંકજ પર શિશિરે (હમણાં)
આવાસ કર્યો છે.

ઉદા૦ (૩) હિઅઢા, ફુદિ તઢ-ત્તિ કરિ કાલ-ક્ષેવેં કાઈ ।

દેક્ષડેં હય-વિહિ કહિં ઠવડ પડેં વિણુ દુક્કલ-સયાઈ ॥

શબ્દાર્થ હિઅઢા-(હે) હૃદય । ફુદિ-સ્પુટ । તઢ-ત્તિ કરિ-ત્રટ્ ઇતિ વૃત્વા ।
કાલ-ક્ષેવેં-કાલ-ક્ષેપેન । કાઈ-કિમ્ । દેક્ષડેં-પશ્યામિ । હય-વિહિ-

હત-વિધિઃ । કહિં-કસ્મિન્, કુઞ્ચ । ઠવઙ્-સ્થાપયતિ । પઙ્-ત્વયા ।
વિણુ-વિના । દુઃખ-સયાઙ્-દુઃખ-શતાનિ ॥

છાયા (હે) હૃદય, તદ્દ્વિતિ કૃત્વા સ્ફુટ । કાલ-ક્ષેપેન કિમ્ । પશ્યામિ,
ત્વયા વિના હત-વિધિઃ દુઃખ-શતાનિ કુઞ્ચ સ્થાપયતિ ઇતિ ॥

(હે) હૃદય, (તું) તઠ્ઠ ઇન્દ્રિયે કૂટ (= કૂટી જા). વિલંબ (કરવા)-
થી શું લાભ ? જોઈ તો ખરી કે બળ્યો વિધાતા તારી વિના સેંકડો
દુઃખોને ક્યાં રાખે છે ?

૩૫૮ યત્તત્કિમ્મ્યો હસો હાસુર્ન વા ॥

યદ્, તદ્ ને કિમ્ પછીના હસુનો હાસુ (= આસુ), અથવા નહીં.
વૃત્તિ અપર્ણશે યત્તત્કિમ્ ઇત્યેતેમ્યોઽકારાન્તેમ્યઃ પરસ્ય હસો 'હાસુ'
ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપર્ણશમાં યદ્, તદ્ ને કિમ્ એ અકારાન્ત (સર્વનામો) પછી
આવતા હન્ (= પછી એકવચનનો પ્રત્યય) નો હાસુ (= આસુ)
એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) કંતુ મહારુઢ, હલિ, સહિર્ણ, નિચ્છઙ્ રુસઙ્ જાસુ ।

અત્પિર્હિં સત્પિર્હિં હત્પિર્હિં વિ ઠાઢ વિ ફેઢઙ્ તાસુ ॥

શબ્દાર્થ કંતુ-કાન્તઃ । મહારુઢ-મરીયકઃ, મરીયઃ । હલિ-હલા । સહિર્ણ-
સલ્લિકે । નિચ્છઙ્-નિશ્ચયેન । રુસઙ્-રુપ્યતિ । જાસુ-યસ્ય (= યસ્યૈ) ।
અત્પિર્હિં-અભૈઃ । સત્પિર્હિં-શભૈઃ । હત્પિર્હિં-હસ્તામ્યામ્ । વિ-અપિ ।
ઠાઢ-સ્થાનમ્ । વિ-અપિ । ફેઢઙ્-સ્ફેટયતિ । તાસુ-તસ્ય ॥

છાયા હલા સલ્લિકે, મરીયઃ કાન્તઃ નિશ્ચયેન યસ્યૈ રુપ્યતિ તસ્ય સ્થાનમ્
અપિ અભૈઃ, શભૈઃ, હસ્તામ્યામ્ અપિ સ્ફેટયતિ ॥

અટી ઓ સખી, મારો કંથ લેના પર નહીં રૂઢ્યો જ હોય, તેનું
ઠામઠકાણું યે અસો વઢે, શસો વઢે, (અરે કાંઈ ન હોય તો) હાથો વઢે
પણ (એ) નાટ કરે છે.

ઉદા૦ (૨) જીવિઢ કાસુ ન વલ્લહઙ્ ઘણુ પુણુ કાસુ ન ર્દુઢુ ।

દોણિ વિ અવસરિ નિવઢિઢઙ્ તિણ-સમ ગણઙ્ વિસિઢુ

શબ્દાર્થ જીવિત-જીવિતમ્ । કાસુ-કસ્ય । ન-ન । વહ્નહૃ-વહ્નમકમ્,
 વહ્નમ્ । ધણુ-ધનમ્ । પુણુ-પુનઃ । કાસુ-કસ્ય । ન-ન । ર્દુ-
 ર્દમ્ । દોણિ-દ્વે । વિ-અપિ । અસરિ-અવસરે । નિવડિઅ-નિપતિ-
 તકે, નિપતિતે । તિણ-સમ-તુણ-સમે । ગણ-ગણયતિ । વિસિદ્ધુ-વિશિષ્ટઃ ॥

છાયા જીવિતમ્ કસ્ય ન વહ્નમ્ ? ધનમ્ પુનઃ કસ્ય ન ર્દમ્ ? અવસરે
 નિપતિતે (તુ) વિશિષ્ટઃ (તે) દ્વે અપિ તુણ-સમે ગણયતિ ॥

છવતર કોને વહ્નહું નથી ? ધન પણ કોને ર્દ નથી ? (પણ)
 અવસર આવી પડ્યો, શિષ્ટ જન (એ) ખંનેને તુણ સમાન ગણે છે.

૩૫૯

સ્ત્રિયાં હૈ ॥

સ્ત્રીલિંગમા હૈ (= અહૈ).

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રીલિંગે વર્તમાનેભ્ય. યત્તત્કિમ્ન્યઃ પરસ્ય હસો 'હૈ' इत्या-
 देशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમા સ્ત્રીલિંગમા રહેલા યદ્, તદ્ ને કિમ્ની પછી આવતા
 હસ (= પછી એકવચનનો પ્રત્યય)નો હૈ (= અહૈ) એવો આદેશ
 વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા. (૧) જહૈ કેરડ । (૨) તહૈ કેરડ । (૩) કહૈ કેરડ ॥

છાયા (૧) યત્યાઃ સમ્બન્ધી । (૨) તત્યાઃ સમ્બન્ધી । (૩) કત્યાઃ સમ્બન્ધી ।

(૧) જે (સ્ત્રી.) કેરું. (૨) તે (સ્ત્રી.) કેરું. (૩) કઈ (સ્ત્રી.)
 કેરું ?

૩૬૦

ઉદા૦ (૧) પ્રંગણિ ચિટ્ઠદિ નાહુ ધું^૧ ત્રં રણિ કરદિ ન અંત્રિ ॥

શબ્દાર્થ પ્રંગણિ-પ્રાઘ્ણે । ચિટ્ઠદિ-તિષ્ઠતિ । નાહુ-નાયઃ । ધું-યદ્ । ત્રં-તદ્ । રણિ-રણે । કરદિ-કરોતિ । ન-ન । અંત્રિ-આન્તિમ્, ભ્રમણમ્ ॥

છાયા યદ્ નાયઃ પ્રાઘ્ણે તિષ્ઠતિ, તદ્ રણે ભ્રમણમ્ ન કરોતિ ।

[કારણ કે] (મારો) પતિ પ્રાંગણમાં બિલો છે, એટલે સમજવું કે તે રણ(સ્થળી)માં ભ્રમણ નથી કરતો.

વૃત્તિ પક્ષે ॥

બીજે પક્ષે:—

ઉદા૦ (૨) તં વોહ્ણિઅહ જુ નિવ્વહહ ॥

શબ્દાર્થ તં-તદ્ । વોહ્ણિઅહ-શૂયતે । જુ-યદ્ । નિવ્વહહ-નિર્વહતિ ॥

છાયા તદ્ શૂયતે, યદ્ નિર્વહતિ ॥

તે જ બોલીએ, જે પળે.

૩૬૧ હદમ્ હમ્મુઃ ક્લીબે ॥

હદમ્નું નપુંસકલિંગમાં હમ્મુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે નપુંસકલિંગે વર્તમાનસ્યેદમઃ સ્વમોઃ પરયોઃ 'હમ્મુ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલી હદમ્નો સિ (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં હમ્મુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) હમ્મુ કુલ્લ તુહ તળઉં ॥ (૨) હમ્મુ કુલ્લ દેક્કુ ॥

શબ્દાર્થ હમ્મુ-હદમ્ । કુલ્લ-કુલમ્ । તુહ તળઉં-તત્ર સમ્બન્ધિ ॥ હમ્મુ-હદમ્ । કુલ્લ-કુલમ્ । દેક્કુ-પદ્ય ॥

છાયા (૧) હદમ્ કુલમ્ તત્ર સમ્બન્ધિ ॥ (૨) હદમ્ કુલમ્ પદ્ય ॥

(૧) આ કુળ તુજ તણું (=તારું). (૨) આ કુળ બે.

(૩૬૨)

एतदः स्त्री-पुं-क्लीबे 'एह' 'एहौ' 'एहु' ॥

एतदना स्त्रीलिंग, पुंलिंग અને નપુંસકલિંગમાં एह, एहौ, एहु.
वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां, पुंसि, नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्वमोः परयोर्यया
सङ्ख्यम् 'एह' 'एहौ' 'एहु' इत्यादेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમા સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં રહેલા એતદને
સ્થાને, સિ (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (દ્વિતીયા એક
વચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, અનુક્રમે एह, एहौ, एहु એવા આદેશ
થાય છે.

ઉદા० 'एह कुमारी, एहौ नर, एहु मणोरह-ठाणु' । ✓

{ एहउँ, बढ चितताहँ पच्छइ होइ बिहाणु ॥

શબ્દાર્થ एह-एपा । कुमारी-कुमारी । एहौ-एपः । नर-नरः । एहु-एतद् ।
मणोरह-ठाणु-मनोरथ-स्थानम् । एहउँ-एतद् । बढ (टे.)-(हे) मूर्ख । चितं-
ताहँ-चिन्तमानानाम् । पच्छइ-पश्चात् । होइ-भवति । बिहाणु-प्रभातम् ॥
આયા (હે) મૂર્ખ, 'एपा कुमारी, एपः (अहम्) नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम्'
एतद् चिन्तमानानाम् पश्चात् प्रभातम् भवति ॥

(હે) મૂર્ખ, 'પેલી કુમારી ને આ (હું) પુરુષ, આ (મારા)
મનોરથનું સ્થાન (=ભાગન) છે'—એ (=એણું) ચિંતવતાં ચિંતવતાં
તો પછી પ્રભાત થાય છે (ધઈ જશે).

૩૬૩

૨૬૧૮

एइजस्-शुसोः ॥

૩૬૪

✓ અદસ ઓઈ ॥ ૧૧૧

અદસનો ઓઈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અદસઃ સ્થાને જસ-શસોઃ પરયોઃ 'ઓઈ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં અદસને સ્થાને, જસ (પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ (દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, ઓઈ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જઈ પુછ્છહ ઘર વઢાઈ તો વઢા ઘર ઓઈ ।

વિહલિઅ-જળ-અમ્બુદ્ધરણુ કંતુ કુડીરઈ જોઈ ॥

શબ્દાર્થ જઈ-યદિ । પુછ્છહ-પૂછ્છય । ઘર-ગૃહાણિ । વઢાઈ (દે.)-મહન્તિ ।

તો-તત । વઢા-મહન્તિ । ઘર-ગૃહાણિ । ઓઈ-અમૂનિ । વિહલિઅ-જળ-અમ્બુદ્ધરણુ-ત્રિફલિત-જનામ્બુદ્ધરણમ્ । કંતુ-કાન્તમ્ । કુડીરઈ-કુટીરકે । જોઈ-પદ્ય ॥

અર્થા યદિ મહન્તિ ગૃહાણિ પૂછ્છય, તતઃ મહન્તિ ગૃહાણિ અમૂનિ । ત્રિફલિત-જનામ્બુદ્ધરણમ્ કાન્તમ્ કુટીરકે પદ્ય ।

જો મોટાં ઘર પૂછતાં હો, તો ઓ (રહ્યાં) મોટાં ઘરઃ નિરાશ જનોના ઉદ્ધારક (મારા) કંથને (ત્યાં) ઝુંપડીમાં જો.

વૃત્તિ અમૂનિ વર્તન્તે પૂછ્છ વા ॥

(ઉદાહરણમાં ઓઈને પ્રથમા બહુવચન લેતાં) 'ઓ રહ્યા', (અને દ્વિતીયા બહુવચન લેતાં) 'ઓલાંઓને પૂછ' (એમ અર્થ ઘટાવી શકાય).

૩૬૫

ઇદમ્ આયઃ ।

ઇદમ્નો આયઃ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'ઇદમ્'-શબ્દસ્ય સ્યાદૌ 'આયઃ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ઇદમ્ શબ્દનો સિ (પ્રથમા એકવચનનો) વગેરે (વિભક્તિ-પ્રત્યય) લાગતાં આય-એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) આયઈ લોઅઈ લોઅણઈ જાઈ-સરઈ, ન મંતિ ।

✓ અ-પિર્ણ દિઢ્ઢ મઝલિઅઈ પિર્ણ દિઢ્ઢ વિહસંતિ ॥

શબ્દાર્થ આયઈ-इमानि । लोअहो-लोकस्य । लोअणई-लोचनानि । जई
सरई-जाति-स्मराणि । न-न । भंति-भ्रान्तिः । अ-पिण्-अप्रिये
दिट्ठइ-दृष्टके, दृष्टे । मउलिअहि-मुकुलन्ति । पिण्-प्रिये । दिट्ठइ-दृष्ट्वे
दृष्टे । मिहसति-विकसन्ति ॥

છાયા લોકસ્ય इमानि લોચનानિ જાતિ-સ્મરાણિ, ન ભ્રાન્તિઃ । (યતઃ તાનિ
અપ્રિયે દૃષ્ટે મુકુલન્તિ, પ્રિયે દૃષ્ટે (તુ) વિકસન્તિ ॥

લોકોનાં આ લોચનોને પૂર્વજ-મનું સ્મરણ હોય છે (એમાં) શં
નથી. (કેમ કે તે) અપ્રિય જનને ભેતાં ણિડાઈ જાય છે, (ત્યાં
પ્રિયને ભેતાં વિકસે છે (=વિકસી ઊઠે છે).

ઉદા૦ (૨) સોસડ મ સોસડ ચિઅ, ^{ઉઅહી} સોસડ વડવાનલસ્સ કિ તેણ ।
(તૃતીયા સ્વરે) જ જલઈ જલે જલણો, આણ વિ કિ ન પજ્જત્તં ॥

શબ્દાર્થ સોસડ-शुष्यतु । म-मा । सोसड-शुष्यतु । चिअ-एव । उअही-
उदधिः । वडवानलस्स-वडवानलस्य । कि-किम् । तेण-तेन । जं-यद्
जलइ-ज्वलति । जले-जले । जलणो-ज्वलनः । आण-अनेन । वि-
अपि । कि-किं । न-न । पज्जत्तं-पर्याप्तम् ॥

છાયા ઉદધિ. શુષ્યતુ, મા (વા) શુષ્યતુ એવ । વડવાનલસ્સ તેન કિ ?
યદ્ જલે જ્વલનઃ જ્વલતિ, અનેન અપિ કિમ્ ન પર્યાપ્તમ્ ॥

સમુદ્ર શોષાઈ જાયો કે ન જ શોષાઓ-તેમાં વડવાનલનું શું જાય
છે ? શું જળમાં અગ્નિ બળે છે એનાથી (=એટલું) પણ પૂરતું નથી ?

ઉદા૦ (૩) આયહો દઢુ-કલેવરહો જં વાહિડ ત સારુ ।

જઈ ઉટ્ઠમઈ તો કુહઈ અહ ઢઙ્ઙઈ તો છારુ ॥

શબ્દાર્થ આયહો-अस्य । दडु-कलेवरहो-दग्ध-कलेवरस्य । ज-यद् ।
वाहिड-गहितम् (=लब्धम्) । त-तद् । सारु-सारम् । जइ-यदि ।
उट्ठमइ-उत्तन्नाति । तो-ततः । कुहइ-कुप्यति । अह-अथ । ढङ्गइ-
दह्यते । तो-ततः । छारु-क्षारः ।

છાયા અસ્ય દગ્ધ-કલેવરસ્ય યદ્ લબ્ધમ્, તત્ સારમ્ । (યતઃ) यदि
(તદ્) ઉત્તન્નાતિ, તતઃ કુપ્યતિ । અથ દહ્યતે, તતઃ ક્ષારઃ ॥

આ બાળ્યા કલેવરનો જે (કાંઈ) લાલ લેવાય, તે ઉત્તમ. (કેમ કે
જીવ ઊડી ગયા પછી તો) જો (તેને) પશ્યું રહેવા દે તો કોઈ બચ,
ને જો (તેને) બાળી નાખે તો રાખ (થઈ બચ).

૬૬ ✓ સર્વસ્ય સાદો વા ॥ ✓

સર્વનો વિકલ્પે સાદું.

તિ અપભ્રંશે 'સર્વ-' શબ્દસ્ય 'સાદ-' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં સર્વ- શબ્દનો સાદ- એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

૬૬૦ સાહુ ત્રિ લોઝ તટ્ખડઈ વડુત્તળહોં તળેણ ।

વડુપ્પણુ પર પાવિઅઈ હત્યે મોકલડેણ ॥

૧૫૬૪૧ સાહુ-સર્ગઃ । ત્રિ-અપિ । લોઝ-લોકઃ । તટ્ખડઈ (ટ્ટ.)-

પ્રસ્પન્દતે । વડુત્તળહોં (ટ્ટ.)-મહત્ત્વસ્ય । તળેણ-સમ્બન્ધિના । વડુપ્પણુ-

મહત્ત્વમ્ । પર-પરમ્ । પાવિઅઈ-પ્રાપ્યતે । હત્યે-હસ્તેન । મોકલડેણ-

મુક્તેન ॥

અથા સર્વઃ અપિ લોકઃ મહત્ત્વસ્ય સમ્બન્ધિના (કારણેન) પ્રસ્પન્દતે । પરમ્

મહત્ત્વમ્ મુક્તેન હસ્તેન પ્રાપ્યતે ।

સહુથે લોક મોટાઈ (મેળવાવા) ને માટે તડકડિયાં મારે છે-પણુ

મોટાઈ (તો) મોકળા હાથ દ્વારા જ મેળવાય (= મેળવી શકાય).

તિ પક્ષે ॥

ખીજે પક્ષે (સર્વ- નું સબ્ધ થાય. તે રીતે ઉપરનું જ)

૬૬૦ (૨) સન્નુ વિ (એમ વાંચવું).

અથા સર્ગઃ અપિ ॥

૨૫૬૫૧.

✓

કિમઃ કાઈ-કવણૌ વા ॥

કિમ્તો વિકલ્પે કાઈ ને કવણ ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે કિમઃ સ્થાને 'કાઈ' 'કવણ' इत्यादेशौ वा भवतः ॥

अपभ्रंशभां किम्ने स्थाने काँ, कवण जेभ विकट्ठे आदेश थाय छे.

उदा० (१) जइ न सु आवइ, दूह, घर काँ अहो मुहु तुज्जु । ✓

वयणु जु खंडइ तउ, सहिँ सो पिउ होइ न मज्जु ॥

शब्दार्थ जइ—यदि । न—न । सु—सः । आवइ (दे.)—आयाति । दूह—दूति ।

घर—गृहम् । काँ—किम् । अहो—अधः । मुहु—मुखम् । तुज्जु—तव ।

वयणु—(१) वचनम्, (२) वदनम् । जु—यः । खंडइ—खण्डयति ।

तउ—तत्र । सहिँ—सखिके । सो—सः । पिउ—प्रियः । होइ—भवति ।

न—न । मज्जु—मम ॥

छाया दूति, यदि सः गृहम् न आयाति, तव मुखम् अधः किम् ? (हे)

सखिके, यः तव वचनम् (पक्षे वदनम्) खण्डयति, सो मम प्रियः न

— भवति ॥

इती, जे ते धरे नथी आवतो, तो (तेभां) तारुं भुअं कां नीशुं

छे ? हे भभी, जे तारुं वयन (के, वदन) अंडित करे, ते भारो प्रिय

(७) न छोय.

उदा० (२) काँ न दूरे देखइ ॥ (शुभो ३४६।१)

उदा० (३) फोडेंति जें हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घण ।

(शुभो ३५०।२)

उदा० (४) 'सुपुरिस कंगुहँ अणुहरहिँ भण, कज्जे कवणेण' ।

(५) 'जिवें जिवें वडुत्तणु लहहिँ तिवें तिवें नवहिँ सिरेण' ॥

(५) / ३३०।२)

शब्दार्थ सुपुरिस—सुपुरुषाः । कंगुहँ—कङ्गोः । अणुहरहिँ—अनुहरन्ति । भण—

भण । कज्जे—कार्येण । कवणेण—केन । जिवें जिवें—यथा यथा । वडुत्तणु

(दे.)—महत्त्वम् । लहहिँ—लभन्ते । तिवें तिवें—तथा तथा । नवहिँ—

नमन्ति । सिरेण—शिरसा ।

(પ્રશ્ન :) ‘કહે, સત્પુરુષો કયા કારણે (=કઈ રીતે) કાંગ(ના છોડ)ને મળતા આવે છે?’

(ઉત્તર :) ‘(તેઓ) જેમ જેમ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ મસ્તકથી નમે છે.’

વૃત્તિ પદ્ધે ॥ (બીજે) પદ્ધે—

ઉદા૦ (૫) જહ સસર્ણેહી, તો મુહઅ અહ જીવહ, નિળ્ણેહ ।

વિહિં નિ પયારેહિ ધળ ગહઅ કિં ગજહિ, લલ મેહ ? ॥

શબ્દાર્થ જહ—યદિ । સસર્ણેહી—સન્નેહા । તો—તત્ત્વ । મુહઅ—મૃતા । અહ—અય । જીવહ—જીવતિ । નિળ્ણેહ—નિ.સ્નેહા । વિહિં વિ-દ્વામ્યામ્ અપિ । પયારેહિ—પ્રકારામ્યામ્ । ધળ (દે.)—પ્રિયા । ગહઅ—ગતા । કિં—કિમ્ । ગજહિ—ગર્જસિ । લલ મેહ—લલ મેઘ ॥

છાયા યદિ સન્નેહા, તત્ત્વ મૃતા । અય જીવતિ, તદા નિ.સ્નેહા । દ્વામ્યામ્ અપિ પ્રકારામ્યામ્ (મમ) પ્રિયા ગતા । (તત્ત્વ) લલ મેઘ, કિં (વૃથા) ગર્જસિ ? ॥

જે (મારા પ્રત્યે) સન્નેહ (રહી હશે), તો (અત્યારે તે) મરી ગઈ (હશે); અને જે (તે) જીવતી હોય, (તો મારા પ્રત્યે) નિ.સ્નેહ (હશે), (આમ) અને પ્રકારે પ્રિયા ગઈ (જ છે, તો) હે દુષ્ટ મેઘ, (હવે વ્યર્થ) શા માટે ગર્જે છે ?

શબ્દાર્થ ભ્રમર—(હે) ભ્રમર । મ—મા । રુણઘ્રુણિ—રુણઘ્રુણુ-શબ્દ કુરુ ।
રુણઙહ—અરણ્યે । સા—તામ્ । દિસિ—દિશમ્ । જોડ—દ્વયા । મ—મા । રોદ—
રુદિહિ । સા—સા । માલદ—માલતી । દેસંતરિઅ—દેશાન્તરિતા । જસુ—
યસ્યાઃ । તુદ્દૈ—ત્વમ્ । મરહિ—મ્રિયસે । વિઓદ—વિયોગે ॥

છાયા (હે) ભ્રમર, અરણ્યે રુણઘ્રુણુ-શબ્દમ્ મા કુરુ ॥ તામ્ દિશમ્ દ્વયા
(ચ) મા રુદિહિ । યસ્યાઃ વિયોગે ત્વમ્ મ્રિયસે, સા માલતી (તુ)
દેશાન્તરિતા ॥

હે ભ્રમર, અરણ્યમાં શુણુશુણુ કર મા; (ને) તે દિશા તરફ
જેઘ્ને ૨૬ મા. જેના વિયોગમાં તું મરી રહ્યો છે, એ માલતી (તો)
દેશાન્તરમાં (ચાલી ગઈ) છે.

૩૬૯

જસ્-શસોસ્તુમ્હે તુમ્હૈ ॥

જસ્ અને શસ્ લાગતાં તુમ્હે, તુમ્હૈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદો જસિ શસિ ચ પ્રત્યેકં 'તુમ્હે' 'તુમ્હૈ' इत्यादेशी भवतः ।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદના જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતા, પ્રત્યેકમાં તુમ્હે (અને)
તુમ્હૈ એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) તુમ્હે (ઈ) તુમ્હૈ જાણહ ॥

છાયા યૂયમ્ જાનીય ॥

તમે જાણો છો.

ઉદા० (૨) તુમ્હે (ઈ) તુમ્હૈ પેચ્છહ ॥

છાયા યુષ્માન્ પ્રેક્ષતે ।

તમને જુઓ છે.

વૃત્તિ વચનભેદો યથાસક્લ્પ-નિવૃત્ત્યર્થઃ ॥

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અતુકમે છે
(એવી સમજ) નિવારવા માટે.

ટાઢ્યમા પઢૈં તઢૈં ॥ ✓

ટા, ઢિ, અમ્ સાથે પઢૈં, તઢૈં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ટા, ઢિ, અમ્ ફલેતૈઃ સહ 'પઢૈં' 'તઢૈં' ફલાદેશૌ ભવતઃ । ટા ।

અપભ્રંશમાં ટા (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ઢિ (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત (યુગ્મદ્વના) પઢૈં, તઢૈં એવા આદેશ થાય છે. (જેમ કે) ટા સાથે:—

ઉદા૦ (૧) પઢૈં મુકાઢૈં ત્રિ વર-તરુ ફિટ્ઢૈ પત્તત્તણ ન પત્તાણ ।

તૃતીયા તુહ પુણુ છાયા જહ હોજ્ઞ કહ-વિ તા તેઢિં પત્તેઢિં ॥

શબ્ધાર્થ પઢૈં-ત્વયા । મુકાઢૈં-મુક્તાનામ્ । ત્રિ-અપિ । વર-તરુ-વર-તરુ । ફિટ્ઢૈ-વિનશ્યતિ । પત્તત્તણં-પત્રત્વમ્ । ન-ન । પત્તાણં-પત્રાણામ્ । તુહ-તન । પુણુ-પુનઃ । છાયા-છાયા । જહ-યદિ । હોજ્ઞ-ભવેત્ । કહ-વિ-કયમ્ અપિ । તા-તાવત્, તઢિં । તેઢિં-તૈઃ । પત્તેઢિં-પત્રૈઃ ॥

છાયા (હે) વર-તરુ ત્વયા મુક્તાનામ્ અપિ પત્રાણામ્ પત્રત્વમ્ ન વિનશ્યતિ । તન પુનઃ યદિ છાયા ભવેત્, તઢિં (સા) કયમ્ અપિ તૈઃ પત્રૈઃ (એવ) ॥

હે તરુવર, તારાથી ત્વજ્યેલાં (હોય) તો યે પાંદડાંનું પાંદડાપાણું (કાંઈ) નાશ પામતું નથી, ન્યારે જો તારી છાયા હોય તો (તે) ગમે તેમ પણ એ પાંદડાને લીધે (જ) . . .

ઉદા૦ (૨) મહુ હિઅઠૈં તઢૈં, તાઐ તુઢૈં સ વિ અણ્ણે વિણડિજ્ઞહ ।

તૃતીયા પિઅ, કાઢૈં કરઠૈં હઠૈં, કાઢૈં તુઢૈં મચ્છે મચ્છુ ગિલિજ્ઞહ ॥

શબ્ધાર્થ મહુ-મમ । હિઅઠૈં-હૃદયમ્ । તઢૈં-ત્વયા । તાઐ-તયા । તુઢૈં-ત્વમ્ । સ-સા । ત્રિ-અપિ । અણ્ણે-અન્યેન । વિણડિજ્ઞહ (દે.)-વ્યાકુલીક્રિયતે । પિઅ-પ્રિય । કાઢૈં-કિમ્ । કરઠૈં-કરોમિ । હઠૈં-અહમ્ । કાઢૈં-કિમ્ । તુઢૈં-ત્વમ્ । મચ્છે-મત્સ્યેન । મચ્છુ-મત્સ્યઃ । ગિલિજ્ઞહ-ગિલ્યતે ॥

છાયા મમ હૃદયમ્ ત્વયા, ત્વમ્ તયા, સા અપિ અન્યેન વ્યાકુલીક્રિયતે । પ્રિય, કિમ્ અહમ્ કરોમિ, કિમ્ ત્વમ્, (યત્ર) મત્સ્યેન મત્સ્યઃ ગિલ્યતે ॥

તને છોડી જતાં મારું મરણ (થાય), (તેમ) મને છોડી જતાં તારું. હે સારસ, જે જેનાથી દૂર રહે, તે કૃતાંતને સાધ્ય થાય (=કૃતાંતનો ભોગ બને).

વૃત્તિ एवं तद्वै ॥

એ (જ) પ્રમાણે તદ્દે (ઉદ્ઘાટરી શકાય).

૩૭૧

મિસા તુમ્હેહિં ॥

મિસ્ સાથે તુમ્હેહિં.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदो मिसा सह 'तुम्हेहिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ નો મિસ્ (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત તુમ્હેહિં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅર્ડે દિટ્ઠર્ડે વહુઅ-જણેણ ।

તં તેવહુર્ડે સમર-મરુ નિજિડ એક્ક-ક્ષણેણ ॥

શબ્દાર્થ તુમ્હેહિં—યુષ્માભિઃ । અમ્હેહિં—અસ્માભિઃ । જં—યત્ । કિઅર્ડે—કૃતમ્ । દિટ્ઠર્ડે—દૃષ્ટમ્ । વહુઅ-જણેણ—વહુ-જનેન । તં—તત્, તદા । તેવહુર્ડે—તાવન્માત્રઃ । સમર-મરુ—સમર-મરઃ । નિજિડ—નિર્જિતઃ । એક્ક-ક્ષણેણ—એક-ક્ષણેણ ॥

છાયા યુષ્માભિઃ અસ્માભિઃ યત્ કૃતમ્,* (તત્) વહુ-જનેન દૃષ્ટમ્ । તદા તાવન્માત્રઃ સમર-મરઃ એક-ક્ષણેણ નિર્જિતઃ ॥

તમે (અને) અમે જે કર્યું, (તે) ઘણા જણે બોલ્યું. તે વેળા તેવડો ભરસંગ્રામ (આપણે) એક ક્ષણમાં છૂટી લીધો.

૩૭૨

હસિ-હસ્મ્યાં તત્ત તુજ્ઞ તુમ્ ॥

હસિ અને હસ્ સહિત તત્ત, તુજ્ઞ, તુમ્.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदो हसि-हस्म्यां सह 'तत्त' 'तुज्ज्ञ' 'तुम्' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં ચુષ્મદના હસિ (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને
હસ્ (પદ્મી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત તડ, તુજ્ઞ, તુષ્ઞ એમ એ ત્રણ
આદેશ થાય છે.

(હસિ સહિત:—)

ઉદા૦ (૧) તડ હોંતડ આગદો । તુજ્ઞ હોંતડ આગદો । તુષ્ઞ
હોંતડ આગદો ॥

છાયા ત્વત્ ભવાન્ (=ત્વત્ત:) આગન: ॥

તારી પાસેથી આવ્યો.

વૃત્તિ હસા ॥

હસ્ સહિત:—

ઉદા૦ (૨) તડ ગુણ-સમ્પદ, તુજ્ઞ મદિ તુષ્ઞ અણુત્તર ધ્વંતિ ।
જઈ ઉપ્પત્તિ અણ્ણ જળ મહિન્મંડલિ સિક્કલતિ ॥

શબ્દાર્થ તડ—તવ । ગુણ-સમ્પદ—ગુણ-સમ્પદમ્ । તુજ્ઞ—તવ । મદિ—મતિમ્ ।
તુષ્ઞ—તવ । અણુત્તર—અનુત્તરમ્ । ધ્વંતિ—ક્ષાન્તિમ્ । જઈ—યદિ । ઉપ્પત્તિ—
ઉત્પદ્ય (?) । અણ્ણ—અન્યે । જળ—જનાઃ । મહિન્મંડલિ—મહી-મળ્ડલે ।
સિક્કલતિ—શિક્ષન્તે ।

છાયા યદિ મહી-મળ્ડલે ઉત્પદ્ય (?) અન્યે જનાઃ તવ ગુણ-સમ્પદમ્, તવ
મતિમ્, તવ અનુત્તરમ્ ક્ષાન્તિમ્ (ચ) શિક્ષન્તે (તાર્હિં વરમ્) ॥

એ મહીમંડળમાં ઉત્પન્ન થઈને (?) અન્ય જનો તારી શુભસંપત્તિ,
તારી બુદ્ધિ (ને) તારી અસાધારણ ક્ષમા શીએ (તો!—).

૩૭૩

મ્મસામ્મ્યાં તુમ્હઈ ॥

મ્મસ્ ને આમ્ સહિત તુમ્હઈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ચુષ્મદો મ્મસ્ આમ્ ફલેતામ્યામ્ સહ 'તુમ્હઈ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ચુષ્મદનો, મ્મસ્ (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
આમ્ (=૪મી બહુવચનનો પ્રત્યય) એમ એ બે પ્રત્યયો સહિત, તુમ્હઈ
એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) તુમ્હાં હોતડ આગ્દો ॥

છાયા યુષ્મત્ ભવાન્ (= યુષ્મત્તઃ) આગતઃ ॥

તમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા૦ (૨) તુમ્હાં કેરડે ઘણુ ॥

છાયા યુષ્માકમ્ સમ્વન્ધિ ધનમ્ (કે ધનુઃ)

તમ કેરું (= તમારું) ધન (કે, ધનુષ્ય).

૩૭૪ ✓ તુમ્હાસુ સુપા ॥ १११

સુપ્ સહિત તુમ્હાસુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદઃ સુપા સહ 'તુમ્હાસુ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ નો, સુપ્ (= સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત તુમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તુમ્હાસુ ઠિઅં ॥

યુષ્માસુ સ્થિતમ્ ॥

તમારામાં રહેલું.

૩૭૫ ✓ સાવસદો હડે ॥ ११२

અસદ્ નું, સિ લાગતાં, હડે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસદઃ સૌ પરે 'હડે' ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસદ્ નો, સિ (= પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, હડે એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તસુ હડે કલિ-જુગિ દુહ્હહો ॥ (જુઓ ૩૩૮૧)

૩૭૬ . જસ-શસોરમ્હે અમ્હાં ॥

જસ્ ને શસ્ લાગતાં અમ્હે, અમ્હાં

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસદો જસિ શસિ ચ પરે પ્રત્યેકમ્ 'અમ્હે' 'અમ્હાં' ઇત્યાદેશો ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં અસદ્ ના, જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને
શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકમાં અમ્હે, અમ્હૈં
એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) 'અમ્હે થોવા રિઝ વહુઅ' કાયર एँ મળતિ ।
✓ મુદ્દિ નિહાલહિ ગયણ-ચલ્લ કહ જણ જોણ્હ કરંતિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્હે-વયમ્ । થોવા-સ્તોકાઃ । રિઝ-રિપવઃ । વહુઅ-વહવઃ ।
કાયર-કાતરાઃ । एँ-एवम् । મળતિ-મળન્તિ । મુદ્દિ-મુઘ્ધે । નિહાલહિ-
નિમાલય, વિલોકય । ગયણ-ચલ્લ-ગગન-તલમ્ । કહ-કતિ ।
જણ-જનાઃ । જોણ્હ-જ્યોત્સ્નામ્ । કરંતિ-કુર્વન્તિ ॥

છાયા 'વયમ્ સ્તોકાઃ, રિપવઃ વહવઃ' એવમ્ કાતરાઃ મળન્તિ । મુઘ્ધે, ગગન-
તલમ્ વિલોકય । કતિ જનાઃ જ્યોત્સ્નામ્ કુર્વન્તિ ?

'અમે થોડા (છીએ, જ્યારે) શત્રુ (તો) બહુ (છે)' એમ કાયરો
કહે છે. મુઘ્ધા, ગગનતલ નિહાળ—કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના (ઉત્પન્ન)
કરે છે ?

ઉદા૦ (૨) અંબણુ લાઈવિ જે ગયા પહિઅ પરાયા કે-વિ ।
અવસુ ન સુઅર્હિં સુહચ્છિઅર્હિં જિવેં અમ્હૈં તિવેં તે-વિ ॥

શબ્દાર્થ અંબણુ-અમ્લનમ્ । લાઈવિ-લાગયિત્વા । જે-યે । ગયા-ગતાઃ ।
પહિઅ-પથિકાઃ । પરાયા-પરકીયાઃ । કે-વિ-કે અપિ । અવસુ-
અવશ્યમ્ । ન-ન । સુઅર્હિં-સ્વપન્તિ । સુહચ્છિઅર્હિં-સુખાસિકાયામ્ ।
જિવેં-યથા । અમ્હૈં-વયમ્ । તિવેં-તથા । તે-વિ-તે અપિ ॥

છાયા વે કે-અપિ પરકીયાઃ પથિકાઃ અમ્લનમ્ લાગયિત્વા ગતાઃ (તે)
અવશ્યમ્ સુખાસિકાયામ્ ન સ્વપન્તિ । યથા વયમ્, તથા તે અપિ ॥

જે કેટલાક પરાયા પથિકો (એહનો) ખટસવાદ લગાડીને ગયા છે,
(તે) અવશ્ય નીરાંતે સૂતા નહીં હોય. જેવા અમે (=જેવી અમારી
દશા), તેવા તે પણ (=તેવી તેમની પણ દશા).

ઉદા૦ (૩) અમ્હે દેવલ્હ । અમ્હૈં દેવલ્હ ॥

છાયા અસ્માન્ પश्यતિ ।

અમને જુઓ છે.

વૃત્તિ વચન-ભેદો યથાસદ્ધય-નિવૃત્તયર્થ ।

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે.

૩૭૭

ટા-હ્યમા મઁ ॥ ✓

ટા, ડિ, અમ્ સહિત મઁ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસ્મદઃ ટા, ડિ, અમ્ इत्येतैઃ સહ 'મઁ' ઇત્યાદેશો ભવતિ । ટા ।

અપભ્રંશમાં અસદ્નો ટા (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ડિ (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત મઁ એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) ટા સહિત :—

ઉદા० (૧) મઁ જાણિઁ, પ્રિય-વિરહિઅઁ ક-વિ ધર હોઈ વિઆલિ । ²

નવર મિઅંકુ વિ તિહ તવઃ જિહ દિણયરુ ક્ષય-ગાલિ ॥

શબ્દાર્થ મઁ—મયા । જાણિઁ—જ્ઞાતમ્ । પ્રિય-વિરહિઅઁ—પ્રિય-વિરહિતા-નામ્ । ક-વિ—કા અપિ । ધર—ધૃતિઃ, અવલમ્બનમ્ । હોઈ—ભવતિ । વિઆલિ—ત્રિકાલે, સંખ્યા-કાલે । નવર—પરન્તુ । મિઅંકુ—મૃગાક્ષઃ । વિ—અપિ । તિહ—તથા । તવઃ—તપતિ । જિહ—યથા । દિણયરુ—દિનકરઃ । ક્ષય-ગાલિ—ક્ષય-કાલે ।

છાયા મયા જ્ઞાતમ્ (યદ્) પ્રિય-વિરહિતાનામ્ સંખ્યાકાલે, કા-અપિ ધૃતિઃ ભવતિ । પરન્તુ મૃગાક્ષઃ અપિ તથા તપતિ, યથા ક્ષય-કાલે દિનકરઃ ॥

મેં જાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહિત થયેલાને સાંજે (=સાંજ પાંચે) તો ટાંછક ધારણ (વળતી) હશે. પણ ઊલટું (ત્યારે તો) ચંદ્ર એવો તપે છે, જેવો પ્રલયકાળે સૂર્ય ।

વૃત્તિ ઢિના ।

ઢિ સહિત :—

ઉદા૦ (૨) પંદ્રે મદ્દે વેહિં વિ રણ-ગયહિં ॥ (જુઓ ૩૭૦ । ૩)

વૃત્તિ અમા ॥

અમ્ સહિત :—

ઉદા૦ (૩) મદ્દે મેહંતહોં તુજ્ઞ ॥ (જુઓ ૩૭૦ । ૪)

૩૭૮ અમ્હેહિં મિસા ॥

મિસ્ સહિત અમ્હેહિં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસદો મિસા સહ ‘અમ્હેહિં’ इत्यादेशો भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસદનો મિસ્ (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત અમ્હેહિં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅરે ॥ (જુઓ ૩૭૧)

૩૭૯

મહુ મજ્ઞ હસિ-હસ્મ્યામ્ ॥

હસિ અને હસ્ સહિત મહુ, મજ્ઞ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અસદો હસિના હસા ચ સહ પ્રત્યેકં ‘મહુ’ ‘મજ્ઞ’ इत्यादेशौ भवतः ।

— અપભ્રંશમાં અસદના હસિ (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને હસ્ (=ષ્ટી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત પ્રત્યેકમાં મહુ, મજ્ઞ એવા બે આદેશ થાય છે. (હસિ સહિત :—)

ઉદા૦ (૧) મહુ હોંતહ ગદો । મજ્ઞ હોંતહ ગદો ॥

છાયા મત્ મવાન્ (=મત્તઃ) ગતઃ ॥

મારી પાસેથી ગયો.

વૃત્તિ હસા ॥

હસ્ સહિત :—

ઉદા૦ (૨) મહુ કંતહોં બે દોસડા, હેલ્હિ, મ જ્ઞહિ આલુ ।
 દેતહોં હરૂં પર અવરિઅ જુજ્ઞંતહોં કરવાલુ ॥

શબ્દાર્થ મહુ-મમ । કંતહોં-કાન્તસ્ય । બે-દ્વૌ । દોસડા-દોષૌ । હેલ્હિ-હે સલિ । મ-મા । જ્ઞહિ (દે.)-વદ । આલુ (દે.)-અનર્થકમ્ । દેતહોં-દદતઃ । હરૂં-અહમ્ । પર-પરમ્, કેવલમ્ । અવરિઅ (દે.)-અવશિષ્ટા । જુજ્ઞંતહોં-યુજ્યમાનસ્ય । કરવાલુ-કરવાલઃ ।

છાયા હે સલિ, (ત્વમ્) અનર્થકમ્ મા વદ । મમ કાન્તસ્ય (તુ) દ્વૌ દોષૌ । દદતઃ (તસ્ય) અહમ્ કેવલમ્ અવશિષ્ટા, યુજ્યમાનસ્ય (તસ્ય) કરવાલઃ (અવશિષ્ટઃ) ।

(મારા કંથની પ્રશંસા કરીને) હે સખી, (તું) અર્થ વગરનું બોલ મા. (કેમ કે) મારા કંથમાં (તો) બે દોષ છે. (કારણ) દાન દેતાં કેવળ હું (હજી) બાકી રહી ગઈ (હું), (ને) યુદ્ધ કરતાં (હજી એક) તરવાર (બાકી રહી ગઈ છે).

ઉદા૦ (૩) જહ મગ્ગા પારકડા તો સહિ, મજ્ઞ પ્રિણ ।
 અહ મગ્ગા અમ્હરૂં તળા તો તેં મારિઅડેણ ॥

શબ્દાર્થ જહ-યદિ । મગ્ગા-મગ્ગાઃ । પારકડા-પરકીયાઃ । તો-તતઃ । સહિ-(હે) સલિ । મજ્ઞ-મમ । પ્રિણ-પ્રિયેણ । અહ-અથ । મગ્ગા-મગ્ગાઃ । અમ્હરૂં તળા-અસ્માકમ્ સમ્બન્ધિનઃ । તો-તતઃ । તેં-તેન । મારિઅડેણ-મારિતૈન ।

છાયા (હે) સલિ, યદિ પરકીયાઃ (સુમટાઃ) મગ્ગાઃ, તતઃ (તે) મમ પ્રિયેણ (મગ્ગાઃ) । અથ અસ્માકમ્ સમ્બન્ધિનઃ મગ્ગાઃ, તતઃ તેન મારિતૈન ॥

હે સખી, ભંગાણુ બે શત્રુના (સુભટો)માં પશ્યું (હોય), તો (તે) મારા પિયુને લીધે (જ); પણ ભંગાણુ બે આપણા (સુભટો)માં પશ્યું (હોય), તો તે (=મારો પિયુ) મરાયાને લીધે (જ).

૩૮૦

અમ્હરૂં મ્યસામ્મ્યામ્ ॥

મ્યસ્ અને આમ્ સહિત અમ્હરૂં.

શશિ-રાહુ । કરહિ-કુરુતઃ । તહે-તસ્યાઃ । સહાહિં (દે.)-શોમન્તે ।
 કુરલ-કુરલાઃ । ભ્રમર-કુલ-તુલિઅ-ભ્રમર-કુલ-તુલિતાઃ । નં-નનુ, યયા ।
 તિમિર-ડિમ-તિમિર-ડિમ્માઃ । છેલ્લંતિ (દે.)-ક્રીડન્તિ । મિલિઅ-
 મિલિતાઃ ॥

૭૫૫ તસ્યાઃ મુખ-કવરીબન્ધૌ શોમાં ધરતઃ, યયા શશિ-રાહુ મહ્ત-યુદ્ધમ્ કુરુતઃ ।
 તસ્યાઃ ભ્રમર-કુલ-તુલિતાઃ કુરલાઃ શોમન્તે, યયા તિમિર-ડિમ્માઃ મિલિતાઃ
 ક્રીડન્તિ ॥

તેનું મુખ અને વેણીબંધ (એવી) શોભા ધારણ કરે છે, જાણે
 ચંદ્ર ને રાહુ મહાયુદ્ધ કરી રહ્યા છે । ભ્રમર-સમૂહ સાથે તુલના કરાય
 તેવી તેની વાંકડી લટો (એવી) શોભે છે, જાણે તિમિરનાં ખગ્ગાં
 મળીને ખેલી રહ્યાં છે !

૩૮૩ ✓ ✓ મધ્ય-ત્રયસ્યાવસ્ય હિઃ ॥
 વચલા ત્રણનાં આધનો હિ.

૭૫૬ પૃત્તિ ત્યાદીનાં મધ્ય-ત્રયસ્ય યદાચં વચનં તસ્યાપભ્રશે 'હિ' इत्यादेशो वा
 भवति ।

તિ આદિ(પ્રત્યયોમાં)ના વચલા ત્રણનું જે આધ વચન તેના
 (પ્રત્યયનો) અપભ્રંશમાં -હિ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (ત્રિ) વ્ષ્પીહા, 'પિઝ પિઝ' મળવિ કિત્તિઝ રૂઝહિ હયાસ ।
 તુહ જલિ, મહુ પુણુ વહ્લહૈ વિહું વિ ન પૂરિઅ 'આસ ॥

શબ્દાર્થ વ્ષ્પીહા-ચાતક । 'પિઝ' 'પિઝ'—પિવામિ, પિવામિ (પક્ષે પ્રિયઃ
 પ્રિયઃ) । મળવિ-મળિત્વા । કિત્તિઝ-કિયદ્ । રૂઝહિ-રોદિપિ । હયાસ-
 હતાશ । તુહ-તવ । જલિ-જલે । મહુ-મમ । પુણુ-પુનઃ । વહ્લહૈ-
 વહ્લમ્ભે, વહ્લમે । વિહું-દ્વયોઃ । વિ-અપિ । ન-ન । પૂરિઅ-પૂરિતા ।
 આસ-આશા ॥

૭૫૫ (દે) ચાતક, 'પિવામિ પિવામિ' (પક્ષે 'પ્રિયઃ પ્રિયઃ') (इति)
 मणित्वा, हताश, कियद् रोदिपि । तव जले, मम पुनः वह्लभे, द्वयोः अपि
 आशा न पूरिता ॥

(હે) બપૈયા, 'પીઉ, પીઉ' ('પિયુ, પિયુ') (એમ) બોલીને, (તું) કેટલું રુએ છે ! હતાશ, તારી જળની બાબતમાં, તેમ મારી વાલમની બાબતમાં (એમ) જાનેયની આશ પૂરી ન થઈ.

વૃત્તિ આત્મનેપદે ।

આત્મનેપદમાં:—

ઉદા૦ (૨) વપીહા, કાઈં બોઢિણેંન નિગિવળ વાર-ર-વાર ।
સાયરિ મરિઅહ વિમલ-જલિ લહહિ ન એક-ર ધાર ॥

શબ્દાર્થ વપીહા—ચાતક । કાઈં—કિમ્ । બોઢિણેંન (દે.)—મૂતેન । નિગિવળ—નિર્ઘૂળ । વાર-ર-વાર—વારંવારમ્ । સાયરિ—સાગરે । મરિઅહ—મરિતે । વિમલ-જલિ—વિમલ-જલેન । લહહિ—લભસે । ન—ન । એક-ર—એકામ્ અપિ । ધાર—ધારામ્ ॥

છાયા (હે) ચાતક, (હે) નિર્ઘૂળ, વારંવારમ્ મૂતેન કિમ્ । વિમલ-જલેન મૂતે (અપિ) સાગરે, (ત્વમ્) એકામ્ અપિ ધારામ્ ન લભસે ॥

બપૈયા, નિર્લજ્જ, વારે વારે બોલવાથી શો લાભ ? સાગર નિર્મળ જળે ભર્યો હોવા છતાં તને એકે ધાર મળવાની નથી.

વૃત્તિ સત્તમ્યામ્ ।

વિધ્યર્થમાં:—

ઉદા૦ (૩) આરેહિં જમ્મહિં, અણ્ણહિં વિ ગોરિ સુ દિજ્જહિં કત્તુ ।
ગય-મત્તહં ચત્તકુસહં જો અન્નિહહં હસતુ ॥

શબ્દાર્થ આરેહિં—અસ્મિન્ । જમ્મહિં—જન્મનિ । અણ્ણહિં—અન્યસ્મિન્ । વિ—અપિ । ગોરિ—(હે) ગૌરિ । સુ—તમ્ । દિજ્જહિં—દયાઃ । કંતુ—કાન્તમ્ । ગય-મત્તહં—મત્ત-ગજાનામ્ । ચત્તકુસહં—લક્ષ્મણશાનામ્ । જો—યઃ । અન્નિહહં (દે.)—સંગચ્છતે । હસંતુ—હસન્ ॥

છાયા (હે) ગૌરિ, અસ્મિન્ જન્મનિ અન્યસ્મિન્ અપિ, તમ્ કાન્તમ્ દયાઃ, યઃ લક્ષ્મણશાનામ્ મત્ત-ગજાનામ્ હસન્ સંગચ્છતે ॥

હે ગૌરી, આ જન્મે તેમ જ અન્ય જન્મમાં (મને) એ વર દેજે,
જે અંકુશને ન ગણકારતા એવા મત્ત ગળે સાથે હસતાં
(=હસતો) બીડે.

વૃત્તિ પદ્ધતિ 'રુઝસિ' इत्यादि ।

ઉદાહૃત (૪) બીજે પદ્ધતિ, (રુઝસિ વગેરેને બદલે) રુઝસિ વગેરે (ધાય).

(૩૮૪) ✓ ॥ बहुत्वे हुः ॥
બહુવચનમાં હુ.

વૃત્તિ ત્યાદીનાં મધ્યત્રયસ્ય સમ્બન્ધિ વદુષ્વર્યેષુ વર્તમાન યદ્વચન તત્સ્યાપભ્રશે
'હુ' इत्यादेशो वा भवति ।

તિ આદિ (પ્રત્યયો)ના વચલા ત્રણ (પ્રત્યયો)ને લગતા બહુત્વના
અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તે (ના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં -હુ એવો
આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદાહૃત બલિ-અન્મત્યણિ મહુમહણુ લહુર્હા સો-દ ।

જહ્ इच्छहु यङ्त्तणउँ देहु, म मागहु को-द ॥

શબ્દાર્થ બલિ-અન્મત્યણિ-વત્સમ્યર્થને । મહુમહણુ-મધુમયનઃ । લહુર્હા-
લઘુકીમૂતઃ । સો-દ-સઃ અપિ । જહ્-યદિ । इच्छहु-इच्छय । यङ्त्तणउँ
(દે.)-મહત્તમ્ । देहु-दत्त । म-मा । मागहु-मार्गयत (યાચખ્યમ્) ।
को-द-कम् અપિ ॥

છાયા સઃ અપિ મધુમયનઃ, વત્સમ્યર્થને લઘુકીમૂતઃ । યદિ મહત્તમ્ इच्छय,
(તર્હિ) दत्त, मा कम् અપિ याचख्यम् ॥

એવા (મહાન) વિપ્લુને પણ બલિની (ખામે) અભ્યર્થના કરવામાં
લઘુક થવું પડ્યું. (એટલે) જો મહત્તવ ઇચ્છતા હો, (તો) (દાન)
આપો, કોઈની ખામે માગો મા.

વૃત્તિ પદ્ધતિ 'इच्छ' इत्यादि ॥

ઉદાહૃત (૨) બીજે પદ્ધતિ, (इच्छहु वगैरेने બદલે) इच्छहु वगैरे (ધાય).

તિ વગેરે (પ્રત્યયોમાં)ના અંત્ય ત્રણમાં જે વચન બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે, તે (ના પ્રત્યય)નો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) खग-विसाहित जहिँ लहहुँ पिअ, तहिँ देसहिँ जाहुँ ।
रण-दुग्भिक्खे भग्गाईँ विणु जुज्झैँ न बलाहुँ ॥

શબ્દાર્થે खग-विसाहित-खङ्ग-विसाधितम् । जहिँ-यत्र । लहहुँ-लभामहे ।
पिअ-प्रिय । तहिँ-तस्मिन् । देसहिँ-देशे । जाहुँ-यामः । रण-दुग्भिक्खे-
रण-दुर्भिक्षेण । भग्गाईँ-भग्नाः । विणु-विना । जुज्झैँ-युद्धेन । न-न ।
बलाहुँ-बलामहे ।

છાયા પ્રિય, યત્ર खङ्ग-विसाधितम् લભામહે, તસ્મિન્ દેશે યામઃ । રણ-
દુર્ભિક્ષેણ ભગ્નાઃ (વયમ્) યુદ્ધેન વિના ન બલામહે ॥

(ઉ) પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ)
જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે
(તો) ભાંગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ ‘लहिमु’ इत्यादि ॥

(લહહું વગેરેને બદલે) लहिमु वगैरे (થાય).

૩૮૭ हि-स्वयोरिदुदेत् ॥

‘हि, ‘स्व’નો इ, उ, ए.

વૃત્તિ પશ્ચમ્યા हिस्वयोरपभ्रंशे ‘इ’, ‘उ’, ‘ए’ इत्येते त्रय आदेशा वा
भवन्ति ॥ इत् ।

આશ્ચર્યના ‘हि, ‘स्व’ના, અપભ્રંશમાં इ, उ, ए એમ ત્રણ આદેશ
વિકલ્પે થાય છે. (જેમ કે) इः—

ઉદા૦ (૧) कुंजर सुमरि म सलइउ सरला सास म मेळि ।
कवल जि पाविय विहि-वसिण ते चरि माणु म मेळि ॥

૩૮૫

અન્ય-ત્રયસાધસ્ય ઉં ॥

અન્ય ત્રયના આધનો ઉં.

વૃત્તિ સ્વાદીનામન્ય-ત્રયસ્ય યદાદ્યં વચનં તસ્યાપભ્રંશ 'ઉં' इत्यादेशो वा भवति ।

ત્રિ વગેરે (પ્રત્યયો)માંના અન્ય ત્રણનું જે આધ વચન તે(ના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં 'ઉં' એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (૧) વિહિ વિણડહ, પીડહુ ગહ મં ધણિ કરહિ નિસાહ ।

સપહ કહુઉં વેસ જિવેં છુહુ અઘહ વવસાહ ॥

શબ્દાર્થ વિહિ-નિધિઃ । વિણડહ-વ્યાકુલીકરોતુ । પીડહુ-પીડયન્તુ । ગહ-મહાઃ । મ-મા । ધણિ (દે.)-પ્રિયે । કરહિ-કુરુ । નિસાહ-નિપાદમ્ । સપહ-સમ્પદમ્ । કહુઉં-કર્ષયામિ । વેસ-વેશ્યામ્ । જિવેં-યયા, इव । છુહુ-यदि । અઘહ-અર્ધતે । વવસાહ-વ્યવસાયઃ ॥

છાયા વિધિઃ વ્યાકુલીકરોતુ । મહાઃ પીડયન્તુ । હે પ્રિયે, (ત્વમ્) નિપાદમ્ મા કુરુ । યદિ વ્યવસાયઃ અર્ધતે (? સ્યાત્ ?), (અહમ્) સમ્પદમ્ વેશ્યામ્ इव કર્ષયામિ ॥

વિધાતા બલે વ્યાકુળ કરે. શ્રી બલે પીડે. હે પ્રિયે, વિષાદ કર મા. ને (માત્ર કોઈ) અનુકૂળ વ્યવસાય હોય, (તો) સંપત્તિને (તો) વેશ્યાની જેમ ખેંચી લાવું.

ઉદા० (૨) બલિ કિજાઉં સુઅણસુ ॥ (જુઓ ૩૩૮).

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજ પક્ષે,

ઉદા० (૩) 'કહામિ' इत्यादि ॥

(કહુઉં વગેરેને બદલે) કહામિ વગેરે (થાય).

૩૮૬

बहुत्वे हुं ॥

બહુવચનમાં હું.

વૃત્તિ સ્વાદીનામન્ય-ત્રયસ્ય સમ્बन्धि बहुवचनेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य 'हुं' इत्यादेशो वा भवति ।

તિ વગેરે (પ્રત્યયોમાં)ના અંત્ય ત્રણમાં જે વચન ખહુતવના અર્થમાં રહેલું છે, તે (ના પ્રત્યય)નો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) લગ્ન-વિસાહિત જહિં લહહું પ્રિય, તહિં દેસહિં જાહું ।
રણ-દુર્ભિક્ષે ભગાઈ વિણુ જુજ્ઞે ન વલાહું ॥

શબ્દાર્થ લગ્ન-વિસાહિત-લગ્ન-વિસાધિતમ્ । જહિં-યત્ર । લહહું-લભામહે ।
પ્રિય-પ્રિય । તહિં-તસ્મિન્ । દેસહિં-દેશે । જાહું-યામઃ । રણ-દુર્ભિક્ષે-
રણ-દુર્ભિક્ષેણ । ભગાઈ-મગ્નાઃ । વિણુ-વિના । જુજ્ઞે-યુદ્ધેન । ન-ન ।
વલાહું-વલામહે ।

છાયા પ્રિય, યત્ર લગ્ન-વિસાધિતમ્ લભામહે, તસ્મિન્ દેશે યામઃ । રણ-
દુર્ભિક્ષેણ મગ્નાઃ (વયમ્) યુદ્ધેન વિના ન વલામહે ॥

(હે) પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત થતી વસ્તુ)
જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે
(તો) ભાંગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

વૃત્તિ પદે ॥ બીજા પદે,

ઉદા૦ 'લહિમુ' इत्यादि ॥

(લહહું વગેરેને બદલે) લહિમુ વગેરે (થાય)

૩૮૭ હિ-સ્વયોરિદુદેત્ ॥

‘હિ, ‘સ્વ નો ઇ, ઓ, ઈ.

વૃત્તિ પદ્ધત્યા હિસ્વયોરપભ્રશે ‘ઈ’, ‘ઓ’, ‘ઈ’ इत्येते त्रय आदेशा वा
भवन्ति ॥ इत् ।

આશયના ‘હિ, ‘સ્વના, અપભ્રંશમાં ઇ, ઓ, ઈ એમ ત્રણ આદેશ
વિકલ્પે થાય છે. (એમ કે) ઇ:—

ઉદા૦ (૧) કુંજર સુમરિ મ સહજ સરલા સાસ મ મેલિ ।

કવલ જિ પામિય તિહિ-વસિણ તે ચરિ માણ મ મેલિ ॥

शब्दार्थ कुंजर-कुञ्जर । सुमरि-स्मर । म-मा । सल्लइउ-सल्लकीः । सरला-
सरलान् । सास-आसान् । म-मा । मेठि (दे.)-मुख । कवल-कमलाः ।
जि-ये । पाविय-प्राप्ताः । विहि-वसिण-विधि-वशेन । ते-तान् । चरि-
चर । माणु-मानम् । म-मा । मेठि (दे.)-मुख ॥

छाया कुञ्जर, सल्लकीः मा स्मर । सरलान् आसान् मा मुख । ये कवलाः
विधि-वशेन प्राप्ताः, तान् चर । मानम् मा मुख ॥

(डे) कुंजर, सल्लकीओने संसार मा. लांभा निःश्वाम भूक मा.
विधिवश ने ओणिया भज्या, ते अर. मान भूक मा.

वृत्ति उत् ।

उः—

उदा० (२) भमरा, एथु नि लिंबडइ कै-वि दिअहडा विलंबु ।

घण-पत्तल छाया-बहुल फुल्लइ जाम कयंबु । ३१५

शब्दार्थ भमरा-भ्रमर । एथु-अत्र । वि-अपि । लिंबडइ-निम्बे । कै-वि-
कानपि । दिअहडा-दिवसान् । विलंबु-विलम्बस्व । घण-पत्तल-घन-
पत्रवान् । छाया-बहुल-छाया-बहुलः । फुल्लइ-फुल्लति । जाम-यावत् ।
कयंबु-कदम्बः ।

छाया भ्रमर, अत्र निम्बे अपि (तावत्) कानपि दिवसान् विलम्बस्व । यावत्
घनपत्रवान् छाया-बहुल. कदम्बः फुल्लति ॥

(डे) भ्रमर, घणुं पत्रवाणो (=घटादार), गाढी छायावाणो कदम्ब
भीदे, लांसुधी डेटलाक दिवस तो अहो वीमडा पर शोल
(=सुकाम कर).

वृत्ति एत् ।

एः—

उदा० (३) प्रिय एव्हिं कै सेलु करि छडहि तुहँ करवाळ ।
जं कावालिय वणुडा लेहिं अमरगु कवाळ ॥

शब्दार्थ प्रिय-प्रिय । एवँहि-इदानीम् । करें-कुरु । सेलु (दे.)-मल्लम् ।
करि-करे । छडुहि (दे.)-त्यज । तुहुँ-त्वम् । करवाल-करवालम् । जं-यद् ।
कावालयि-कापालिकाः । बप्पुडा (दे.)-वराकाः । लेहिँ-गृह्णन्ति ।
अभग्गु-अभग्रम् । कवाल-कपालम् ॥

अथा प्रिय, इदानीम् करे मल्लम् कुरु । त्वम् करवालम् त्यज । यद् वराकाः
कापालिकाः अभग्रम् कपालम् गृह्णन्ति ॥

(दे) प्रिय, हुवे तुं तलवार छोड, (ने) हाथमां लाओ कर (= दे),
जेथी भापडा कापालिको (= कापालिकोने) आभी भोपरी (तो)
ले (= भजे).

वृत्ति पक्षे 'सुमरहि' इत्यादि ।

भीने पक्षे, (सुगरिने भडले) सुमरहि वगेरे (थाय).

३८८

वत्स्यति-स्यस्य सः ॥

अविध्यकाणना 'स' नो स.

वृत्ति अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ॥

ति वगेरे (प्रत्ययो द्वागतां) अविध्य अर्थने द्वागता काणना 'सनो
विकल्पे स थाय छे.

उदा० दिअहा जंति झडप्पडहिँ पडहिँ मणोरह पच्छि । ✓
जं अच्छइ तं माणिअइ .- 'होसइ' करँतु म अच्छि ॥

शब्दार्थ दिअहा-दिवसाः । जंति-यान्ति । झडप्पडहिँ (दे.)-वेगैः ।
पडहिँ-पतन्ति । मणोरह-मनोरयाः । पच्छि-पश्चात् । जं-यद् ।
अच्छइ-अस्ति । तं-तद् । माणिअइ-मान्यते (= मुज्यते) । होसइ-
भविष्यति । करँतु-कुर्वन् । म-मा । अच्छि-आस्व ।

अथा दिवसाः वेगैः यान्ति, मनोरयाः (तु) पश्चात् पतन्ति । (अतः)
यद् अस्ति तद् मुज्यते (= भुञ्जीत) । 'भविष्यति' (इति) कुर्वन् मा
आस्व ॥

દિવસો ઝટપટ વહી જાય છે, (ને) મનોરથ પાછા પડના જાય છે.
(તો) જે છે તે માણીએ; (= માણ; ને) 'થશે, (થશે)' કરતો બેસી
રહે મા.

વૃત્તિ પક્ષે 'હોહિડ' ।

ખીજે પક્ષે, (હોમડ ને બદલે) હોહિડ (થાય).

૩૮૯

ક્રિયેઃ કીસુ ॥

૨૫૩

ક્રિયે નો કીસુ.

વૃત્તિ 'ક્રિયે' इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे 'कीसु' इत्यादेशો वा भवति ।
ક્રિયે એ ક્રિયાપદ (=આખ્યાતિક રૂપ)નો અપભ્રંશમાં કીસુ એવો
આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (૧) સંતા મોગ જુ પરિહરહ તસુ કંતહો વલિકીસુ ।
તસુ દરિવેળ વિ (?) મુંડિયડેં જસુ લલિહહડેં સીસુ ॥ -

શબ્દાર્થ સંતા-સતઃ । મોગ-મોગાન્ । જુ-યઃ । પરિહરહ-પરિહરતિ । તસુ-
તસ્મૈ । કંતહો-કાન્તાય । વલિકીસુ-વલીક્રિયે । તસુ-તસ્ય । દરિવેળ-
દૈવેન । વિ-અપિ । મુંડિયડેં-મુંડિતકમ્, મુંડિતત્મ । જસુ-યસ્ય । લલિ-
હહડેં (લે.)-લલ્યાટમ્ । સીસુ-શીર્ષમ્ ।

છાયા યઃ સતઃ મોગાન્ પરિહરતિ, તસ્મૈ કાન્તાય (અહમ્) વલીક્રિયે ।

યસ્ય (તુ) લલ્યાટમ્ શીર્ષમ્, તસ્ય દૈવેન અપિ (?) મુંડિતત્મ ।

છતા ભોગોને જે લ્યજે છે, તે કાન્ત પર (હું) બલિદાન તરીકે
અપાઈ જાઉં (=તેના પર વારી જાઉં, તેની બલિહારી). ખાકી તો
જેનું શીશ ટાલિયું છે, તેનું (તો) દૈવે પણ (?) દૈવે જ મુંડેલું છે.

વૃત્તિ પક્ષે, સાધ્યમાનાવસ્થાત્ 'ક્રિયે' इति संस्कृतशब्दादेव प्रयोगः ।

ખીજે પક્ષે, ક્રિયે એ સાધ્યમાન અવસ્થાવાળા સંસ્કૃત શબ્દમાંથી
આવો પ્રયોગ (થાય) :—

ઉદા० (૨) વલિકિજડેં સુવળસ્યુ । (જુઓ ૩૩૮).

૩૬૦

ભુવઃ પર્યાસૌ હુચઃ ॥

મૂનો 'પર્યાસિ' અર્થમાં હુચ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ભુવો ધાતોઃ પર્યાસાવર્થે વર્તમાનસ્ય 'હુચ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં પર્યાસિના અર્થમાં રહેલા મૂ ધાતુનો હુચ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ અહ-તુંગત્તણુ જં યણહૈં સો છેઅહ ન-હુ લાહુ ।

સહિ જહ કેવૈં-હ તુહિ-વસેણ અહરિ પહુચ્છહ નાહુ ॥

શબ્દાર્થ અહ-તુંગત્તણુ-અતિ-તુઙ્ગત્વમ્ । જં-યદ્ । યણહૈં-સ્તનયોઃ । સો-સઃ ।

છેઅહ-છેદઃ । ન-હુ-ન ખલ્લ । લાહુ-લામઃ । સહિ-સલિ । જહ-યદિ ।

કેવૈં-હ-કથમપિ । તુહિ-વસેણ-ત્રુટિ-વશેન, કાલવિલમ્બેન । અહરિ-અધરે ।

પહુચ્છહ-પ્રભવતિ । નાહુ-નાયઃ ॥

અથા સ્તનયોઃ યદ્ અતિ-તુઙ્ગત્વમ્, સઃ છેદઃ, ન ખલ્લ લામઃ । સલિ, યદિ નાયઃ અધરે પ્રભવતિ, કથમપિ કાલવિલમ્બેન (એવ પ્રભવતિ) ॥

સ્તનનું જે અતિ તુંગત્વ (છે), તે હાનિ (રૂપ છે), નહીં કે લાલ (રૂપ), (કેમ કે) સખી, (તેથી કરીને) નાય જે હોઠ સુધી પહોંચે છે, તો (તે) કેમય કરીને, વિલંબે (ન) (પહોંચે છે).

૩૬૧

✓ ઋગો બ્રુવો વા ॥

ઋગ્ (= ઋ) નો વિકલ્પે બ્રુવ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઋગો ધાતોર્બ્રુવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ઋગ્ (= ઋ) ધાતુનો બ્રુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) બ્રુવહ સુહાસિઝ કિં-પિ ॥

શબ્દાર્થ બ્રુવહ-ઋત । સુહાસિઝ-સુભાષિતમ્ । કિં-પિ-કિમપિ ॥

અથા કિમપિ સુભાષિતમ્ ઋત ॥

કોઈ એક સુભાષિત બોલો.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ (૨) इत्तर्त्तं ब्रोषिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोपि ।
‘तो हर्त्तं जाणर्त्तं एहो हरि जइ महु अगगइ ब्रोपि ॥’

શબ્દાર્થ इत्तर्त्तं-इयत् । ब्रोषिणु-उक्त्वा । सउणि-शकुनिः । ठिउ-स्थितः ।
पुणु-पुनः । दूसासणु-दुःशासनः । ब्रोपि-उक्त्वा । तो-ततः ।
हर्त्तं-अहम् । जाणर्त्तं-जानामि । एहो-एषः । हरि-हरिः । जइ-
यदि । महु-मम । अगगइ-अग्रे । ब्रोपि-उक्त्वा ।

છાયા इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः । पुनः दुःशासनः (एव) उक्त्वा
(स्थितः) । ‘यदि मम अग्रे उक्त्वा (तिष्ठति), ततः अहम् जानामि
एषः हरिः’ इति ॥

એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી દુઃશાસન આ પ્રમાણે
બોલીને (રહી ગયો) - ‘મારી આગળ બોલીને એ એ (જાણો રહે),
તો હું જાણુ કે એ (ખરો) હરિ.’

૩૬૨

ब्रजेर्बुजः ॥

ब्रजि (= ब्रज्)नो बुज.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ब्रजतेर्धातोर्‘बुज’ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં ब्रजति (= ब्रज्) धातुનો बुज એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ बुजइ । बुजेपि । बुजेपिणु ॥

છાયા ब्रजति । ब्रजित्वा । ब्रजित्वा ।

બુજ છે. બુજને. બુજને.

૩૬૩

दशोः प्रस्सः ॥ ✓ १२

दशि (= दश्)नो प्रस्स.

વૃત્તિ અપભ્રંશે दशेर्धातोः ‘प्रस्स’ इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં दशि (दश्) धातुનો प्रस्स એવો આદેશ થાય ॥

ઉદા૦ प्रस्सदि ।

છાયા पश्यति । पृश्ये છે.

૩૯૪

ગ્રહેર્ગૃહ્ઃ ॥

ગ્રહિ (= ગ્રહ)નો ગૃહ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ગ્રહેર્ધાતો 'ગૃહ્' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ગ્રહિ (= ગ્રહ) ધાતુનો ગૃહ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० પઢ ગૃહેષ્પિણુ વ્રતુ ॥

શબ્દાર્થ પઢ-પઠ । ગૃહેષ્પિણુ-ગૃહીત્વા । વ્રતુ=વ્રતમ્ ।

છાયા વ્રતમ્ ગૃહીત્વા પઠ ।

નત લઘ્ને ભણુ.

 તક્ષ્યાદીનાં છોલ્લાદયઃ ॥ ૧૨

તક્ષિ (= તક્ષ) વગેરેના છોલ વગેરે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તક્ષિપ્રમૃતીનાં ધાતુનાં 'છોલ્' ઇત્યાદયઃ આદેશો ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં તક્ષિ (=તક્ષ) વગેરે ધાતુઓના છોલ વગેરે આદેશો થાય છે.

ઉદા० (૧) જિવેં તિવેં તિક્ષ્ણા લેવિ કર જહ સસિ છોલ્લિજ્જન્તુ ।

તો જહ ગોરિહેં મુહ-કમલિ સરિસિમ કા-નિ લહન્તુ ॥

શબ્દાર્થ જિવેં તિવેં-યયા તથા । તિક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણાન્ । લેવિ-ગૃહીત્વા । કર-કરાન્ । જહ-યદિ । સસિ-શશી । છોલ્લિજ્જન્તુ (દે.)-અતક્ષિપ્યત । તો-તતઃ । જહ-જગતિ । ગોરિહેં-ગૌર્યાઃ । મુહ-કમલિ-મુખ-કમલેન । સરિસિમ-સદૃશતામ્ । કા-નિ-કામપિ । લહન્તુ-અલપ્યત ।

છાયા યથા તથા તીક્ષ્ણાન્ કરાન્ ગૃહીત્વા યદિ શશી અતક્ષિપ્યત, તતઃ

(સઃ) જગતિ ગૌર્યાઃ મુખ-કમલેન કામપિ સદૃશતામ્ અલપ્યત ।

ગમે તેમ કરીને તીક્ષ્ણ કિરણો લઈ (લઈને, પછી) બે શશીને છોલવામાં આવ્યો હોત, તો (તે) જગતમા ગૌરીના મુખકમળ સાથે કિંચિત્ સમાનતા પ્રાપ્ત કરત.

વૃત્તિ આદિગ્રહણાદ્ દેશીપુ એ ક્રિયાવચના ઉપલમ્બ્યન્તે તે ઉદાહાર્યાઃ ।

(સૂત્રમાં) આદિ(શબ્દ)ના (કરેલા) સમાવેશથી, દેશી (લાપા)ઓમાં જે ક્રિયાવાચક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં ઉદાહરણ આપવાં:—

ઉદા૦ (૨) ચૂડુછડ ચુળ્લીહોઈસદ્ મુદ્દિ, કવોલિ નિહિત્તડ ।

સાસાનલ-જાલ-ફલકિઅડ બાહ-સલિલ-સંસિત્તડ ॥

શબ્દાર્થ ચૂડુછડ-કઢ્ઢળમ્ । ચુળ્લીહોઈસદ્-ચૂર્ણીભવિષ્યતિ । મુદ્દિ-મુઘે । કવોલિ-કપોલે । નિહિત્તડ-નિહિતમ્ । સાસાનલ-જાલ-ફલકિઅડ (કે.)-શ્વાસાનલ-જ્વાલા-સતતમ્ । બાહ-સલિલ-સંસિત્તડ-બાષ્પ-સલિલ-સસિત્તમ્ ।

છાયા મુઘે, કપોલે નિહિતમ્ કઢ્ઢળમ્ શ્વાસાનલ-જ્વાલા-સંતતમ્ બાષ્પ-સલિલ-સસિત્તમ્ ચૂર્ણીભવિષ્યતિ ।

મુઘા, ગાલ નીચે (=ગાલે) રાખેલો (ને તેથી) નિઃશ્વાસાશ્વિની આળથી તપી ગયેલો (અને) અશ્રુજળથી સીંચાયેલો (તારો) ચૂડલો ચૂરો બની નશે.

ઉદા૦ (૩) અબ્મડવંચિડ વે પયઈ પેમ્મુ નિઅત્તઈ જાવૈં ।

સબ્બાસણ-રિડ-સંમવહૈં કર પરિઅત્તા તાવૈં ॥

શબ્દાર્થ અબ્મડવંચિડ-અનુવ્રજ્ય । વે-વે । પયઈ-પદે । પેમ્મુ-પ્રેમ (=પ્રિયા) ।

— નિઅત્તઈ-નિવર્તતે । જાવૈં-યાવદ્ । સબ્બાસણ-રિડ-સંમવહૈં-સર્વાશનરિપુ-સમ્મવસ્ય (=ચન્દ્રસ્ય) । કર-કરાઃ । પરિઅત્તા-પરિવૃત્તાઃ । તાવૈં-તાવદ્ ।

શબ્દાર્થ દિઅઈ-હૃદયે । છુડુકઈ-શલ્યાયતે । ગોરડી-ગૌરી । ગયણિ-ગગને ।
છુડુકઈ-ગર્જતિ । મેહુ-મેઘઃ । વાસારત્તિ-વર્ષારાત્રે, વર્ષાસુ । પવાસુઅઈ-
પ્રવાસિનામ્ । વિસમા-વિપમમ્ । સંકટુ-સંકટમ્ । एट्ट-एतत् ।

છાયા દ્વદયે શલ્યાયતે ગૌરી । ગગને ગર્જતિ મેઘઃ । વર્ષાસુ પ્રવાસિનામ્
एतत् સંકટમ્ વિપમમ્ ।

હૃદયમાં ગોરી (નો વિરહ) ખટકે છે, ગગનમાં મેઘ ગડગડે છે
વર્ષામાં (નીકળેલા) પ્રવાસીઓને આ સંકટ આકરું હોય છે.

ઉદા० (૫) અમ્મિ પઓહર વજમા નિચ્છુ જે સમુહ યંતિ ।

મહુ કંતહો સમરગણઈ ગય-ઘડ મજિડ જતિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્મિ-અમ્મ (=સહિ) । પઓહર-પયોધરૌ । વજમા-વજ્રમયૌ । નિચ્છુ-
નિત્યમ્ । જે-एव । સમુહ-સમુહૌ । યંતિ-તિષ્ઠતઃ । મહુ-મમ । કંતહો-
કાન્તસ્ય (=કાન્તેન) । સમરગણઈ-સમરાજ્ઞે । ગય-ઘડ-ગજ-ઘટાઃ ।
મજિડ-મમ્નાઃ । જંતિ-યાન્તિ ।

છાયા અમ્મ (=સહિ) (મમ) પયોધરૌ વજ્રમયૌ । (યતઃ તૌ) નિત્યમ્ एव
(મમ કાન્તસ્ય) સમુહૌ તિષ્ઠતઃ । સમરાજ્ઞે ગજ-ઘટાઃ (અપિ) મમ
કાન્તસ્ય મમ્નાઃ યાન્તિ ।

માડી, (મારા) સ્તન વજના છે, (કારણ કે તે) સદૈવ (મારા
કાન્તની) સંમુખ રહે છે (=કાન્તનો સામનો કરે છે)—જ્યારે સમ-
રાજાણીમાં ગજઘટાઓ (પણ) મારા કાન્ત પાસેથી હારીને ભાગે છે.

ઉદા० (૬) પુત્તે જાણં કવણુ ગુણુ અવગુણુ કવણુ મુણુ । ✓

જા વપ્પીકી મુંહડી ચંપિજઈ અવરેણ ॥

શબ્દાર્થ પુત્તે-પુત્રેણ । જાણ-જાતેન । કવણુ-કઃ । ગુણુ-ગુણઃ । અવગુણુ-
અવગુણઃ । કવણુ-ક । મુણુ-મૃતેન । જા-યાત્ । વપ્પીકી (દે.)-
પૈતૃકી । મુંહડી-ભૂમિઃ । ચંપિજઈ (દે.)-મારાકાન્તા નિયતે
(=આક્રમ્યતે) । અવરેણ-અપરેણ ।

છાયા (તેન) પુત્રેણ જાતેન કો. ગુણઃ, મૃતેન (યા) કઃ અવગુણઃ,
યાત્ પૈતૃકી ભૂમિઃ અપરેણ આક્રમ્યતે ।

ન્યાંસુધી બાપીકી ભૂમિ બીબા કોઈથી દુખાવાય (=દુખાયેલી રહે),
ત્યાંસુધી, પુત્રના જનમ્યાથી શો લાભ, (તેમ) તેના મર્યાથી શી
હાનિ ?

ઉદા૦ (૭) તં તેત્તિઝ જલ્લ સાયરહોં સો તેવહુ વિત્યારુ ।

તિસેહોં નિવારણુ પલ્લ વિ ન-વિ પર ધુન્નુઅઈ અસારુ ॥

શબ્દાર્થ તં-તદ્ । તેત્તિઝ-તાવત્ । જલ્લ-જલમ્ । સાયરહોં-સાગરસ્ય ।
સો-સઃ । તેવહુ-તાવન્માત્રઃ । વિત્યારુ-વિસ્તારઃ । તિસેહોં-તૃપાયાઃ ।
નિવારણુ-નિવારણમ્ । પલ્લ-પલમ્ । વિ-અપિ । ન-વિ-નાપિ (=નૈવ)
પર-પરમ્ । ધુન્નુઅઈ (દે.)-શન્દાયતે । અસારુ-અસારઃ ।

છાયા સાગરસ્ય તદ્ તાવત્ જલમ્ । સઃ તાવન્માત્રઃ વિસ્તારઃ । તૃપાયાઃ
નિવારણમ્ (તુ) પલમ્ અપિ નૈવ । પરમ્ અસારઃ શન્દાયતે ।

સાગરનું એટલું એ જળ, ને એવડો એ વિસ્તાર । પણ પળ માટે એ
તરશનું નિવારણ (તેનાથી થતું) નથી. કેવળ નકામો (તે) ધૂધકાશ
કરે છે ।

૩૯૬ અનાદૌ સ્વરાદસંયુક્તાનાં ક-ઘ-ત-થ-પ-ફાં ગ-ઘ-દ-ધ-વ-ભાઃ ॥

અનાદ્ય, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક', 'ખ', 'ત', 'થ',
'પ', 'ફ'નાં 'ગ', 'ઘ', 'દ', 'ધ', 'બ', 'ભ'.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડપદાદૌ વર્તમાનાનાં પદરાત્ પરેપામસંયુક્તાનાં ક-ઘ-ત-થ-પ-ફા-
નાં સ્થાને યયાસંઘ્યં ગ-ઘ-દ-ધ-વ-ભાઃ પ્રાયો મવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા ને અસં-
યુક્ત એવા 'ક', 'ખ', 'ત', 'થ', 'પ', 'ફ' ને સ્થાને અતુકમે 'ગ',
'ઘ', 'દ', 'ધ', 'બ', 'ભ' ઘણી વાર યાય છે.

વૃત્તિ કલ્પ ગઃ ।

'ક'નો 'ગ'.

ઉદા૦ (૧) જેં દિહુઝેં સોમ-ગાહણુ અસહિં હસિઝ નિસ્કુ ।

'પિઅ-માણુસ-નિષ્છોદ-ગારુ ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ' ॥

शब्दार्थं जं-यद् । दिदृउँ-दृष्टकम्, दृष्टम् । सोम-ग्रहण-सोमग्रहणम् ।
असइहिँ-असतीभिः । हसिउ-हसितम् । निसकु-निःशङ्कम् । पिअ-
माणुस-विच्छोह-गरु-प्रिय-मनुष्य-विश्वोम- (= वियोग-)करम् । गिलि गिलि
-गिल गिल । राहु-राहो । मियंकु-मृगाङ्गम् ।

छाया यद् सोम-ग्रहणम् दृष्टम्, (ततः) असतीभिः निःशङ्कम् हसितम् ।
(उक्तम् च) 'राहो, प्रिय-मनुष्य-वियोग-करम् मृगाङ्गम् गिल, गिल' ।

यंद्रनुं ग्रहण (धतुं) नेयुं अटले असतीओ निःशङ्क रीते हसी ओही
(अने ओही) : 'राहु, प्रियजननो वियोग करवन्तार यंद्रने गणी न, गणी न !'

वृत्ति खस्य घः ।

'अ'नो 'घ'.

उदा० (२) अम्मिँ सत्यावत्येहिँ सुँ चितिजइ माणु ।

पिँ दिट्टे हल्लोहल्लेण को चेअइ अप्पाणु ॥

शब्दार्थं अम्मिँ-अम्ब (=सखि) । सत्यावत्येहिँ-स्वस्थावस्थैः । सुँ-सुखेन ।
चितिजइ-चिन्त्यते । माणु-मानः । पिँ-प्रिये । दिट्टे-दृष्टे । हल्लोह-
'ल्लेण (ट्टे)-व्याकुलत्वेन । को-कः । चेअइ-चेतयति । अप्पाणु-आत्मानम् ।

छाया अम्ब (=सखि) स्वस्थावस्थैः मानः सुखेन चिन्त्यते । प्रिये दृष्टे (तु)
व्याकुलत्वेन को आत्मानम् चेतयति ॥

भाडी, स्वस्थ (भनो) दशावाणा (डोय ते) भान (भां रडेवा) नो
सुपेथी विचार करे (= करी शके). (पणु अह्मी तो) प्रियने नेतां
साथे व्याकुलताभां नतनुं भान (न) डोने रडे छे (के भाननो
विचार करुं) ?

वृत्ति त-य-प-फानां द-ध-ब-भाः ।

'त', 'य', 'प', 'इ'ना 'द', 'ध', 'भ', 'ल'.

उदा० (३) सद्यु करेपिणु कधिदु मँ तसु पर सभलँ जम्मु ।

जासु न चाउ न चारहडि न-य पम्हुड्डउ धम्मु ॥

શબ્દાર્થ સવધુ-શપયમ્ । કરેપિણુ-કૃત્વા । કધિદુ-કથિતમ્ । મઈ-મયા
તસુ-તસ્ય । પર-પરમ્, કેવલમ્ । સમલઉ-સફલકમ્, સફલમ્ ।
જમ્મુ-જન્મ । જાસુ-યસ્ય । ન-ન । ચાઉ-ત્યાગઃ । ન-ન । ચારહડિ-
ચારમટી, શૌર્યવૃત્તિઃ । ન-ય-ન ચ । પન્નુટ્ટુ (દે.)-વિલુપ્તઃ ।
ધમ્મુ-ધર્મઃ ।

છાયા મયા શપયમ્ કૃત્વા કથિતમ્ (યદ્) કેવલમ્ તસ્ય જન્મ સફલમ્
યસ્ય ત્યાગઃ શૌર્યવૃત્તિઃ ધર્મઃ ચ ન વિલુપ્તઃ ॥

મેં શપય લધને કહ્યું (કે) જેની દાન(વૃત્તિ), શૌર્યવૃત્તિ ને ધર્મ
હુમ નથી થયાં તેનો જ માત્ર જન્મ સફળ છે.

વૃત્તિ અનાદૌ इति किम् । 'सवधु करेपिणु' अत्र कस्य गत्वं न भवति ।
खरादिति किम् । 'गिलि गिलि राहु मियंकु' । असंयुक्तानामिति किम् ।
'एकहिं अक्खिहिं सावणु' ।

(સૂત્રમાં) અનાદિ એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) 'સવધુ કરેપિણુ'
એમાં (કરેપિણુનો) કં (આદ્ય હોવાથી તે)નો ગ નથી થતો; (સૂત્રમાં)
સરાવ એમ (છે તો એ) કેમ ? (જેમ કે) 'ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ'
(જુઓ ૩૯૬૧). (સૂત્રમાં) અસંયુક્તાનામ્ એમ (છે તો એ) કેમ ?
(જેમ કે) એકહિં અક્કિહિં સાવણુ (જુઓ ૩૫૭૨).

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ કચિન્ન મ્હત્તિ ।

(સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત કરેલા પ્રાયઃ (= ઘણી વાર) શબ્દથી,
ક્યાંક નથી પણ થતો. (જેમ કે:-)

ઉદા० (૪) જદ કેવૈં-ઈ પાવીસુ પિંડ અક્કિઆ કુડુ કરીસુ ।
પાણિડ નવઈ સરાવિ જિવૈં સન્વંગેં પહસીસુ ॥

શબ્દાર્થ જદ-યદિ । કેવૈં-ઈ-કથમ્ અપિ । પાવીસુ-પ્રાપ્સ્યે । પિંડ-પ્રિયમ્ ।
અક્કિઆ-અકૃતમ્ । કુડુ-કૌતુકમ્ । કરીસુ-કરિष्याમિ । પાણિડ-
પાનીયમ્ । નવઈ-નવે । સરાવિ-શરાવે । જિવૈં-યયા । સન્વંગેં-સર્વાન્નેન ।
પહસીસુ-પ્રવેक्ष्याમિ ।

છાયા યદિ કયમ્ અપિ પ્રિયમ્ પ્રાપ્સ્યે, અકૃતમ્ કૌતુકમ્ કરિષ્યામિ । યથા નવે શરાવે પાનીયમ્, (તથા) સર્વાંગેન પ્રવેક્ષ્યામિ ।

જે કેમેય (કરીને) પ્રિયને પામીશ, (તો) (કોઈએ) ન કરું (હોય એવું) કૌતુક કરીશ : નવા શરાવમાં પાણીની જેમ (હું મારા) સર્વાંગથી (જ) (પ્રિયમાં) પ્રવેશ કરીશ ।

ઉદા० (૫) ડાઝ કણિઆરુ પફુલ્લિઅડ કંચળ-કંતિ-પયાસુ ।
ગોરી-ઘયળ-વિણિજિઅડ નં સેવડ વળ-વાસુ ॥

શબ્દાર્થ ડાઝ (દે.)-પડ્ય । કણિઆરુ-કર્ણિકાર : । પફુલ્લિઅડ-પ્રફુલ્લ : ।
કંચળ-કંતિ-પયાસુ-કાશ્ચન-કાન્તિ-પ્રકાશ : । ગોરી-ઘયળ-વિણિજિઅડ-
ગોરી-વદન-વિનિર્જિત : । નં-નનુ । સેવડ-સેવતે । વળ-વાસુ-વન-વાસમ્ ।

છાયા કર્ણિકાર : પ્રફુલ્લિત : કાશ્ચન-કાન્તિ-પ્રકાશ : । ગોરી-વદન-વિનિર્જિત :
નનુ (અયમ્) વન-વાસમ્ સેવતે ।

જે, કંદેણુ ખીલી (છે તે કેવી) સોનેરી કાંતિથી પ્રકાશે છે ! જાણે કે
ગોરીના વદનથી પરાજિત થઈને (એ) વનવાસ સેવી રહી છે !

(૩૯૭) ✓ ✓ મોડુનાસિકો વો વા ॥ ✕
'મ'નો અનુનાસિક 'વ', વિકલ્પે.

વૃત્તિ અપભ્રંશેડનાદૌ વર્તમાનસ્યાસયુક્તસ્ય મ્કારસ્ય અનુનાસિકો વ્કારો વા
ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં અનાદ્ય, અસંયુક્ત મ્કારનો અનુનાસિક વ્કાર વિકલ્પે
થાય છે.

ઉદા० કવૅલ્લ । કમલ્લ ॥ મવૅરુ । મમરુ ॥

છાયા કમલમ્ ॥ અમર : ॥

કમળ. અમર.

વૃત્તિ લાક્ષણિકસ્યાપિ ।

(અહીં આપેલા) નિયમાનુસાર સિદ્ધ થયેલાનો પણ.

ઉદા૦ જિવં । તિવં । જેવં । તેવં ।

છાયા યયા । તયા । યયા । તયા ।

જેમ. તેમ. જેમ. તેમ.

વૃત્તિ અનાદાવિત્યેવ । ‘મયણુ’ । અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । ‘તસુ પર સંમલઉં જમ્મુ’ ।

અનાદનો જઃ ‘મયણુ’ (=મદનઃ કે મદનમ્).

અસંયુક્તનો જઃ તસુ પર સંમલઉં જમ્મુ (જુઓ ૩૬૬૩).

(૩૬૬) ~

વાડ્યો રો લુક્ ॥ ૭૨

પાછળનો ‘૨’ વિકલ્પે હ્રુમ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સંયોગાદધો વર્તમાનો રેફો હ્રુમ્ વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી રેફ વિકલ્પે હ્રુમ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જહ કેવેં-હ પાવીસુ પિડ । (જુઓ ૩૬૬૪)

વૃત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે:

ઉદા૦ (૨) જહ ભગા પારકડા તો સહિ મજ્જુ પ્રિણ (જુઓ ૩૭૬૩).

(૩૬૬) ~

અભૂતોઽપિ ક્વચિત્ ॥ ૭૨

ન હૂતો તેવો પશુ ક્યાંક.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્વચિદનિવમાનોઽપિ રેફો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ક્યાંક, (મૂળમાં) ન હોય તેવો રેફ પશુ હોય છે.

ઉદા૦ (૧) ત્રાસુ મહા-રિસિ ઇડ મળદ્ ‘જહ સુદ-સથુ પમાણુ ।

માયહૈં ચલણ નવંતાહૈં દિવેં દિવેં ગંગા-ગ્હાણુ’ ॥

શબ્દાર્થ ત્રાસુ-વ્યાસઃ । મહા-રિસિ-મહર્ષિઃ । ઇડ-ઇતદ્ । મળદ્-મળતિ,

કથયતિ । જહ-યદિ । સુદ-સથુ-શ્રુતિ-શાસ્ત્રમ્ । પમાણુ-પ્રમાણમ્ ।

માયહૈં-માતૃગામ્ । ચલણ-ચરણૌ । નવંતાહૈં-નમતામ્ । દિવેં દિવેં-

દિવા દિવા (= દિવસે દિવસે) । ગંગા-ગ્હાણુ-ગન્ગા-જ્ઞાનમ્ ।

છાયા મહર્ષિઃ વ્યાસઃ એતદ્ કથયતિ—યદિ શ્રુતિ-શાસ્ત્રમ્ પ્રમાણમ્ (તતઃ) માતૃણામ્ ચરણૌ નમતામ્ દિવસે દિવસે ગંગા-સ્નાનમ્ (ઇતિ) ।

મહર્ષિ વ્યાસ આમ કહે છે : જો શ્રુતિ-શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય, (તો) માતાઓનાં ચરણને નમનારાઓને દિવસે દિવસે ગંગાસ્નાન (સમું પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાનું માનજો).

વૃત્તિ કચિદિતિ કિમ્ ।

(સૂત્રમાં) કચિત્ (=કયાંક) એવું (છે એ) કેમ ? (જુઓ આ ઉદાહરણ) :

ઉદા૦ (૨) વાસેણ વિ મારહ-લંબિ વદ્ધ ।

શબ્દાર્થ વાસેણ—વ્યાસેન । વિ—અપિ । મારહ-લંબિ—ભારત-સ્તમ્ભે । વદ્ધ—વદ્ધાઃ ।

છાયા વ્યાસેન અપિ ભારત-સ્તમ્ભે વદ્ધાઃ ।

વ્યાસે પણ ભારતરૂપી સ્તંભે બાંધ્યા.....

૪૦૦ આપદ્વિપદ્સમ્પદાં દ્વિઃ ॥

આપદ્, વિપદ્, સમ્પદ્ના દ્વિઃ ૨.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘આપદ્’ ‘વિપદ્’ ‘સમ્પદ્’ इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં ‘આપદ્’, ‘વિપદ્’, ‘સમ્પદ્’ એમના દકારનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અનન્ન કરંતહો, પુરિસહો આવદ્ આવદ્ ।

શબ્દાર્થ અનન્ન—અનયમ્ । કરંતહો—કુર્વતઃ । પુરિસહો—પુરુષસ્ય । આવદ્—આપદ્ । આવદ્—આગચ્છતિ ।

છાયા અનયમ્ કુર્વતઃ પુરુષસ્ય આપદ્ આગચ્છતિ ।

અવિવેક કરતા પુરુષ પર આપત્તિ આવે છે.

ઉદા૦ (૨) વિપદ્ । સમ્પદ્ ।

છાયા વિપદ્ । સમ્પદ્ ।

— વિપત્તિ. સંપત્તિ.

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ ।

(સૂત્ર ૩૨૯માં) અધિકૃત પ્રાય (= 'ધાતુપ્રસંગ') એ શબ્દ અનુસાર :
ઉદા૦ (૩) ગુણહિં ન સંપય કિત્તિ પર ॥ (જુઓ ૩૩૫).

૪૦૧) કથં-યયા-તયાં યાદેરેમેમેહેધા હિતઃ ॥

કથમ્, યયા, તયાના થથી શરૂ થતા(અંશ)ના એમ, ઇમ, ઇહ,
ઇષ (એ) હિતઃ

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'કથ' 'યયા' 'તયા' इत्येतेषां યાદેરવયમસ્ય પ્રત્યેકમ્ 'એમ'
'ઇમ' 'ઇહ', 'ઇષ' इत्येते હિતશ્ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં, કથ, યયા, તયા એ દરેકના થથી શરૂ થતા અંશના
એમ, ઇહ, ઇમ, ઇષ એવા ચાર હિત આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) 'કેમ સમપ્પડ દુદ્ધુ દિણુ કિધ રયણી છુદ્ધુ હોઈ' ।

નવનદુ-દસણ-લાલસડ વહઈ મળોરહ સો ઇ ॥

શબ્દાર્થ કેમ-કથમ્ । સમપ્પડ-સમાપ્તતામ્ । દુદ્ધુ-દુધઃ । દિણુ-દિનઃ ।
કિધ-કથમ્ । રયણી-રજની । છુદ્ધુ-શીઘ્રમ્ । હોઈ-ભવતિ । નવવદ્ધુ-
દંસણ-લાલસડ-નવનદુ-દર્શન-લાલસઃ । વહઈ-વહતિ । મળોરહ-
મનોરથાન્ । સો-ઇ-સઃ અપિ ।

છાયા નવનદુ-દર્શન-લાલસઃ સ અપિ 'દુધઃ દિનઃ કથમ્ સમાપ્તતામ્,
રજની કથમ્ શીઘ્રમ્ ભવતિ' (ઇતિ) મનોરથાન્ વહતિ ।

નવોઢાને એવાની લાલસાવાળો તે જે 'દુધ દિવસ કેમ પૂરો થાય ?
રાત કેમ બલદી પડે ?' (એવા) મનોરથ સેવે છે.

ઉદા૦ (૨) ઓ ગોરી-મુહ-નિજિઅડ વહલિ છુક્કુ મિયકુ ।

અન્નુ-વિ જો પરિહવિયં-તણુ સો કિવેં ભવંઈ નિસકુ ॥

શબ્દાર્થ ઓ-ઓ । ગોરી-મુહ-નિજિઅડ-ગૌરી-મુખ-નિર્જિત । વહલિ-અન્ને ।
છુક્કુ-નિલીનઃ । મિયકુ-મૃગાકુઃ । અન્નુ-વિ-અન્યદ અપિ । જો-યઃ ।
પરિહવિય તણુ-પરિભૂત તનુઃ । સો-સઃ । કિવેં-કથમ્ । ભવંઈ-
ભ્રમતિ । નિસકુ-નિઃશક્યમ્ ।

છાયા ઓ ગૌરી-મુલ-નિર્જિતઃ મૃગાદ્ઃ અન્ને નિલીનઃ । અન્યદ્ અપિ યઃ પરિ-
ભૂતતનુઃ સઃ કયમ્ નિઃશઙ્કમ્ ભ્રમતિ ।

જે ! ગોરીના મુખ પામે હારેલો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ ગયો ! અને
જે ભાત-પરાસવ પામ્યો હોય તે નિઃશંક ભ્રમે (પલ્લુ) કેમ ?

ઉદા૦ (૩) 'વિવાહરિ તણુ રયણ-વણુ કિહ ઠિઝ સિરિ-આણંદ ।
નિરુવમ-રસુ પિર્ણે પિઅનિ જણુ સેસહોં દિણ્ણી મુદ' ॥

શબ્દાર્થ વિવાહરિ-વિમ્વાધરે । તણુ-તનુઃ । રયણ-વણુ-રદન-વ્રણઃ । કિહ-
કયમ્ । ઠિઝ-સ્થિતઃ । સિરિ-આણંદ-શ્રી-આનન્દ । નિરુવમ-રસુ-
નિરુપમ-રસમ્ । પિર્ણે-પ્રિયેણ । પિઅનિ-પીત્વા । જણુ-ઇવ । સેસહોં-
શેપસ્ય । દિણ્ણી-દત્તા । મુદ-મુદ્રા ।

છાયા 'શ્રી-આનન્દ, વિમ્વાધરે તનુઃ રદન-વ્રણઃ કયમ્ સ્થિતઃ' । 'પ્રિયેણ
નિરુપમ-રસમ્ પીત્વા શેપસ્ય મુદ્રા ઇવ દત્તા' ।

'શ્રી આનંદ, ઊંઘાધર પર રહેલો નમણો દંતક્ષત કેવો છે ?'
'અતુપમ (અધર-)રસ પીને પ્રિયે બાકીના પર બાણે કે મુદ્રા
લગાવી (દીધી) !'

ઉદા૦ (૪) મણ સહિ નિહુઅડેં તેવેં મહ્ જઇ પિઝ દિદ્ધુ સ-દોસુ ।
જેવેં ન જાણઇ મજ્ઞુ મણ પક્ષાવડિઅં તાસુ ॥

શબ્દાર્થ મણ-મળ, કયય । સહિ-સહિ । નિહુઅડેં-નિમૃતમ્ । તેવેં-તથા ।
મહ્-મામ્ । જઇ-યદિ । પિઝ-પ્રિયઃ । દિદ્ધુ-દૃષ્ટઃ । સ-દોસુ-સ-દોષઃ ।
જેવેં-યથા । ન-ન । જાણઇ-જાનાતિ । મજ્ઞુ-મમ । મણુ-મનઃ ।
પક્ષાવડિઅં-પક્ષાપતિતમ્ । તાસુ-તસ્ય ।

છાયા સહિ, યદિ પ્રિયઃ સ-દોષઃ દૃષ્ટઃ (તર્હિ) મામ્ (પ્રતિ) તથા નિમૃ-
તમ્ કયય, યથા તસ્ય પક્ષાપતિતં મમ મનઃ ન જાનાતિ ।

સખી, જે (મારો) પ્રિયતમ અપશધી (હોવાનું તે) બેયું હોય,
(તો) મને (તે વાત) એવી છાની રીતે કહે કે જેથી તેનું પક્ષપાતી
(એવું) મારું મન (તે) બાણી ન બાંધે.

ઉદા૦ (૫) જિવં જિવં વંકિમ લોઅળહં.....

તિવં તિવં વમ્મહુ નિઅય-સર(જુઓ ૩૪૪૧૨)

ઉદા૦ (૬) મઈં જાણિઉં પિઅ વિરહિઅઈં ક-વિ ધર હોઈ વિઆલિ ।
નવર મિઅંકુ-વિ તિહ તયઈ જિહ દિણયરુ સય-ગાલિ ॥
(જુઓ ૩૭૭૧૧).

વૃત્તિ એવં જિઘ-તિધાલુદાહાર્યો ।

એ (૧૪) પ્રમાણે જિઘ, તિધનાં ઉદાહરણ આપવાં.

૪૦૨ યાદક્તાદક્કીદક્કીદક્કાં દાદેરેહઃ ॥

યાદક્, તાદક્, કીદક્, ર્દક્કના દ્વિતી શરૂ થતાનો હિત્ એવો પદ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યાદગાદીનાં દાદેરવ્યવસ્ય હિત્ 'એહ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, યાદક્ વગેરેના દ્વિતી શરૂ થતા અંશનો હિત્ એવો પદ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ મઈં મણિઅડ વલિ-રાય તુહૂં કેહડ મગણુ પદ્ધ ।

જેહુ તેહુ ન-વિ હોઈ વઢ સઈં નારાયણુ પદ્ધ ॥

શબ્દાર્થ મઈં-મયા । મણિઅડ-મણિતઃ । વલિ-રાય-વલિ-રાજ । તુહૂં-ત્વમ્ ।
કેહડ-કીદક્ । મગણુ-માર્ગણઃ । પદ્ધ-પપઃ । જેહુ-યાદક્ । તેહુ-
તાદક્ । ન-વિ-ન અપિ । હોઈ-ભવતિ । વઢ-મૂર્ધ્વ । સઈં-સ્વયમ્ ।
નારાયણુ-નારાયણઃ । પદ્ધ-પપઃ ।

છાયા વલિ-રાજ, મયા ત્વમ્ મણિતઃ પપઃ કીદક્ માર્ગણઃ (ઇતિ) । મૂર્ધ્વ,
ન અપિ યાદક્ તાદક્ ભવતિ । સ્વયમ્ નારાયણઃ પપઃ ।

પાલિરાજ, મેં તને કહુંને કે આ કેવો માગણુ છે ! મૂર્ધ્વ, જેવો
તેવો નથી (એ). એ (તો) છે સ્વયં નારાયણુ !

૪૦૩ અતાં હઈસઃ ॥

અનો હિત્ એવો અઈસ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યાદગાદીનામદન્તાનાં યાદશ-તાદશ-કીદશેદશનાં દાદેરવ્યવસ્ય
હિત્ 'અઈસ' ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, અકારાંત યાદશ્ વગેરેના—(એટલે કે) યાદશ, તાદશ, કીદશ, ઈદશના દ્વિતી શરૂ થતા અંશનો હિત એવો અહિંસ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જહસો । તહસો । કહસો । અહસો ।

છાયા યાદશઃ । તાદશઃ । કીદશઃ । ઈદશઃ ।

જેવો. તેવો. કેવો. આવો.

૪૦૪ યત્ર-તત્રયોસ્તસ્ય હિદેત્ય્વચ્ચુ ॥ ✓ . . .

યત્ર, તત્રના વ્રના હિત એવા एत्थુ, અત્તુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યત્ર-તત્ર-શબ્દયોસ્તસ્ય 'एत्थુ' 'अत्तु' इत्येतौ હિતૌ ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં, યત્ર, તત્ર એ શબ્દોના વ્રના एत्थુ, અત્તુ એવા હિત (આદેશ) થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જહ સો ઘઢદિ પ્રયાવદી કેત્થુ વિ લેપ્પિણુ સિક્કુ ।
જેત્થુ-વિ તેત્થુ-વિ एत्થુ જગિ મળ તો તહિ સારિક્કુ ॥

શબ્દાર્થ જહ—યદિ । સો—સઃ । ઘઢદિ—ઘટયતિ । પ્રયાવદી—પ્રજાપતિઃ ।
કેત્થુ-વિ—કુત્ર અપિ । લેપ્પિણુ—ગૃહીત્વા । સિક્કુ—શિક્ષામ્ । જેત્થુ-વિ—
યત્ર અપિ । તેત્થુ-વિ—તત્ર અપિ । एत्થુ—અત્ર । જગિ—જગતિ । મળ—
કથય । તો—તતઃ । તહિ—તસ્યાઃ । સારિક્કુ—સાદૃશ્યમ્ ।

છાયા યદિ સઃ પ્રજાપતિઃ અત્ર જગતિ યત્ર અપિ તત્ર અપિ કુત્ર અપિ શિક્ષામ્
ગૃહીત્વા ઘટયતિ, તતઃ અપિ કિં (સિચ્યતે) તસ્યાઃ સાદૃશ્યમ્ ? મળ ।

કહે, જો એ પ્રજાપતિ આ જગતમાં જ્યાં-ત્યાંથી—(અરે) ક્યાંયથી
પણ શિક્ષણ મેળવીને (કોઈ રૂપ) ઘડે, તો (એ) તે (સ્ત્રી)નું સામ્ય
(સિદ્ધ થાય ખરું) ?

ઉદા૦ (૨) જત્તુ ઠિદો । તત્તુ ઠિદો ।

છાયા યત્ર સ્થિતઃ । તત્ર સ્થિતઃ ।

જ્યાં રહેલો. ત્યાં રહેલો.

૪૦૫

एत्थु कुत्रात्रे ॥

कुत्र, अत्रमां एत्थु.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'કુત્ર' 'અત્ર' इत्येतयोश्चशब्दस्य द्वित् 'एत्थु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, કુત્ર, અત્ર એમના ત્ર શબ્દનો દ્વિત્ એવો ઇત્થુ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ કેત્યુ-વિ લેપિણુ સિવલ્લુ ।

જેત્યુ-વિ તેત્યુ-વિ ઇત્યુ જગિ ॥ (જુઓ ૪૦૪૧)

૪૦૬

यावत्तावतोवदिर्म उँ महीं ॥

यावत्, तावत्ना वथी शङ्क यत्तानो म, उँ, महीं.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યાવત્તાવદિસ્યવ્યયોર્વકારાદેરવ્યવસ્ય 'મ', 'ઉં', 'મહિં' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, યાવત્, તાવત્ એ અવ્યયોના વ થી શક્ય થતા અંશના મ, ઉં, મહિં એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) जाम न निवडइ कुंभ-यडि सीह-चवेड-चडक ।

ताम समत्तहँ मयगलहँ पइ पइ वज्जइ दक्क ।

શબ્દાર્થ જામ-યાવત્ । ન-ન । નિવડઈ-નિપતતિ । કુંભ-યડિ-કુમ્ભ-તટે ।

સીહ-ચવેડ-ચડક (દે.)-સિંહ-ચપેટા-ગ્રહારઃ । તામ-તાવત્ । સમત્તહં-સમસ્તાનામ્ । મયગલહં-ગજાનામ્ । પઈ પઈ-પદે પદે । વજ્જઈ-વાચતે । દક્ક-દક્કા ।

છાયા યાવત્ કુમ્ભ-તટે સિંહ-ચપેટા-ગ્રહારઃ ન નિપતતિ તાવત્ સમસ્તાનામ્ ગજાનામ્ પદે પદે દક્કા વાચતે ।

ત્યાં સુધી કુંભતટ પર સિંહની થપડનો ફટકો નથી પડતો, ત્યાંસુધી (જ) સમસ્ત હાથીઓને પગલે પગલે દોલ વાગે છે.

ઉદા૦ (૨) तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर जाउँ न नेह गलंति ।

नेहि पण्डइ ते जि तिल तिल फिट्ठनि खल होंति ॥

શબ્દાર્થ તિલહૈ—તિલાનામ્ । તિલત્તણુ—તિલત્વમ્ । તારૈ—તાવત્ । પર—
માત્રમ્, એવ । જારૈ—યાવત્ । ન—ન । નેહ—ઘેહાઃ । ગલંતિ—ગલન્તિ ।
નેહિ—ઘેહે । પણદ્વૈ—પ્રણટે । તે—તે । જિ—એવ । તિલ—તિલાઃ ।
તિલ—તિલાઃ । ફિટ્વિ—નદ્વા । યલ—યલાઃ । હોતિ—ભવન્તિ ।

છાયા તિલાનામ્ તિલત્વમ્ તાવત્ એવ, યાવત્ ઘેહાઃ ન ગલન્તિ । ઘેહે
પ્રણટે તે એવ તિલાઃ, તિલાઃ નદ્વા યલાઃ મવન્તિ ।

તલનું તલપણું તાંસુધી જ હોય છે, ત્યાં સુધી (તેમના) સ્નેહ
(=પ્રેમ, તેલ) ગળી જતા નથી. સ્નેહ નદ્ર થતાં તેના તે જ તલ, તલ
પ્રીટીને ‘ખલ’ (=ખોળ, શઠ) બને છે.

ઉદા૦ (૩) જામહિં વિસમી કજ ગઈ જીવહૈ મજ્ઞે દૈ ।
તામહિં અચ્છડ ઇયરુ જણુ સુઅણુ-વિં અંતરુ દેઈ ॥

શબ્દાર્થ જામહિં—યાવત્ । વિસમી—વિષમા । કજ-ગઈ—કાર્ય-ગતિઃ । જીવહૈ—
જીવાનામ્ । મજ્ઞે—મધ્યે । દૈ—એતિ । તામહિં—તાવત્ । અચ્છડ—
આસ્તામ્ । ઇયરુ—ઇતરઃ । જણુ—જનઃ । સુઅણુ-વિ—સુજનઃ અપિ ।
અંતરુ—અન્તરમ્ । દેઈ—દદાતિ ।

છાયા યાવત્ જીવાનામ્ મધ્યે વિષમા કાર્ય-ગતિઃ એતિ, તાવત્ આસ્તામ્
ઇતરઃ જનઃ, સુજનઃ અપિ અન્તરમ્ દદાતિ ।

જેવી પ્રાણીઓ વચ્ચે વિષમ દ્રશ્યા આવે છે (=આવી પડે છે)
તેવો (જ), ખીજું કોઈ માણસ તો સમજ્યા—સમજના પણ અંતર
રાખે છે (=સામનો થઈ જાય છે) ।

૪૦૭ વા યત્તદોસ્તોર્દેવહઃ ॥

વિકલ્પે યદ્, તદના અતુનો ઢિત્ એવો એવહ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ‘યદ્’ ‘તદ્’ ફલેતયોસ્ત્વન્તયોર્પાવચ્ચામતોર્નિઘારાદેરવયવસ્ય ઢિત્
‘એવહ’ ફલ્યાદેશો વા મત્તિ ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અતુ હોય તેવા યદ્, તદના—(એટલે કે) યાવત્;

તાવત્તા ચક્રારથી શરૂ થતા અંશનો હિત એવો એવઢ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) જેમ્હુ અંતરુ રાવણ રામહૃં, તેમ્હુ અંતરુ પટ્ટણ-ગામહૃં ॥

શબ્દાર્થ જેવ્હુ—યાવત્ । અંતરુ—અન્તરમ્ । રાવણ-રામહૃં—રાવણ-રામયોઃ ।

તેમ્હુ—તાવત્ । અંતરુ—અન્તરમ્ । પટ્ટણ-ગામહૃં—પટ્ટણ-ગ્રામયોઃ ।

છાયા યાવત્ અન્તરમ્ રાવણ-રામયો, તાવત્ અન્તરમ્ પટ્ટણ-ગ્રામયોઃ ।

જેવ્હુ રામ ને રાવણ વચ્ચે અંતર, એવ્હું (જ) નગર ને ગામ વચ્ચે અંતર.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે.

ઉદા૦ (૨) જેત્તુલો । તેત્તુલો ।

યાવાન્ । તાવાન્ । એટલો. તેટલો.

૪૦૮ વેદં-કિમોર્યાદિઃ ॥

વિકલ્પે હદમ્, કિમ્ના યથી શરૂ થતાનો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'હદમ્' 'કિમ્' હત્યેતયોરત્યન્તયોરિયત્-કિયતોર્યકારાદેરવયવસ્ય હિત્-એવઢ હ્યાદેશો વા ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અણ છે. તેવા હદમ્ ને કિમ્ના—(એટલે કે) હ્યત્ ને કિયત્ના ચક્રારથી શરૂ થતા અંશનો હિત એવો એવઢ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (૧) એવ્હુ અંતરુ । કેવ્હુ અતરુ ।

છાયા હ્યત્ અતરમ્ । કિયત્ અતરમ્ । એવ્હું અંતર. કેવ્હું અંતર ?

વૃત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે

ઉદા૦ (૨) એત્તુલો । કેત્તુલો ।

છાયા હ્યાન્ । કિયાન્ । એટલો. કેટલો.

૪૦૯

પરસ્પરસ્યાદિરઃ ॥

પરસ્પરના આદિમાં અ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે પરસ્પરસ્યાદિરકારો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, પરસ્પરના આદિમાં અકાર આવે છે.

ઉદા૦ તે મુગગડા હરાવિઆ જે પરિવિદ્ધા તાહ્ન ।

અવરોપ્પરુ જોમંતાહ્ન સામિત ગંજિત જાહ્ન ॥

શબ્દાર્થ તે-તે । મુગગડા-મુદ્ગાઃ । હરાવિઅ-હારિતાઃ । જે-યે । પરિવિદ્ધા-

પરિવિદ્ધાઃ । તાહ્ન-તેમ્યઃ । અવરોપ્પરુ-પરસ્પરમ્ । જોમંતાહ્ન-પશ્યતામ્ ।

સામિત-સામી । ગંજિત (દે.)-પરાજિતઃ । જાહ્ન-યેવામ્ ।

છાયા યે મુદ્ગાઃ તેમ્યો પરિવિદ્ધાઃ, તે (તૈઃ) હારિતાઃ, યેવામ્ પરસ્પરમ્ પશ્યતામ્ સામી પરાજિતઃ ।

જેઓ પરસ્પરને જોતાં (=જોતા રહ્યા, ને) છતાં સ્વામીનો પશબ્ધ થયો, તેમને જે મગ પીરસ્યા હતા તે અક્ષણ (જ) ગયા.

૪૧૦ કાદિસ્યૈદોતોરુચાર-લાઘવમ્ ॥

‘ક’ વગેરેમાં રહેલા ઇ ને ઓ નું ઉચ્ચાર લાઘવ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે કાદિપુ વ્યક્તનેપુ સ્થિતયોરે ઓરિ રિસેતપોરુચારણસ્ય લાઘવં પ્રાયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, ‘ક’ વગેરે બ્યંજનોમી રહેલા ઇ, ઓ એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) સુષ્ણે ચિત્તિજ્ઞ માણુ । (જુઓ ૩૯૬૨).

ઉદા૦ (૨) તસુ હર્ષ કલિ-જુગિ દુલહર્ષો । (જુઓ ૩૩૮).

૪૧૧

પદાન્તે ં-ઙ્-ઙિ-ઙકારાણામ્ ॥

અપભ્રંશમાં, પદને અંતે રહેલા ડં, ડું, હિને હં એમનું વ્યથારણ
પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) અન્નુ જુ તુચ્છઉં તહે ધળહે । (જુઓ ૩૫૦૧).

ઉદા૦ (૨) વલિકિજઉં છુઅણસુ । (જુઓ ૩૩૮).

ઉદા૦ (૩) તરુહું-વિ વક્કલ । (જુઓ ૩૪૧૨).

ઉદા૦ (૪) લાગ-વિસાદિડ જહિં લહહું । (જુઓ ૩૮૬૧).

ઉદા૦ (૫) તળહેં તડ્ઝી મગિ ન-વિ (જુઓ ૩૩૯).

૪૧૨

મ્હો મ્મો વા ॥ ૧

મ્હ વિકૃદ્ધે મ્મ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'મ્હ' इत्यस्य स्थाने 'म्म' इति मकाराक्रान्तो भक्तारो वा
भवति । 'म्ह' इति 'पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-मा-स्मा म्हः' (८।२।७४) इति
प्राकृतलक्षण-विहितोऽत्र गृह्यते । संस्कृते तदसम्भवात् ।

અપભ્રંશમાં, મ્હને સ્થાને મ્મ એમ પૂર્વ મકારયુક્ત મકાર વિકૃદ્ધે
થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે અસંભવિત હોવાથી 'મ્હ' એટલે 'પક્ષ્મ શ્મ ષ્મ-સ્મ-
સ્મા મ્હ । (=પક્ષ્મ, શ્મ, ષ્મ, સ્મને લગી મ્હ-૮।૨।૭૪) એમ પ્રાકૃત
વ્યાકરણ પ્રમાણેનો અહીં સમજવાનો છે.

ઉદા૦ (૧) ગિમ્મો । સિમ્મો ॥

છાયા પ્રીમ્મઃ । શ્લેષ્મા । ગ્રીષ્મ. શ્લેષ્મ.

ઉદા૦ (૨) વમ્મ તે વિરલા કે-વિ નર જે સવગ-છહલ ।

જે વક્તા તે વંચપર જે ઠજુઅ તે વહલ ॥

શબ્દાર્થ વમ્મ-વ્રહ્મન્ । તે-તે । વિરલા-વિરલા. । કે-વિ-કે અપિ । નર-
નરાઃ । જે-યે । સવગ-છહલ (દે.)-સર્વાન્ન-વિદગ્ધાઃ । જે-યે । વક્તા-
વક્તાઃ । તે-તે । વંચપર-વશ્ચકાઃ । જે-યે । ઠજુઅ-ઠ્ઠજવ. । તે-તે ।
વહલ (દે.)-વલીપદા. ।

છાયા પ્રહન્, યે સર્ગજ્ઞ-વિદગ્ધાઃ, તે કે અપિ નરાઃ વિરલાઃ । યે વક્ત્રઃ, તે વચ્ચકાઃ । યે ઋજવઃ, તે બલીપર્દાઃ ।

(હે) પ્રહન્, જેઓ સર્વ પ્રકારે વિદગ્ધ હોય તેવા પુરુષો કોઇક વિરલ (જ) હોય છે. (બાકી તો) જે વાંકા હોય તે ઠગારા હોય, (ને) જે સીધા હોય તે બળદ હોય !

૪૧૩ અન્યાદશોઽન્નાદસાવરાદસૌ ॥

અન્યાદશ એ અન્નાદસ, અવરાદસ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અન્યાદશશબ્દસ્ય 'અન્નાદસ', 'અવરાદસ' इत्यादेशो भवत ।

અપભ્રંશમાં, અન્યાદશ શબ્દનાં અન્નાદસ ને અવરાદસ એવા બે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ અન્નાદસૌ । અવરાદસૌ ।

છાયા અન્યાદશ । અન્યાદશઃ । ખીબ જેવો. ખીબ જેવો.

૪૧૪ પ્રાયસઃ પ્રાત-પ્રાઇવ-પ્રાઇમ્વ-પગિમ્વાઃ ॥

પ્રાયસ્ના પ્રાત, પ્રાઇવ, પ્રાઇમ્વ, પગિમ્વ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'પ્રાયસ' इत्येतस्य 'પ્રાત', 'પ્રાઇવ', 'પ્રાઇમ્વ' 'પગિમ્વ' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, પ્રાયસ્ના પ્રાત, પ્રાઇવ, પ્રાઇમ્વ ને પગિમ્વ એવા ચાર આદેશ થાય છે

ઉદા૦ (૧) અન્ને તે દીહર લોઅળ, અન્નુ તે મુઅ-જુઅલ્લ ।

અન્નુ સુ ઘળ-ઘળ-હારુ, તે અન્નુ જિ મુહ-કમલ્લ ॥

અન્નુ જિ કેસ-કલાવુ, સુ અન્નુ જિ પ્રાત વિહિ ।

જેણ નિઅમ્બિણિ ઘડિઅ, સ ગુળ-લાયળ્ણ-ણિહિ ॥

શબ્દાર્થ અન્ને-અન્યે । તે-તે । દીહર-દીર્ઘે । લોઅળ-લોચને । અન્નુ-અન્યદ્ ।

તે-તદ્ । મુઅ-જુઅલ્લ-મુજયુગલમ્ । અન્નુ-અન્યઃ । સુ-સ । ઘળ-
- ઘળ-હારુ-ઘન-સ્તન-ભારઃ । તે-તદ્ । અન્નુ જિ-અન્યદ્ એવ । મુહ-
કમલ્લ-મુલ-કમલમ્ । અન્નુ-જિ-અન્ય. એવ । કેસ-કલાવુ-કેશ-

કલાપઃ । સુ-સઃ । અન્નુ-જિ-અન્યઃ એવ । પ્રાડ-પ્રાયઃ । પ્રિહિ-વિપ્રિઃ ।
જેણ-યેન । નિયમ્વિણિ-નિતમ્વિની । ઘટિઅ-ઘટિતા । સ-સા ।
ગુણ-જાયણ-ગિહિ-ગુણ-જાવણ્ય-નિધિઃ ।

છાયા તે દીર્ઘે લોચને અન્યે । તદ્ મુજ-યુગલમ્ અન્યદ્ । સઃ ઘન-સ્તન-મારઃ
અન્યઃ । તદ્ મુખ-કમલમ્ અન્યદ્ એવ । સઃ કેશ-કલાપઃ અન્યઃ
એવ । યેન સા ગુણ-જાયણ્ય-નિધિઃ નિતમ્વિની ઘટિતા (સઃ) નિધિઃ
(અપિ) પ્રાયઃ અન્યઃ એવ ।

અનેરાં છે એ દીર્ઘ લોચન; અનેરું છે એ બુજયુગલ; અનેરો છે
એ ઘન સ્તનોનો ભાર; અનેરું જ છે એ મુખકમળ; અનેરો જ છે એ
કેશકલાપ; (ને) જેણે એ શુભ ને લાવણ્યના નિધિ રૂપ નિતંબિનીને
ઘડી (તે) વિધાતા (પણ), લાગે છે કે, અનેરો જ છે ।

ઉદા૦ (૨) પ્રાહ્વ મુણિહ્-વિ અંતડી તેં મણિઅઢા ગણંતિ ।
અણ્વ નિરામદ્ પરમ-પદ્ અજ્ઞુ-વિ લડ ન લહતિ ॥

શબ્દાર્થ પ્રાહ્વ-પ્રાયઃ । મુણિહ્-વિ-મુનીનામ્ અપિ । અંતડી-આન્તિઃ । તેં-
તેન । મણિઅઢા-મણીન્ । ગણંતિ-ગણયન્તિ । અણ્વ-અક્ષયે । નિરામદ્-
નિરામયે । પરમ-પદ્-પરમ-પદે । અજ્ઞુ-વિ-અથ અપિ । લડ-લયમ્ । ન-
ન । લહતિ-લમન્તે ।

છાયા પ્રાયઃ મુનીનામ્ અપિ આન્તિઃ । તેન (તે) મણીન્ ગણયન્તિ । અક્ષયે
નિરામયે પરમ-પદે (અ તે) અથ અપિ લયમ્ ન લમન્તે ।

લાગે છે કે, મુનિઓને પણ આંતિ (જ) હોય છે (=મુનિઓ
પણ આંતિમાં જ હોય છે). એટલે તો (તેઓ) મણુકા ગણે છે, ને હજી
પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપદમાં લય પ્રાપ્ત કરતા નથી.

ઉદા૦ (૩) અંસુ-જૈલ્ પ્રાહ્મ્વ ગોરિઅહ્ સહિ ઉચ્ચત્તા નયણ-સર ।
તેં સંમુહ સંપેસિઆ દૈતિ તિરિચ્છી ઘત્ત પર ॥

શબ્દાર્થ અંસુ-જૈલ્-અશ્રુ-જલેન । પ્રાહ્મ્વ-પ્રાયઃ । ગોરિઅહ્-ગૌર્યાઃ । સહિ-
સહિ । ઉચ્ચત્તા-ઉદ્વૃત્તૌ । નયણ-સર-નયન-શરૈ । તે-તેન । સંમુહ-

સમ્મુલ્લૌ । સંપેસિઆ-સંપ્રેપિતૌ । દેતિ-દત્તઃ । તિરિચ્છી-તિર્યગ્ । વત્ત-
ઘાતમ્ । પર-કેવલમ્ ।

છાયા સખિ, ગૌર્યાઃ નયન-શરૌ અશ્રુ-જલેન પ્રાયઃ ડદ્દુવૃત્તૌ । તેન સંમુલ્લૌ
સંપ્રેપિતૌ (અપિ) કેવલમ્ તિર્યગ્ ઘાતમ્ દત્તઃ ।

સખી, લાગે છે કે ગોરીનાં નયન-શર અશ્રુજળથી ખરડાયાં છે.
તેથી (તો સીધાં) સામે મોકલ્યાં (છતાં તે) માત્ર આડી ચોટ દે છે
(=તેમની માત્ર આડી ચોટ લાગે છે).

ઉદા૦ (૪) 'એસી પિઝ રુસેસુ હઠ્ઠ રુટ્ટી મદ્દ અણુનેઈ' ।

પર્ગિમ્વ એ મળોરહદ્દ દુક્કરુ દઈઝ કરેઈ ॥

શબ્દાર્થ એસી-એષ્યતિ । પિઝ-પ્રિયઃ । રુસેસુ-રોપિષ્યામિ । હઠ્ઠ-અહમ્ ।
રુટ્ટી-રુદ્ધામ્ । મદ્દ-મામ્ । અણુનેઈ-અનુનયતિ (= અનુનેષ્યતિ) ।
પર્ગિમ્વ-પ્રાયઃ । એ-એતાન્ । મળોરહદ્દ-મનોરથાન્ । દુક્કરુ-દુષ્કરઃ ।
દઈઝ-દયિતઃ । કરેઈ-કરોતિ ।

છાયા 'પ્રિયઃ એષ્યતિ । અહમ્ રોપિષ્યામિ । મામ્ રુદ્ધામ્ (સઃ) અનુનેષ્યતિ ।'
પ્રાયઃ એતાન્ મનોરથાન્ દુષ્કરઃ દયિતઃ કરોતિ ।

'પ્રિયતમ આવશે. હું રિસાઈશ. મને રિસાથેલીને (એ) મનાવશે'-
ઘણુખરું આવા (આવા) મનોરથ દુષ્ટ દયિત (દયિતાઓના મનમાં)
કરે (=જનમાવે) છે.

૪૧૫ વાઙ્મયથોઽનુઃ ॥ ✓

વિકલ્પે અન્યથાનો અનુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'અન્યથા'-શબ્દસ્ય 'અનુ' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અન્યથા એ શબ્દનો વિકલ્પે અનુ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વિરહાળ-જાલ-કરાલિયઝ પહિઝ કો-વિ બુદ્ધિવિ ઠિઅઝ ।

અનુ સિસિર-કાલિ સીઅલ-જલહુ ધૂમુ કહંતિહુ ડદ્ધિઅઝ ॥

શબ્દાર્થ વિરહાળ-જાલ-કરાલિયઝ-વિરહાળ-જ્વાલા-પીડિતઃ । પહિઝ-
પયિકઃ । કો-વિ-કઃ અપિ । બુદ્ધિવિ-મહત્ત્વા । ઠિઅઝ-સ્થિતઃ ।

અનુ-અન્યથા । સિસિર-કાલે-શિશિર-કાલે । સીઅડ-જડહુ-શીનડ-
જલાત । ધૂમુ-ધૂમ. । કહતિહુ-કુન. । ઉદ્દિઅડ-ઉચિત ।

છાયા વિરહાનહ-ગ્ગાલા-પીડિતઃ કઃ અપિ પથિક (અત્ર) મદૂક્તમા સ્થિતઃ ।
અન્યથા શિશિર-કાલે શીતઃ-જલાત કુનઃ ધૂમ ઉચિતઃ ।

વિરહાનહની જગાળાથી પીડાયેલો કોઈ પથિક (અરી) ડૂબી
(=ડૂબકી ભારીને) રહ્યો (લાગે છે) નહીં તો શિશિરઋતુમા (ને
વળી) શીતળ જળમાથી ધુમાડો ક્યાંથી બેઠે ?

વૃત્તિ પક્ષે ॥ બીજે પક્ષે:

ઉદા૦ ૨, છાયા અન્નહ (= અન્યથા). નહીં તો.

૪૧૬ કુતસઃ કઃ કહતિહુ ॥

કુતસના કઃ, કહતિહુ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'કુતસ'—શબ્દસ્ય 'કઃ', 'કહતિહુ' इत्यादेशો भवत ।

અપભ્રંશમા, કુતસ એ શબ્દના કઃ ને કહતિહુ એમ બે આદેશ
થાય છે.

ઉદા૦ (૧) મહુ કતહો ગુઢ-ઢિઅહો કઃ છુપડા ગ્લતિ ।

અહ રિડ-રુહિરે ઉલ્હવહ અહ અપ્પળે, ન ભતિ ॥

શબ્દાર્થ મહુ-મમ । કતહો-કાતસ્ય । ગુઢ-ઢિઅહો-ગોષ્ઠ સ્થિતસ્ય । કઃ-
કુન । છુપડા-કુટીરકાણિ । ગ્લતિ-જ્વલન્તિ । અહ-અય । રિડ-
રુહિરે-રિપુ-રુધિરેણ । ઉલ્હવહ (ટે.)-નિર્ગાપયતિ । અહ-અય ।
અપ્પળે-સ્વકીયેન । ન-ન । ભતિ-ભ્રાન્તિ ।

છાયા મમ કાન્તસ્ય ગોષ્ઠ સ્થિતસ્ય (સત.), કુત કુટીરકાણિ જ્વલન્તિ ?
અથ રિપુ-રુધિરેણ નિર્ગાપયતિ, અથ સ્વકીયેન, ન ભ્રાન્તિ ।

મારો પ્રિયતમ ગોષ્ઠમા હોય ને છુપડા ક્યાથી (=કેમ) ગળે ? કાં
તો તે શત્રુના લોહીથી (તેમને) ઓલવી નાળે, કા તો પોતાના
(લોહીથી)—(એમા કોઈ) શંકા જ નથી.

ઉદા૦ (૨) ધૂમુ કહતિહુ ઉદ્દિઅડ । (જુઓ ૪૧૫ા૧).

૪૧૭

તતસ્તદોસ્તોઃ ॥

તતસ્, તદાનો તો.

વૃત્તિ અપભ્રંશે 'તતસ્', 'તદા' इत्येतयो'स्तो' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, તતસ્ને તદા એ બેનો તો એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० જડ ભગા પારકડા તો સહિ મજ્જુ પ્રિણ । (જુઓ ૩૭૬।૩)

૪૧૮ એવં-પરં-સમં-ધ્રુવં-મા-મનાક એમ્વ પર સમાણુ ધ્રુવુ મં મણાઉં ॥

એવમ્, પરમ્, સમમ્, ધ્રુવમ્, મા, મનાકના એમ્, પર, સમાણુ, ધ્રુવુ, મં, મણાઉં.

વૃત્તિ અપભ્રંશે एवमादीनां एव्वादय आदेशा भवन्ति । एवमः एवम् ।

અપભ્રંશમાં, એવમ્ વગેરેના એમ્વ વગેરે આદેશ થાય છે.
એવમ્ નો એમ્વઃ—

ઉદા० (૧) પ્રિય-સંગમિ કડ નિદડી પિઅહોં પરોક્ષહોં કેમ્વ ।

મદ્દે ત્રિન્નિ-વિ વિન્નાસિઆ નિદ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥

શબ્દાર્થ પ્રિય-સંગમિ—પ્રિય-સહ્ગમે । કડ—કુતઃ । નિદડી—નિદ્રા । પિઅહોં—
પ્રિયસ્ય । પરોક્ષહોં—પરોક્ષસ્ય । કેમ્વ—કથમ્ । મદ્દે—મયા । ત્રિન્નિ-વિ—
દ્વે અપિ । વિન્નાસિય—વિનાશિતે । નિદ—નિદ્રા । ન—ન । એમ્વ—એવમ્ ।
ન—ન । તેમ્વ—તથા ।

અર્થા પ્રિય-સહ્ગમે કુતઃ નિદ્રા । પ્રિયસ્ય પરોક્ષસ્ય (સતઃ) કથમ્ । મયા દ્વે
અપિ વિનાશિતે । નિદ્રા ન એવમ્, નુ તથા ॥

પ્રિયના સંગમાં નિદ્રા ક્યાંથી (=કેવી) ? પ્રિય આંખથી દૂર હોય
ત્યારે (પશુ) કેવી ? એ તો (તે) બંને (રીતે) શુભાવી—નિદ્રા ન
આમ (કે) ન તેમ !

વૃત્તિ પરમઃ પરઃ ॥ પરમ્નો પર.

ઉદા० (૨) ગુણહિ ન સંપય કિત્તિ પર (જુઓ ૩૩૫).

વૃત્તિ સમમઃ સમાણુઃ ॥ સમમ્નો સમાણુ.

ઉદા० (૩) કંતુ જુ સીહહોં ઉવમિઅહ તં મહુ ધંડિડ માણુ ।

સીહુ નિરક્ષય ગય હણડ પિડ પય-રક્ષ-સમાણુ ॥ ,

શબ્દાર્થ કંતુ-કાન્તઃ । હુ-યદ્ । સીંહૌ-સિંહસ્ય (= સિંહેન) । ઉપમિ-
અદ-ઉપમીયતે । તં-તદ્ । મદ્-મમ । પંઢિત-લઘિતઃ । માણુ-માનઃ ।
સીદ્ધ-સિંદ્ધઃ । નિરક્ષય-નીરક્ષકાન્ । ગય-ગજાન્ । હણદ્-હન્તિ ।
પિત-પ્રિયઃ । પય-રક્તસમાણુ-પદાતિ-રક્ષક-સમમ્ ।

છાયા યદ્ કાન્તઃ સિંહેન ઉપમીયતે તદ્ મમ માનઃ લઘિતઃ । (યતઃ) સિંદ્ધઃ
નીરક્ષકાન્ ગજાન્ હન્તિ, પ્રિયઃ (હુ) પદાતિ-રક્ષક-સમમ્ ।

(ભાશા) પ્રિયતમને જે સિંહની ઉપમા અપાય છે, તેથી મારું
અભિમાન ખંડિત (થાય છે. કેમ કે) સિંહ રક્ષક વિનાના ગળેને
હણે છે, (જ્યારે) પ્રિયતમ પદાતિ રક્ષકો સહિત (ગળેને હણે છે).

વૃત્તિ ધુન્મો ધ્રુવઃ ॥ ધુન્મનો ધ્રુવ.

ઉદા૦ (૪) ચંચલુ-જીવિત ધ્રુવ મરણુ પિઅ રુસિજ્ઞદ્ કાઈં ।
હોસઈં દિઅહા રુસણા દિવ્વઈં વરિસ-સયાઈં ॥

શબ્દાર્થ ચંચલુ-ચચ્ચલમ્ । જીવિત-જીવિતમ્ । ધ્રુવ-ધ્રુવમ્ । માણુ-મરણમ્ ।
પિઅ-પ્રિય । રુસિજ્ઞદ્-રૂપ્યતે । કાઈં-કિમ્ । હોસઈં-ભવિષ્યન્તિ ।
દિઅહા-દિવસાઃ । રુસણા-રોપયુક્તાઃ । દિવ્વઈં-દિવ્યાનિ । વરિસ-
સયાઈં-વર્ષ-શતાનિ ।

છાયા જીવિતમ્ ચચ્ચલમ્, મરણમ્ (ચ) ધ્રુવમ્ । પ્રિય કિં રૂપ્યતે । રોપ-
યુક્તાઃ દિવસાઃ દિવ્યાનિ વર્ષ-શતાનિ ભવિષ્યન્તિ ।

જીવિત ચંચળ છે (ને) મરણુ નિશ્ચિત છે, (તો ધ્રુવી) હે પ્રિયતમ
શું કામ રૂસણુ લે છે ? રૂસણુના દિવસ સેંકડો દિવ્ય વરસ (જેટલા
લાંબા) થાની જશે ।

વૃત્તિ મો મ । માનો મં.

ઉદા૦, (૫) મં ધણિ વરહિ વિસાત । (જુઓ ૩૮૫૧)

वृत्ति प्रायोग्रहणात् । प्रायः वेतां :

७६।० (६) माणि पणट्टइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।

मा : दुज्जण-कर-पल्लवैहिं दंसिज्जंतु ममिज्ज ॥

शब्दार्थ माणि—माने । पणट्टइ—प्रणष्टे । जइ—यदि । न—न । तणु—तनुम् ।

तो—ततः । देसडा—देशम् । चइज्ज—स्यजेत् । मा—मा (=न) । दुज्जण-कर-

पल्लवैहिं—दुर्जन-कर-पल्लवैः । दंसिज्जंतु—दर्शमानः । ममिज्ज—भ्राम्येत् ।

छाया माने प्रणष्टे यदि तनुम् न (स्यजेत्), ततः देशम् स्यजेत् । न (तु)

दुर्जन-कर-पल्लवैः दर्शमानः भ्राम्येत् ।

मानलंग थतां जे शरीर न त्यजे, तो देश (तो) त्यज्ज (न) देजे.

(पणु) दुर्जनोना करपल्लवथी र्थाधातो मा लभजे (=लभीश मा).

७६।० (७) लोणु विलिज्जइ पाणिर्णेण अरि खल मेह म गज्जु ।

वाल्लिड गलइ सु झुंपडा गोरि तिम्मइ अज्जु ॥

शब्दार्थ लोणु—लवणम्, लावण्यम् । विलिज्जइ—विलीयते । पाणिर्णेण—पानी-

येन । अरि—अरे । खल—खल । मेह—मेघ । म—मा । गज्जु—गर्ज ।

वाल्लिड—ज्वालितम् (=दग्धम्) । गलइ—गलति । सु—तद् । झुंपडा—

कुटीरकम् । गोरी—गौरी । तिम्मइ—तिम्यति । अज्जु—अद्य ।

छाया लवणम् (लावण्यम्) पानीयेन विलीयते । अरे खल मेघ, मा गर्ज ।

तद् दग्धम् कुटीरकम् गलति, गौरी (च) अद्य तिम्यति ।

लवणु (लावण्य) तो पाणीथी औगणी लय, रे दृष्ट मेघ, गरज

मा (=गर्जना न कर). जे पण्युं झुंपडुं गजे छे (ने) गोरी

आज लीलय छे.

वृत्ति मनाको मणाउँ । मनाक्नो मणाउँ.

७६।० (८) विहवि पणट्टइ वंकुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु ।

किं पि मणाउँ महु पिअहों ससि अणुहरइ न अनु ॥

शब्दार्थ विहवि—विमवे । पणट्टइ—प्रणष्टे । वंकुडउ—वक्रः । रिद्धिहिं—ऋद्धौ ।

जण-सामन्नु—जन-सामान्यः । किं-पि—किम् अपि । मणाउँ—मनाक् ।

મહુ—મમ । પિઅહો—પ્રિયસ્ય । સસિ—શર્શી । અણુહરહ—અનુહરતિ । ન—ન ।
અનુ—અન્યઃ ।

છાયા વિભવે પ્રનયે વરુઃ । ઋદ્વૌ (ચ) જન-સામાન્યઃ । મમ પ્રિયસ્ય શર્શી
કિમ્ અપિ મનાક્ અનુહરતિ । ન અન્યઃ ।

વૈભવ નય યતાં વાંકો, (ને) સમૃદ્ધિમાં સૌ લોકોના જેવો-
એમ (એક માત્ર) ચંદ્ર ભાસા પ્રિયતમને કાંઈક જરા મળતો
આવે છે, બીજો કોઈ નહીં.

૪૧૯ કિલાથવા-દિવા-સહ-નહેઃ કિરાહવહ દિવે સહુ નાહિ ॥

કિર, અથવા, દિવા, સહ, નહિના કિર, અહવહ, દિવે, સહુ, નાહિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે કિરારીના કિરાદય આદેશા ભવન્તિ । કિલસ્ય કિરઃ ।

અપભ્રંશમાં, કિલ વગેરેના કિર વગેરે આદેશ થાય છે. કિલનો કિરઃ.

ઉદા૦ (૧) કિર લાહ ન પિઅહ ન વિદઅહ ધમ્મિ ન વેચ્છહ રૂઅહહ ।
હહ કિરણુ ન જાણહ જહ જમહોં લર્ણેણ પહુચ્છહ દૂઅહહ ॥

શબ્દાર્થ કિર—કિલ । લાહ—લાદતિ । ન—ન । પિઅહ—પિવતિ । ન—ન ।
વિદઅહ—વિદ્રવતિ (=દદાતિ) । ધમ્મિ—ધર્મે । ન—ન । વેચ્છહ—વ્યયતિ ।
રૂઅહહ—રૂપકમ્ । હહ—હહ । કિરણુ—કૃપણઃ । ન—ન । જાણહ—
જાનાતિ । જહ—યદિ । જમહોં—યમસ્ય । લર્ણેણ—ક્ષણેન । પહુચ્છહ—પ્રભવતિ ।
દૂઅહહ—દૂતઃ ।

છાયા કૃપણઃ કિલ ન લાદતિ, ન પિવતિ, (ન) દદાતિ, ન ધર્મે રૂપકમ્
વ્યયતિ । હહ (સઃ) ન જાનાતિ યદિ યમસ્ય દૂતઃ ક્ષણેન પ્રભવતિ ।

કહે છે કે કૃપણ નથી ખાતો, નથી પીતો, નથી રૂપિયો (રોડો)
ધર્માર્થે વાપરતો. આમાં (એટલું એ) નથી બાણુતો કે કયાંક યમનો
દૂત એક ક્ષણમાં જ પહોંચી વળે (=વળશે).

વૃત્તિ અપવોહવહ । અથવા નો અહવહ.

ઉદા૦ (૨) અહવહ ન સુ-અસહૈં ણહ લોહિ ।

शब्दार्थ अहवइ-अयवा । न-न । सु-वंसहँ-सु-वंशानाम् । एह-एपा
(=एपः) । खोडि (टे.)-दोषः ।

अथाः अयवा न एपः सु-वंशानाम् दोषः ।

अथवा तो, कुलीनो भाटे ओ ओड नथी.

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् । प्रायः अधिकारथीः

उदा० (३) जाइजइ तहिँ देसडइ लम्भइ पिअहँ पवाँणु ।

जइ आवइ तो आणियइ अहवा तं जि निवाणु ॥

शब्दार्थ जाइजइ-गम्यते । तहिँ-तस्मिन् । देसडइ-देशे । लम्भइ-लभ्यते ।
पिअहँ-प्रियस्य । पवाँणु-प्रमाणम् । जइ-यदि । आवइ-आगच्छति ।
तो-ततः । आणियइ-आनीयते । अहवा-अयवा । तं-तद् । जि-एव ।
निवाणु-निर्वाणम् (=अन्तः) ।

अथा तस्मिन् देशे गम्यते (यत्र) प्रियस्य प्रमाणम् लभ्यते । यदि (सः)
आगच्छति ततः आनीयते । अयवा सः एव अन्तः ।

ते देशमां ज्ञाय छे (=जउं छुं,) (न्यां) प्रियना (डोवानो)
पुरावो भजे. जे (ते) आवये, तो (पाछे) लवाये (=जावीश),
नहीं तो, ओ ज (भाडुं) निर्वाणु (=भारो अंत) ।

वृत्ति दिवो दिवें । दियानो दिवें.

उदा० (४) दिवें दिवें गंगा-न्हाणु । (मृओ ३६६१).

वृत्ति सहस्य सहँ । सहनो सहँ.

उदा० (५) जउ पवसंतें न सहँ गय न मुअ विओएं तस्सु ।

लज्जिजइ संदेसडा दितिहिँ सुहय-जणस्सु ॥

शब्दार्थ जउ-यतः । पवसंतें-प्रवसता । न-न । सहँ-सह । गय-गता ।
न-न । मुअ-मृता । विओएं-वियोगेन । तस्स-तस्य । लज्जिजइ-
लज्ज्यते । संदेसडा-सन्देशान् । दितिहिँ-ददतीभिः । सुहय-जणस्सु-
सुभग-जनस्य ।

છાયા યતઃ પ્રવસતા સહ ન ગતા, તસ્ય વિયોગેન ન મૃતા, (તેન) સુખ-
જનસ્ય સન્દેશાન્ દદતીભિઃ (અસ્માભિઃ) લજ્જયતે ।

ન તો પ્રવાસે ગયો તેની સાથે ગઈ, ન તો તેના વિયોગે મરીઃ
(આથી) પ્રિયજન માટે સંદેશ દેતાં (અમને) લાજ આવે છે.

વૃત્તિ નહેનાઈં । નહિનો નાઈં ।

ઉદા૦ (૬) एत्तहें मेह पिमंति जल एत्तहें बडवाणल आवट्टइ । ✓
पेक्खु गहीरिम सायरहों एक्क-वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥

શબ્દાર્થ एत्तहें—इतः । मेह—मेघाः । पिमंति—पिबन्ति । जल—जलम् ।
एत्तहें—इतः । बडवाणल—बडवानलः । आवट्टइ (दे.)—विनाशयति ।
पेक्खु—प्रेक्षस्व । गहीरिम—गमीरिमाणम् । सायरहों—सागरस्य ।
एक्क-वि—एका अपि । कणिअ—कणिका । नाहिं—नहि । ओहट्टइ (दे.)—हीयते ।

છાયા इतः मेघाः जलम् पिबन्ति । इतः बडवानलः विनाशयति । सागरस्य
गमीरिमाणं प्रेक्षस्व । एका अपि कणिका नहि हीयते ।

અહીં મેઘ જળ પીવે છે, અહીં વડવાનળ વિનાશ કરે છે. (ને છતાં)
સાગરની ગંભીરતા (તો) ને ! એક કણી પણ ઓછી થતી નથી !

૪૨૦ पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एवँइ जि एवँहिं
पच्चल्लिउ एत्तहें ॥

પશ્ચાદ્, એવમેવ, એવ, इदानीम्, प्रत्युत, इतस्ना पच्छइ, एवँइ, जि,
एवँहिं, पच्चल्लिउ, एत्तहें ।

વૃત્તિ અપભ્રંશે પશ્ચાદાદીનાં પચ્છइ इत्यादयः आदेशा भवन्ति । पश्चातः
पच्छइ ।

અપભ્રંશમાં, પશ્ચાત્ વગેરેના પચ્છइ वगैरे आदेश थाय છે.
पश्चात नो पच्छइ—

ઉદા૦ (૧) पच्छइ होइ निहाण । (अनुओ ३६२).

વૃત્તિ એવમેવસ્ય एवँइ । एवमेवनो एवँइ—

ઉદા૦ (૨) एवँइ सुरउ समत्तु । (જુઓ ઉત્તર) .

वृत्ति एवस्य जिः । एव नो जि.

ઉદા૦ (૩) जाउ म जंतउ पछगह देखउँ कइ पय देइ ।

हिअइ तिरिच्छी हउँ जि पर प्रिउ डबरँ करेइ ॥

શબ્દાર્થ જાઉ-યાતુ । મ-મા । જતઉ-યાન્તમ્ । પછગહ-પછગત । દેખઉ-
પશ્યામિ । કइ-કતિ । પય-પદાનિ । દેइ-દદાતિ । હિઅइ-હૃદયે ।
તિરિચ્છિ-તિરસ્વીના । હउँ-અહમ્ । જિ-એવ । પર-પરમ્ । પ્રિઉ-પ્રિયઃ ।
ડબરँ-ડમ્બરાણિ । કરેइ-કરોતિ ।

છાયા यातु । यान्तम् मा पछगत । पश्यामि, कति पदानि ददाति (इति) ।
हृदये अहम् एव तिरस्वीना । परम् प्रियः डम्बराणि करोति ॥

ભલે ભય. જતાને વચ્ચાંચલ થકડી ન રોકો. જોઉ છું (એ)
કેટલાં ડગલાં દે છે (તે) । હું જ (તેના) હૃદયમાં આડી (રહેલી છું) :
પ્રિયતમ આડખર (=ખાલી આળા) કરે છે.

वृत्ति इदानीम् एवँहि । इदानीम् नो एवँहि.

ઉદા૦ (૪) हरि नच्चाविउ पगणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।

एवँहि राह-पओहरँ जं भागइ त होउ ॥

શબ્દાર્થ હરિ-હરિઃ । નચ્ચાવિઉ-નર્તિતઃ । પગણइ-પ્રાક્ષણે । વિમ્હइ-વિસ્મયે ।
પાડિઉ-પાતિતઃ । લોઉ-લોકઃ । એવँहि-ઈદાનીમ્ । રાહ-પઓહરँ-
રાધા-પયોધરયોઃ । જ-યદ્ । માવइ-માનયતિ । ત-તદ્ । હોઉ-ભવતુ ।

છાયા हरिः प्राङ्गणे नर्तितः । लोकः विस्मये पातितः । इदानीम् राधा-पयो-
धरयोः यद् भागयति तद् भवतु ।

હરિને પ્રાંગણમાં નચાવ્યા, (ને એમ) લોકોને વિસ્મય પમાડ્યો.
હવે રાધાના પયોધરનું જે ધારે (=ધાર્યું હોય) તે થાયો ।

वृत्ति प्रत्युतस्य पचछिउ । प्रत्युतनो पचछिउ.

ઉદા૦ (૫) સાવ-સલોળી ગોરડી નવલી ક-વિ વિસ-ગંઠિ ।

મહુ પચછિઉ સો મરદ જાસુ ન લગ્ગઈ કંઠિ ॥

શબ્દાર્થ સાવ-સલોળી-સર્વ-સલાવળ્યા । ગોરડી-ગૌરી । નવલી-નવીના ।

ક-વિ-કા અપિ । વિસ-ગંઠિ-વિપ-ગ્રન્થિઃ । મહુ-મટઃ । પચછિઉ-પ્રત્યુત ।

સો-સઃ । મરદ-પ્રિયતે । જાસુ-યસ્ય । ન-ન । લગ્ગઈ-લગતિ । કંઠિ-કળ્ઠે ।

છાયા સર્વ-સલાવળ્યા ગૌરી કા અપિ નવીના વિપ-ગ્રન્થિઃ । પ્રત્યુત સઃ મટઃ
પ્રિયતે યસ્ય કળ્ઠે (સા) ન લગતિ ।

સર્વાંગસુંદર ગોરી કોઈ અનોખી (=અનોખા પ્રકારની) વિપગ્રંથિ
(=વધનાગ) છે. ઊલટું જેના કંઠે એ ન વળગે એ પ્રેમી મરે છે ।

વૃત્તિ इतस एतहैं । इतसूनो एतहैं.

ઉદા૦ (૬) एतहैं मेह पिअंति जल । (शुभ्यो ४१६।६)

૪૨૧ વિપળ્ણોક્ત-વર્ત્મનો બુદ્ધ-યુત્ત-વિચં ॥ ✓

વિપળ્ણ, ઉક્ત, વર્ત્મના બુદ્ધ, યુત્ત, વિચં.

વૃત્તિ अपभ्रंशे विपण्णादीनां बुद्धादय आदेशा भवन्ति । विपण्णस्य बुद्धः ।

અપભ્રંશમાં, વિપળ્ણ વગેરેનો બુદ્ધ વગેરે આદેશ થાય છે. વિપળ્ણનો
બુદ્ધ—

ઉદા૦ (૧) मई युत्तउँ तुहँ धुर धरहि कसरेहिँ विगुत्ताई ।

— पई विणु धवल न चढइ भरु एवँइ बुजउ काई ॥

શબ્દાર્થ मई-मया । युत्तउँ-उक्तम् । तुहँ-त्वम् । धुर-धुरम् । धरहि-धर ।

✓ कसरेहिँ (हे.)-गलिवृषभैः । विगुत्ताई (हे.)-विनाटिताः । पई-त्वया ।

विणु-विना । धवल-धवल । न-न । चढइ-आरोहति । भरु-भरः ।

एवँइ-एवमेव । बुजउ-विपण्णः । काई-किम् ।

છાયા मया उक्तम्, त्वम् धुरं धर । (वयम्) गलिवृषभैः विनाटिताः । (हे)

धवल, त्वया विना भरः न आरोहति । एवमेव किं विपण्णः ।

મેં કહ્યુંને, તું જ ખુસરી ઉપાડ-ગળિયા બાળદોથી (અમે તો) વાજ આવી ગયા' હે ધવલ (= વૃષભોત્તમ) તારા વિના ભાર નહીં ચડે. (તું) અમસ્થો ક્યાં ખિન્ન થઈ ગયો ?

વૃત્તિ ઉક્તસ્ય વુત્તઃ । ઉક્તનો વુત્ત.

ઉદા૦ (૨) મહૈ વુત્તઉં । (જુઓ ઉપરનું ઉદાહરણ (૧))

વૃત્તિ વર્ત્તનો વિચ્ચઃ । વર્ત્તનો વિચ્ચ.

ઉદા૦ (૩) જ મણુ વિચ્ચિ ન માહ । (જુઓ ૩૫૦૧) પ્ર ૬૪

૪૨૨ શીઘ્રાદીનાં વહિલાદયઃ ।

• શીઘ્ર વગેરેના વહિલ વગેરે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે શીઘ્રાદીના વહિલાદયઃ આદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં, શીઘ્ર વગેરેના વહિલ વગેરે આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) એકુ કદ્ઝહૈ-વિ ન આગહિ અનુ વહિલ્લુઝ જાહિ ।
મહૈ મિત્તઢા પ્રમાણિઅઝ પહૈ જેહઝ યલ્લ નાહિ ॥

શબ્દાર્થ એકુ-એકમ્ । કદ્ઝહૈ-વિ-કદા અપિ । ન-ન । આગહિ-
આગચ્છસિ । અનુ-અન્યદ્ । વહિલ્લુઝ (દે.)-શીઘ્રમ્ । જાહિ-ગચ્છસિ ।
મહૈ-મયા । મિત્તઢા-મિત્ર । પ્રમાણિઅઝ-પ્રમાણિતમ્ । પહૈ-ત્વયા ।
જેહઝ-યાદરા. (=સદરાઃ) । યલ્લ-યલઃ । નાહિ-નહિ ।

છાયા એકમ્ કદા અપિ ન આગચ્છસિ । અન્યદ્ શીઘ્રમ્ ગચ્છસિ । (હે)
મિત્ર, મયા પ્રમાણિતમ્ (યદ્) ત્વયા સદરાઃ યલઃ નહિ ।

એક તો ક્યારથી (=કેટલા સમયથી) આવતો નથી, ખીજું,
જલદી આવ્યો જાય છે. હે મિત્ર, મને ખાતરી થઈ છે (દે) તારા
જેવો દુષ્ટ (ખીજો કોઈ) નથી.

વૃત્તિ શ્વેતસ્ય ઘંઘલઃ । શ્વેતનો ઘંઘલ.

ઉદા૦ (૨) જિવૈં સુ-પુરિસ તિરૈં ઘંઘલહૈં જિવૈં નહ તિરૈં ઘલ્લાહૈં ।
જિવૈં ડુગર નિવૈં કોટરહૈં હિઆ મિનુરહિ કાહૈં ॥

શબ્દાર્થ જિવ્-યયા । સુ-પુરિસ-સુ-પુરુપાઃ । તિવ્-તયા । ઘંઘઠ્ઠૈ (દે.)-
 શકટકાઃ (=કલ્હાઃ) । જિવ્-યયા । નદ-નચઃ । તિવ્-તયા ।
 ઘલ્ળાઠ્ઠૈ-ઘલ્ળાનિ । જિવ્-યયા । ડુગર-ગિરયઃ । તિવ્-તયા । કોટરૈ-
 કોટરાણિ । હિઆ-(હે) હૃદય । વિસૂરહિ (દે.)-સ્થિતસે । કાઈ-સ્મિ ।

છાયા યયા સુ-પુરુપાઃ તયા કલ્હાઃ । યયા નચઃ તયા ઘલ્ળાનિ । યયા
 ગિરયઃ તયા કોટરાણિ । (હે) હૃદય, કિ સ્થિતસે ।

જેમ સત્પુરુષો (હોય છે), તેમ અગડા (પણ હોય છે). જેમ
 નદીઓ હોય છે, તેમ વળાંકો (પણ હોય છે). જેમ ડુંગર (હોય છે),
 તેમ કોટર (પણ હોય છે. તો) હે હૃદય, કાં સ્થિત થાય છે ?

વૃત્તિ અસ્પૃશ્યસર્ગસ્ય વિદ્વાલઃ ॥ અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગનો વિદ્વાલ.

ઉદા૦ (૩) જે છદ્દેનિષુ રયણનિહિ અપ્પડે તડિ ઘણ્ણતિ ।

તહ્ણ સંઘહ્ણે વિદ્વાલુ પર પુક્કિજ્ઞત ભમતિ ॥

શબ્દાર્થ જે-યે । છદ્દેનિષુ-ત્યક્ત્વા । રયણનિહિ-રત્નનિધિમ્ । અપ્પડે-
 આત્માનમ્ । તડિ-તટે । ઘણ્ણતિ (દે.)-ક્ષિપન્તિ । તહ્ણ-તેપામ્ । સંઘહ્ણે-
 શઙ્ખાનામ્ । વિદ્વાલુ (દે.)-અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગઃ । પર-પરમ્ (=કેવલમ્) ।
 પુક્કિજ્ઞંત-ફલ્કિયમાણાઃ । ભમતિ-ભ્રમન્તિ ।

છાયા યે રત્નનિધિમ્ ત્યક્ત્વા આત્માનમ્ તટે ક્ષિપન્તિ તેપામ્ શઙ્ખાનામ્
 અસ્પૃશ્યસર્ગઃ કેવલમ્ । (તે) ફલ્કિયમાણાઃ ભ્રમન્તિ ।

જેઓ રત્નનિધિ (=૧ સમુદ્ર, ૨ રત્નનો ભંડાર) છાંડીને પોતાને
 કાંઠા પર ફેંકે છે, તે શંખોનો કેવળ વટાળ જ થાય છેઃ તેઓ
 ડુંકાતા ભમે છે.

વૃત્તિ ભયસ્ય દ્રવક્કઃ । મયનો દ્રવક.

ઉદા૦ (૪) દિવેહિ વિદત્તઠ્ઠેં યાહિ વદ સચિ મ એકુ-નિ દમ્મુ ।

કો-વિ દ્રવક્કઠ્ઠ સો પઢ્ઠ જોણ સમ્પદ્દ જમ્મુ ॥

શબ્દાર્થ દિવેહિ-દિવસૈઃ । વિદત્તઠ્ઠેં (દે.)-અર્જિતમ્ । યાહિ-આદ । વદ
 (દે.)-મૂર્ણ । સચિ-સંચિનુ । મ-મા । એકુ-નિ-એકમ્ અપિ । દમ્મુ-

દ્રમ્મમ્ । કો-વિ-કઃ અપિ (=કિમ્ અપિ) । દ્રવક્કડ (દે.)-મયમ્ ।
સો-સઃ (=તદ્) । પઢઈ-પતતિ । જેણ-યેન । સમપ્પઈ-સમાપ્યતે ।
જમ્મુ-જન્મ ।

છાયા મૂર્ત્વ, દિવસૈઃ અર્જિતમ્ खाद । एकम् अपि द्रमम् मा संचिनु ।
कम् अपि तद् मयम् पतति, येन जन्म समाप्यते ।

મૂર્ખ, દિવસે દિવસનું રોળું ખાઈ નાખ. એક પણ દ્રમ્મ સંધર મા.
(કેમ કે અધ્યાનક) કોઈક એવું સંકટ પડે છે, કે બેથી જીવન
સમાપ્ત (જ) થઈ જાય છે ।

वृत्ति आत्मीयस्य अप्पणः ॥ आत्मीयनो अप्पण.

ઉદા૦ (૫) વ્રોત્તેતિ જે હિયડરે અપ્પણરે । (જુઓ ૩૫૦૧૨).

वृत्ति दृष्टेद्वेहिः । दृष्टिनो द्वेहि.

ઉદા૦ (૬) एकमेकउँ जइ-वि जोएदि ।

हरि सुट्टु सव्वायरेण तो वि द्वेहि जहिं कहिं-वि राही ।

को सकइ संवरेंवि दड्ढु-नयण नेहें पल्लइ ॥

શબ્દાર્થ એકમેકઉં-એકૈકમ્ । જઈ-વિ-યદિ અપિ । જોઈ-પશ્યતિ । હરિ-
હરિઃ । સુટ્ટુ-સુટ્ટુ । સવ્વાયરેણ-સર્વાદરેણ । તો-વિ-તતઃ અપિ । દ્વેહિ-
દૃષ્ટિઃ । જહિં-યત્ર । કહિં-વિ-કુત્ર અપિ । રાહી-રાધિકા । કો-કઃ ।
સકઈ-શક્તોતિ । સંવરેવિ-સંવરીતુમ્ । દડ્ઢુ-નયણ-દગ્ધ-નયને । નેહે-
ચેહેન । પલ્લઇ-પર્યસ્તે (=વ્યાકુલિતે) ।

છાયા यदि अपि हरिः एकैकम् सुट्टु सर्वादरेण पश्यति, ततः अपि (तस्य)
दृष्टिः (तत्र) यत्र कुत्र अपि राधिका । चेहेन व्याकुलिते दग्ध-नयने
संवरीतुम् कः शक्नोति ।

જો કે કુટ્ટુ એકેએક (વસ્તુ) ને સારી રીતે અને પૂરા આદરથી
જુએ છે, તો પણ (તેની) દૃષ્ટિ (તો) બધાં ઠગાંય પણ રાધિકા
(હોય, ત્યાં જ હોય છે). સ્નેહે વ્યાકુળ બનેલાં બધાં નયનને
કોણ ઢાંકી શકે ?

વૃત્તિ ગાઢસ્ય નિચ્છદઃ । ગાઢનો નિચ્છદ.

ઉદા૦ (૭) નિહવેં કસ્સુ પિરત્તણઉં જોવ્વણિ કસ્સુ મરદ્દુ ।
સો લેલ્લડડ પઠાવિઅડ જો લગ્ગઈ નિચ્છદુ ॥

શબ્દાર્થ નિહવેં-વિભવે । કસ્સુ-કસ્ય । પિરત્તણઉં-સ્થિત્યમ્ । જોવ્વણિ-
યૌવને । કસ્સુ-કસ્ય । મરદ્દુ (દે)-ગર્ભઃ । સો-સ । લેલ્લડડ-લેલ્લ ।
પઠાવિઅડ-પ્રસ્થાપ્યતે (=પ્રેષ્યતે) । જો-ય. । લગ્ગઈ-લગતિ । નિચ્છદુ
(દે.)-ગાઢમ્ ।

ઘાથા નિભવે કસ્ય સ્થિરત્વમ્ । યૌવને કસ્ય ગર્ભઃ । સઃ લેલ્લઃ પ્રસ્થાપ્યતે
(=પ્રેષ્યતે), ય. ગાઢમ્ લગતિ ।

વૈલ્લવની કોને સ્થિરતા હોય છે ? યૌવનનો કોને ગર્ભ હોય છે ?
(એટલે) એવો પત્ર પાઠવવો, જે ગાઢ (=ખરોખર) ચોટી જાય.

વૃત્તિ અસાધારણસ્ય સઙ્ગલઃ । અસાધારણનો સઙ્ગલ.

ઉદા૦ (૮) કહિં સસહરુ કહિં મયરહરુ કહિં બરિહિણુ કહિં મેહુ ।
દૂર-ઠિઆહૈં-વિ સજ્જણહૈં હોઈ અસઙ્ગલુ નેહુ ॥

શબ્દાર્થ કહિં-કુત્ર । સસહરુ-શશધર । કહિં-કુત્ર । મયરહરુ-મરુતગૃહઃ ।
કહિં-કુત્ર । બરિહિણુ-બ્રહ્મા । કહિં-કુત્ર । મેહુ-મેઘઃ । દૂર-ઠિઆહૈં-
ત્રિ-દૂર-સ્થિતાનામ્ અપિ । સજ્જણહૈં-સજ્જનાનામ્ । હોઈ-ભવતિ । અસઙ્ગલુ
(દે.)-અસાધારણ. । નેહુ-જે. ।

ઘાથા કુત્ર શશધર, કુત્ર મરુતગૃહ. । કુત્ર બ્રહ્મા, કુત્ર મેઘઃ । દૂર-સ્થિતાનામ્
અપિ સજ્જનાનામ્ અસાધારણ જોઈ. ભવતિ ।

કયા અદ્ર ને કયાં સાગર ? કયાં સોર ને કયા મેઘ ? દૂર રહેલા
સજ્જનો વચ્ચે પણ અસાધારણ સ્નેહ હોય છે.

વૃત્તિ કૌતુકસ્ય કોહઃ । કૌતુકનો કોહ

ઉદા૦ (૯) કુજરુ અજહૈં તરુઅરહૈં કોહ્ણણ ઘણ્ણ હત્થુ ।
મણુ પુણુ એકીહિં સહ્ણહિં જઈ પુચ્છહ પરમત્થુ ॥

શબ્દાર્થ કુંજરુ-કુજ્જરઃ । અજહૃ-અન્યેપામ્ । તરુઅરહૃ-તરુવરાણામ્ । કોઢ્ઢુળ-
કૌતુકેન । ઘલ્લઇ-ક્ષિપતિ । હસ્થુ-હસ્તઃ । મણુ-મનઃ । પુણુ-પુનઃ ।
એકાહિ-એકસ્યામ્ । સલ્લઇહિ-સલ્લક્ષ્યામ્ । જઇ-યદિ । પુચ્છહ-પૃચ્છથ ।
પરમત્થુ-પરમાર્થમ્ ।

અથા કુજ્જરઃ અન્યેપામ્ તરુવરાણામ્ (ઉપરિ) કૌતુકેન હસ્તઃ ક્ષિપતિ ।
(તસ્ય) મનઃ પુનઃ એકસ્યામ્ સલ્લક્ષ્યામ્, યદિ પરમાર્થમ્ પૃચ્છથ ।

કુંજર ળીળ તરુવરો (પર તો) કૌતુકથી સુંઢનાખે છે. પણ (તેનું)
મન, જો ખરું પૂછો તો, એક સલ્લક્ષીમાં જ છે.

વૃત્તિ ક્રીડાયાઃ લેહઃ । ક્રીડાનો લેહઃ ।

ઉદા૦ (૧૦) લેહ્યં કયમગ્હેહિ । નિચ્છય, કિં પયંપહ ।

અણુરત્તાઽ મત્તાઽ અગ્હે મા ચય સામિય ॥

શબ્દાર્થ લેહ્યં-ક્રીડા । કયમગ્હેહિ-કૃતમ્ (=કૃતા) અસ્માભિઃ । નિચ્છય-
નિશ્ચયં । કિં-કિમ્ । પયંપહ=કયયથ । અણુરત્તાઽ-અનુરક્તાઃ ।
મત્તાઽ-મક્તાઃ । અગ્હે-અસ્માન્ । મા-મા । ચય-ત્વજ । સામિય-
સ્વામિન્ ।

અથા અસ્માભિઃ નિશ્ચયં ક્રીડા કૃતા । કિં કયયથ । સ્વામિન્, અસ્માન્
અનુરક્તાઃ મક્તાઃ મા ત્વજ ।

શું કહો છો? નિશ્ચે અમે તો (એ) રમત કરી હતી. સ્વામી,
(તારી) અક્તા ને અનુરક્તા એવી અમને ત્વજ ન દે.

વૃત્તિ રમ્યસ્ય રવણઃ । રમ્યનો રવણ.

ઉદા૦ (૧૧) સરિહિં સરોહિં ન સરવેરોહિં ન-વિ ઉજ્જાણ-વગેહિં ।

દેસ રવણ્ણા હોંતિ વઢ નિવસંતોહિં સુઅણેહિં ॥

શબ્દાર્થ સરિહિં-સરિદ્ભિઃ । ન-ન । સરોહિં-સરોમિઃ । ન-ન । સરવેરોહિં-
સરોવરૈઃ । ન-વિ-ન અપિ । ઉજ્જાણ-વગેહિં-ઉચ્ચાન-વનૈઃ । દેસ-દેશાઃ ।
રવણ્ણા-રમ્યાઃ । હોંતિ-મવન્તિ । વઢ (દે.)-મૂર્ધ્વ । નિવસંતોહિં-
નિવસદ્ભિઃ । સુઅણેહિં-સુજનૈઃ ।

ધાયા મૂર્લ, ન સરિદ્ધિઃ, ન સરોવરૈઃ, ન અપિ ઉદ્યાન-વનૈઃ, (અપિ ઉ)
નિવસદ્ધિઃ સુજનૈઃ એવ દેશાઃ રમ્યાઃ ભવન્તિ ।

મૂર્ખા, દેશો રમણીય હોય છે તે ત્યાં વસતા સજ્જનોને લીધે, નહીં
કે નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને, નહીં સરોવરોને, નહીં ઉદ્યાનો ને
વનોને લીધે ।

વૃત્તિ અદ્ભુતસ્ય ઢકરિઃ । અદ્ભુતનો ઢકરિ.

ઉદા૦ (૧૨) હિઅડા પૈં એહુ બોહિઅઉં મહુ અગગઇ સય-ચાર ।

‘કુદિસુ પિર્ં પવસતેં હઉં’ મંડય ઢકરિ-સાર ॥

શબ્દાર્થ હિઅડા-હૃદય । પૈં-ત્વયા । એહુ-एतद् । બોહિઅઉં-કથિતમ્ ।
મહુ-મમ । અગગઇ-અગ્રે । સય-ચાર-શત-ચારમ્ । કુદિસુ-સ્ફુટિસ્યામિ
પિર્ં-પ્રિયે । પવસતેં-પ્રવસતિ । હઉં-અહમ્ । મંડય (દે.)-નિર્લજ્જ ।
ઢકરિ (દે.)-સાર-અદ્ભુત-સાર ।

ધાયા હૃદય, નિર્લજ્જ, અદ્ભુત-સાર, મમ અગ્રે ત્વયા શત-ચારમ્ एतद्
કથિતમ્ ‘પ્રિયે પ્રવસતિ અહમ્ સ્ફુટિપ્યામિ’ (શ્તિ) ।

હે હૃદય, નિર્લજ્જ ! અદ્ભુત દેહતા વાળા ! તેં મારી આગળ સો
સો વાર એવું કહેલું કે પ્રિયતમ પ્રવાસે જતાં હું કૂટી જઈશ ।

વૃત્તિ હે સખીલસ્ય હેહિ । હે સખીનો હેહિ.

ઉદા૦ (૧૩) હેહિ મ શંકહિ આહ । (જુઓ ૩૭૯૧).

વૃત્તિ પૃથક્ પૃથગિત્યસ્ય જુઅંજુઅઃ । પૃથક્પૃથક્નો જુઅંજુઅ.

ઉદા૦ (૧૪) એક કુડુહી પંચહિં રુદ્ધી તહૈં પંચહૈં-વિ જુઅંજુઅ બુદ્ધી ।

બહિણુર્ં તં ઘરુ કહિ કિવૈં નંદત્ત જેથુ કુડુંવઉં અપ્પણ-છંદઉં ॥

શબ્દાર્થ એક-એકા । કુડુહી-કુટી । પંચહિં-પશ્ચમિઃ । રુદ્ધી-રુદ્ધા ।
તહૈં-તેષામ્ । પંચહૈં-વિ-પશ્ચાનામ્ અપિ । જુઅંજુઅ-પૃથક્ પૃથક્ ।
બુદ્ધી-બુદ્ધિઃ । બહિણુર્ં-મગિનિ । તં-તદ્ । ઘરુ-ગૃહમ્ । કહિ-કથય ।
કિવૈં-કથમ્ । નંદત્ત-નન્દત્તુ । જેથુ-યત્ર । કુડુંવઉં-કુડુમ્બકમ્ । અપ્પણ-
છંદઉં-આત્મ-છન્દકમ્ ।

છાયા એકા કુટી પન્નભિઃ રુદ્ધા । તેપામ્ પન્નાનામ્ પૃથક્પૃથક્ વુદ્ધિઃ ।

મગિનિ, કપય, યત્ર કુટુમ્બમ્ આત્મ-હૃન્દકમ્ તદ્ ગૃહમ્ કપમ્ નન્દતુ ।

એક મહુલી ને પાંચ જણે રોકી, (ને) એ પાચેની (પાછી) જુદીજુદી બુદ્ધિ । બહેન, કહે, જ્યાં કુટુંબ (આપું) પોતપોતાના છંદવાળું હોય, તે ઘર કેમ સુખી થાય ?

વૃત્તિ મૂઢસ્ય નાલિઅ-ચટૌ । મૂઢના નાલિઅ ને વઢ.

ઉદા૦ (૧૫) જો પુણુ મણિ-જિ સ્વસ્પ્સિદ્ધઅઝ

ચિંતઈ દેઈ ન દમ્મુ ન રૂઅઝ ।

રહવસ-મમિરુ કરગુણ્ણાલિઝ

ઘરહિં-જિ કોંતુ ગુણઈ સો નાલિઝ ॥

શબ્દાર્થ જો-યઃ । પુણુ-પુનઃ । મણિ-જિ-મનસિ એવ । સ્વસ્પ્સિદ્ધઅઝ

(દે.)-વ્યાકુલીમૂતઃ । ચિંતઈ-ચિન્તયતિ । દેઈ-દદાતિ । ન-ન । દમ્મુ-

દ્રમ્મમ્ । ન-ન । રૂઅઝ-રૂપકમ્ । રહવસ-મમિરુ-રતિવશ-ભ્રમણશીલઃ ।

કરગુણ્ણાલિઝ-કરામોહ્ણાલિતમ્ । ઘરહિં-જિ-ગૃહે એવ । કોંતુ-કુન્તમ્ ।

ગુણઈ-ગુણયતિ । સો-સઃ । નાલિઝ(દે.)-મૂર્ખઃ ।

છાયા યઃ પુનઃ રતિવશ-ભ્રમણશીલઃ વ્યાકુલીમૂતઃ મનસિ એવ ચિન્તયતિ,

ન (તુ) દ્રમ્મમ્ રૂપક (વા) દદાતિ, સઃ મૂર્ખઃ કરામોહ્ણાલિતમ્

કુન્તમ્ ગૃહે એવ ગુણયતિ ।

રતિવિવશ (દશામાં) ભમ્યા કરતો જે કોઈ વ્યાકુળ બની,

(આપવાનું) મનમાં જ વિચારે-પણ દ્રમ્મ કે રૂપિયો આપે નહીં,

તે મૂર્ખ ઘરમાં (રહીને જ) કરાચથી ઉલાળી ભાલું (વાપરવાનો)

અભ્યાસ કરે છે.

ઉદા૦ (૧૬) દિવેહિં નિઢત્તરેં સ્વાહિ વઢ । (જુઓ ૪૨૨૧૪).

વૃત્તિ નવસ્ય નવસઃ । નવનો નવસ.

ઉદા૦ (૧૭) નવસી કન્વિ વિસગંઠી । (જુઓ ૪૨૦૧૬).

વૃત્તિ અવસ્કન્દસ્ય દઢવઢઃ । અવસ્કન્દનો ઢઢવઢ.

ઉદા૦ (૧૮) ચલેહિં વલતેહિં લોઅળેહિં જે તઈં દિઢા બાલિ ।
તહિં મયરદ્વય-દ્વડવડડ પડઈ અપૂરઈ કાલિ ॥

શબ્દાર્થ ચલેહિં—ચલામ્યામ્ । વલતેહિં—વલમાનામ્યામ્ । લોઅળેહિં—લોચ-
નામ્યામ્ । જે—યે । તઈં—ત્વયા । દિઢા—દ્વિષ્ટા । બાલિ—બાલે । તહિં—
તેષુ । મયરદ્વય-દ્વડવડડ (દે.)—મકરધ્વજાવસ્કન્દઃ । પડઈ—પતતિ ।
અપૂરઈ—અપૂર્ણે । કાલિ—કાલે ।

છાયા બાલે, ચલામ્યામ્ વલમાનામ્યામ્ લોચનામ્યામ્ યે ત્વયા દ્વિષ્ટા, તેષુ
મકરધ્વજાવસ્કન્દઃ અપૂર્ણે કાલે પતતિ ।

હે બાળા, ચંચળ ને કટાક્ષયુક્ત લોચનોથી-જેમને તે ભેયા હોય,
તેમના પર કામદેવનો છાપો અધૂરે કાળે (=અકાળે, કાચી વયમાં જ)
પડે છે.

વૃત્તિ વદેરહુઢુઃ । યદિનો છુઢુઃ.

ઉદા૦ (૧૯) છુઢુઢુ અઘઈ વસાડ । (જુઓ ૩૮૫૧).

વૃત્તિ સમ્બન્ધિનઃ કેર-તળૌ ।

સમ્બન્ધિનના કેર ને તળ.

ઉદા૦ (૨૦) ગયડ સુ કેસરિ, પિઅહુ જલુ નિશ્ચિતઈં હરિણાઈં ।
જસુ કેરઈં હુકારડઈં મુહહૂં પડતિ તૃણાઈં ।

શબ્દાર્થ ગયડ—ગતઃ । સુ—સ । કેસરિ—કેસરી । પિઅહુ—પિવત । જલુ—
જલમ્ । નિશ્ચિતઈં—નિશ્ચિન્તા । હરિણાઈં—હરિણા । જસુ—યસ્ય । કેરઈં
—સમ્બન્ધિના । હુકારડઈં—હુકારેણ । મુહહૂં—મુખેમ્યઃ । પડતિ—પતન્તિ ।
તૃણાઈં—તૃણાનિ ।

છાયા હરિણા, નિશ્ચિન્તાઃ જલમ્ પિવત । સ. કેસરી ગત, યસ્ય સમ્બન્ધિના
હુકારેણ મુખેમ્યો તૃણાનિ પતન્તિ ।

હે હરણો, નિશ્ચિત (ચંધને) જળ પીઓ. જેના હુકારે મોઢામાંથી
તરણા પડે (=પડતા), તે કેસરી (તો) ચાડ્યો ગયો.

ઉદા૦ (૨૧) અહ મળા અમ્હહૂં તળા । (જુઓ ૩૭૬૧૪).

વૃત્તિ મા મૈષીરિત્યસ્ય મન્મીસેતિ સ્ત્રીલિન્ગમ્

મા મૈષીઃ એનો સ્ત્રીલિંગ મન્મીસ.

ઉદા૦ (૨૨) સત્યાવત્યહં આલવણુ સાહુ-વિ લોઝ કરેઈ ।
આદન્નહં મન્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેઈ ॥

શબ્દાર્થ સત્યાવત્યહં—સ્વસ્થાવસ્થાનામ્ । આલવણુ—આલપનમ્ । સાહુ-વિ—
સર્વઃ અપિ । લોઝ—લોકઃ । કરેઈ—કરોતિ । આદન્નહં=આર્તાનામ્ ।
મન્મીસડી—મા મૈષીઃ । જો—યઃ । સજ્જણુ—સજ્જનઃ । સો—સઃ । દેઈ—દદાતિ ।

છાયા સ્વસ્થાવસ્થાનામ્ (પ્રતિ) સર્વઃ અપિ લોકઃ આલપનમ્ કરોતિ ।
આર્તાનામ્ (તુ) યઃ સજ્જનઃ સ (એવ) મા મૈષીઃ (ઇતિ) દદાતિ ।

સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા સાથે (તો) સૌ લોક વાત કરે છે. (પછુ)
દુઃખીઓને (તો) જે સજ્જન હોય તે (જ) અલયવંચન (=આશ્વાસન)
આપે છે.

વૃત્તિ યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તદ્ તદિત્યસ્ય જાઈદિઆ ।

યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તદ્નો જાઈદિઆ.

ઉદા૦ (૨૩) જઈ રક્ષસિ જાઈદિઆઈ હિઅડા મુદ્ધ-સહાવ ।
લોહેં ફુદ્ધણણં જિવેં ઘણા સહેસઈ તાવ ॥

શબ્દાર્થ જઈ—યદિ । રક્ષસિ—રજ્યસે । જાઈદિઆઈ—યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તેન
તેન । હિઅડા—હૃદય । મુદ્ધ-સહાવ—મુગ્ધ-સ્વભાવ । લોહેં—લોહેન ।
ફુદ્ધણણ—સ્ફુટનશીલેન । જિવેં—યથા, ઇવ । ઘણા—બ્રહ્મવઃ । સહેસઈ—
સહિષ્યતે । તાવ—તાપાઃ ।

છાયા મુગ્ધ-સ્વભાવ હૃદય, યદિ યદ્ યદ્ દૃષ્ટં તેન તેન રજ્યસે, (તર્હિ)
સ્ફુટનશીલેન લોહેન ઇવ બ્રહ્મવઃ તાપાઃ સહિષ્યતે ।

હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૃદય, જે જે જે દીકું તેમાં તેમાં (તું)
રાચીશ (=રાચવા માંડીશ), (તો) બટકણા લોહાની જેમ (તારે)
ઘણા તાપ (=૧ તાપ, ૨ દુઃખ) સહેવા પડશે.

४२३ हुहुरु-घुग्घ्यादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥

हुहुरु, घुग्घि वगेरे शब्द ने चेष्टाना अनुकरण् भाटे.

वृत्ति अपभ्रंशे हुहर्वादयः शब्दानुकरणे घुग्घ्यादयश्चेष्टानुकरणे यथासङ्गं प्रयोक्तव्याः ।

अपभ्रंशभां, अनुक्रमे शब्दानुकरण् भाटे हुहुरु वगेरे, ने चेष्टानुकरण् भाटे घुग्घि वगेरे प्रयोज्यम्.

उदा० (१) मई जाणित बुझीसु हउँ पेम्म-द्रहि हुहुरु-त्ति ।

नवरि अचितिय सपडिय रिप्पिय-नाव झडत्ति ॥

शब्दार्थ मई-मया । जाणित-ज्ञातम् । बुझीसु (दे.)-मक्ष्यामि । हउँ-अहम् । पेम्म-द्रहि-प्रेम-हृदे । हुहुरु-त्ति-‘हुहुरु’ इति शब्द कृत्वा । नवरि (दे.)-प्रत्युत । अचितिय-अचिन्तिता । सपडिय-सपत्तिता (= सप्राप्ता) । रिप्पिय-नाव-रिप्रिय-नौ । झडत्ति-झटिति ।

छाया मया ज्ञातम्, अहम् प्रेम हृदे ‘हुहुरु’ इति शब्द कृत्वा मक्ष्यामि (इति) । प्रत्युत अचिन्तिता झटिति रिप्रिय-नौ सप्राप्ता ।

मैं ज्ञाप्युं के हुं प्रेमना धराभा धणधण करती झूठी जडि त्या तो ओचिंती (प्रियना) अपराध रूप नौका अट दई ने सापडी गड ।

वृत्ति आदि-ग्रहणात् । सूत्रनो आदि (शब्द) लेता .

उदा० (२) खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुंटेहिं ।

एवँइ होइ सुहच्छडी पिँए दिट्ठे नयणेहिं ॥

शब्दार्थ खज्जइ-खाद्यते । नउ-न । कसरक्केहिं-कसरक्क इति शब्द कृत्वा । पिज्जइ-पीयते । नउ-न । घुंटेहिं-‘घुट’ इति शब्द कृत्वा । एवँइ-एव-मेव । होइ-भवति । सुहच्छडी-सुखासिका । पिँए-प्रियेन । दिट्ठे-दृष्टेन । नयणेहिं-नयनाभ्याम् ।

छाया ‘कसरक्क’ इति शब्द कृत्वा न खाद्यते । ‘घुट’ इति शब्द कृत्वा न पीयते । एवमेव नयनाभ्याम् दृष्टेन प्रियेन सुखासिका भवति ।

‘કસરક’ ‘કસરક’ (=‘અચ’ ‘અચ’) ખવાતો નથી, કે ‘ઘટ’ ‘ઘટ’ પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (ખાલી) એમ જ—(માત્ર) નયનો વડે બોલાથી (જ) સુખશાતા વળે છે.

વૃત્તિ ઇત્યાદિ । વગેરે.

ઉદા૦ (૩) અજ્ઞ-વિ નાહુ મહુ-જિ ઘરિ સિદ્ધત્યા વંદેઃ ।
તાઉં-જિ વિરહુ ગવક્ષેહિ મક્કડ-ધુગ્ધિઝ દેઃ ॥

શબ્દાર્થ અજ્ઞ-વિ—અચ અપિ । નાહુ—નાયઃ । મહુ-જિ—મમ એવ । ઘરિ—ગૃહે । સિદ્ધત્યા—સિદ્ધાર્યાન્ (=સર્પપાન્) । વંદેઃ—વન્દતે । તાઉં-જિ—તાવત્ એવ । વિરહુ—વિરહઃ । ગવક્ષેહિ—ગવાક્ષેષુ । મક્કડ-ધુગ્ધિઝ (દે.)—મર્કટ-ચેષ્ટાઃ । દેઃ—દદાતિ ।

છાયા અચ અપિ નાયઃ મમ ગૃહે એવ સર્પપાન્ વન્દતે । તાવત્ એવ વિરહઃ ગવાક્ષેષુ મર્કટ-ચેષ્ટાઃ દદાતિ ।

હજી તો પતિ (મારા) ઘરમાં જ સરસવને વંદે છે; (પણ) તેટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષોમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે ।

વૃત્તિ આદિ-પ્રહ્ણાત્ । (સૂત્રનો) આદિ (શબ્દ) લેતાં :

ઉદા૦ (૪) સિરિ જર-ઘંડી લોઅડી ગલિ મણિઅડા ન વીસ ।
તો-વિ ગોટ્ટુડા કરાવિઆ મુદ્દર્ણે ઉટ્ટ-વર્ડસ ॥

શબ્દાર્થ સિરિ—શિરસિ । જર-ઘંડી—જરા-ઘ્વણ્ડિતા । લોઅડી—લોમપટી । ગલિ—ગલે । મણિઅડા—મળયઃ । ન—ન । વીસ—વિંશતિઃ । તો-વિ—તદ્ અપિ । ગોટ્ટુડા—ગોષ્ઠાઃ । કરાવિઆ—કારિતાઃ । મુદ્દર્ણે—મુગ્ધયા । ઉટ્ટ-વર્ડસ—ઉત્થાનોપવેશનમ્ ।

છાયા શિરસિ જરા-ઘ્વણ્ડિતા લોમપટી, ગલે (ચ) મળયઃ ન વિંશતિઃ (અપિ) । તદ્ અપિ મુગ્ધયા ગોષ્ઠાઃ ઉત્થાનોપવેશનમ્ કારિતાઃ ।

માથે (હતી) જરીપુરાણી લોખડી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીશ મણકા (પણ) ન (હતા). (ને) તો થે મુગ્ધાએ ગોષ્ઠોને ઉઠોસે કરાવી ।

વૃત્તિ ઇત્યાદિ । વગેરે.

૪૨૪

ઘડમાદયોઽનર્થકાઃ ।

ઘડ્ઁ વગેરે અર્થ વગરના.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ઘડમિત્યાદયો નિપાતા અનર્થકાઃ પ્રયુજ્યન્તે ।

અપભ્રંશમાં અર્થ વગરના ઘડ્ઁ વગેરે નિપાતો પ્રયોજ્ય છે.

ઉદા૦ અમ્મહિ પચ્છાપાવહા પિઝ કલહિઅઝ વિઆલિ ।

ઘડ્ઁ વિવેરી યુદ્ધડી હોઈ ત્રિણાસહોં કાલિ ॥

શબ્દાર્થ અમ્મહિ—અમ્મ । પચ્છાપાવહા—પશ્ચાત્તાપઃ । પિઝ—પ્રિયઃ । કલહિ—અઝ—કલહાયિતઃ । વિઆલિ—વિકાલે । ઘડ્ઁ—(પાદપૂરણઃ) નૂનમ્ ।
 વિવેરી—વિપરીતા । યુદ્ધડી—યુદ્ધિઃ । હોઈ—ભવતિ । ત્રિણાસહોં—ત્રિનાશસ્ય । કાલિ—કાલે ।

છાપા અમ્મ, (મે) પશ્ચાત્તાપઃ (યદ્) પ્રિયઃ વિકાલે કલહાયિતઃ । નૂનમ્ ત્રિનાશસ્ય કાલે બુદ્ધિઃ વિપરીતા ભવતિ ।

માડી, (મને) પસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સંઝના (જ) ઝગડો થયો. અરે ! ત્રિનાશ અને બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

વૃત્તિ આદિ—પ્રહણાત્ છાઈં ઇત્યાદયઃ ।

આદિ લેતા, છાઈં વગેરે.

(૪૨૫) તાદર્થ્યે કેહિં-તેહિં-રેસિ-રેસિં-તણેણાઃ ॥
 'તે માટે' અર્થે કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, તણેણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તાદર્થ્યે ચોલે કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, તણેણ ઇત્યેતે પદ્ધ નિપાતાઃ પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

અપભ્રંશમાં, 'તે માટે' અર્થ સૂચવવા કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં ને તણે એવા પાંચ નિપાત પ્રયોજવા.

ઉદા૦ (૧) ઢોહા एह परिहासडी अइ भण, कवणहिं देसि ।
 હવેં જિજ્ઞવેં તડ કેહિં પિઅ તુહું પુણુ અન્નહેં રેસિ ॥

શબ્દાર્થ ઢોહા (દે.)—પ્રિયતમ । एह—एणा । परिहासडी—परिभाषा । अइ—अपि । भण—भण (= वद) । कवणहिं—कस्मिन् । देसि—देशे ।

હઉં-અહન્ । જિજઉં-ક્ષિયે । તઉ-તવ । કેહિં-કૃતે । પિઅ-પ્રિય ।
તુહું-ત્વમ્ । પુણુ-પુનઃ । અન્નહૈં-અન્યસ્યાઃ । રેસિ-કૃતે ।

છાયા અપિ પ્રિયતમ, વદ । एषा परिभाषा (=रीतिः) कस्मिन् देशे (वर्तते) —
अहम् तव कृते क्षिये, त्वम् पुनः अन्यस्याः कृते ।

ઓ પ્રિયતમ, કહે (તો ખરો) આ રીત કયા દેશમાં (હોય છે) ? —
હું તારે માટે ક્ષીયુ થાઉં, ને તું ખીજી માટે ।

वृत्ति एवं तेहिं-रेसिमाबुदाहार्यौ ।

એ જ પ્રમાણે તેહિં ને રેસિનાં ઉદાહરણ અપાય.

ઉદા૦ (૨) वङ्गत्तण्हौ तणेण । (अनुयो ३६६।१).

૪૨૬ પુનર્વિનઃ સ્વાર્થે હુઃ ॥

પુનર, વિનાને સ્વાર્થિક કિત્ ર.

वृत्ति अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्याम् परः स्वार्थे हुः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમાં, પુનર ને વિના એ બેની ૫છી સ્વાર્થિક કિત્ ર પ્રત્યય
આપે છે.

ઉદા૦ (૧) सुमरिज्ज त वल्लहउँ जं वीसरइ मणाउँ ।

જહિં પુણુ સુમરણુ જાઉ ગડ તહૌં નેહહૌં કહૌં નાઉં ॥

શબ્ધાર્થ સુમરિજ્જ-સ્મર્યતે । તં-તદ્ । વલ્લહઉં-વલ્લભમ્ । જં-યદ્ ।
વીસરइ-નિસ્મર્યતે । મણાઉં-મનાક્ । જહિં-યત્ર । પુણુ-પુનઃ । સુમરણુ-
સ્મરણમ્ । જાઉ-જાતમ્ । ગડ-ગતમ્ । તહૌં-તસ્ય । નેહહૌં-જ્ઞેહત્ય ।
કહૌં-કિમ્ । નાઉં-નામ ।

છાયા (यद्) स्मर्यते, मनाक् (एव) निस्मर्यते, तद् वल्लभम् । यत्र पुनः
स्मरणम् जातम् (एव) गतम् तस्य ज्ञेहस्य किम् नाम ।

(ખરું) વહાલું તો તે (કહેવાય કે જેનું સતત) સ્મરણુ રહે, ને
(જે) જરાક (જ) વિસરાય. પણ જ્યાં સ્મરણુ થયું તેવું જ ગયું
(એવું હોય), તેવા સ્નેહને શું નામ (આપવું) ?

ઉદા૦ (૨) विष्णु जुज्जे न वलाहँ । (अनुयो ३८६।१)

૪૨૭

અવશ્યમો હેં-હૌ ॥

અવશ્યમ્નો ડિત્ ઍ, અ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અવશ્યમઃ સ્વાયેં હેં હ ઇત્યેતૌ પ્રત્યયૌ ભવતઃ ।

અપભ્રંશમાં, અવશ્યમ્ને સ્વાયેંક ડિત્ ઍ, અ એ બે પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉદા૦ (૧) જિર્ભિદિહ નાયગુ વસિકરહુ જસુ અદ્વિનઈ અન્નઈ ।

મૂલિ વિળટ્ટહ તુંવિળિહેં અવસેં સુકાઈ પ્ઞઈ ॥

શબ્દાર્થ જિર્ભિદિહ—જિહેન્દ્રિયમ્ । નાયગુ—નાયકમ્ । વસિકરહુ—વશીકરુત ।

જસુ—યસ્ય । અદ્વિનઈ—અધીનાનિ । અન્નઈ—અન્યાનિ । મૂલિ—મૂલે ।

વિળટ્ટહ—વિનષ્ટે । તુંવિળિહેં—તુમ્વિન્યાઃ । અવસેં—અવશ્યમ્ । સુકાઈ—

શુષ્કાનિ ભવન્તિ । પ્ઞઈ—પર્ણાનિ ।

છાયા જિહેન્દ્રિયમ્ નાયકમ્ વશીકરુત, યસ્ય અન્યાનિ અધીનાનિ ।

તુમ્વિન્યાઃ મૂલે વિનષ્ટે પર્ણાનિ અવશ્યમ્ શુષ્કાનિ ભવન્તિ ।

ખીલ જેને અધીન છે (તે) જિહેન્દ્રિય (રૂપી) નાયક ને (જ)

વશ કરો. તુંબડીનું મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય

(=આપ મેળે જ) સુકાઈ બન્ય છે.

ઉદા૦ (૨) અવસ ન સુઆઈ સુહચ્છિઆઈ । (જુઓ ૩૭૬૧૨)

૪૨૮

અવશસો હિઃ ।

અવશસ્નો ડિત્ ઇ

વૃત્તિ અપભ્રંશે અવશસન્દાત્ સ્વાયેં હિર્ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, અવશસ્ એ શબ્દને સ્વાયેં ડિત્ ઇ લાગે છે.

ઉદા૦ અવસિ સીલ-કલંકિઅહ્ં દિજ્ઞિ પચ્છિતાઈ ।

જો પુણુ યંડહ અણુદિઅહુ તસુ પચ્છિત્તેં કાઈ ।

શબ્દાર્થ અવસિ—અવશઃ । સીલ-કલંકિઅહ્ં—સીલ-કલંકિતાનામ્ । દિજ્ઞિ

—દીયન્તે । પચ્છિતાઈ—પ્રાયશ્ચિતાનિ । જો—યઃ । પુણુ—પુનઃ ।

યંડહ—યંડયતિ । અણુદિઅહુ—અણુદિવસમ્ । તસુ—તસ્ય । પચ્છિત્તેં—

પ્રાયશ્ચિત્તેન । કાઈ—કિમ્ ।

છાયા એકરાઃ શીલ-કલક્રિતાનામ્ પ્રાયશ્ચિત્તાનિ દીયન્તે । યઃ પુનઃ અનુ-
દિવસમ્ (શીલમ્) ખણ્ડયતિ તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તેન કિમ્ ।

એક વાર શીલ કલંકિત કર્યું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે
રોજેરોજ (શીલ) અંકિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

૪૨૯ ✓

અ-હહ-હુહાઃ સ્વાર્થિક-ક-લુક્ ચ ॥

અ, ડિત્ અહ, ડિત્ હહ અને સ્વાર્થિક કનો લોપ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે નામ્નઃ પરતઃ સ્વાર્થે 'અ' 'હહ' 'હુહ' રૂપેતે ત્રયઃ પ્રત્યયા
ભવન્તિ તત્સન્નિયોગે સ્વાર્થે ક-પ્રત્યયસ્ય લોપથ ।

અપભ્રંશમાં, નામની પછી સ્વાર્થિક અ, ડિત્ અહ, ડિત્ હહ એ ત્રણ
પ્રત્યયો આવે છે અને તેમના સંયોગે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વિરહાણલ-જાલ-કરાલિઅડ પહિઅ પંચિ જં દિદ્વઅ ।
ત મેલવિ સબ્ધિં પંચિઅર્હિં સો-જિ કિઅઅ અગિદ્વઅ ॥

શબ્દાર્થ વિરહાણલ-જાલ-કરાલિઅડ-વિરહાણલ-જ્વાલા કરાલિતકઃ (= પી-
ડિતઃ) । પહિઅ-પથિકઃ । પંચિ-પચિ । જં-યદ્ । દિદ્વઅ-દ્વષ્ટકઃ
(= દ્વષ્ટઃ) । તં-તદ્ । મેલવિ-મિલિત્વા । સબ્ધિં-સર્વઃ । પંચિઅર્હિં-
પથિકૈઃ । સો-જિ-સઃ એવ । કિઅઅ-કૃતકઃ (= કૃતઃ) । અગિદ્વઅ-
અગ્નિષ્ઠિકા (= અજ્ઞારધાની) ।

છાયા યદ્ વિરહાણલ-જ્વાલા-પીડિતઃ પથિકઃ પચિ દ્વષ્ટઃ, તદ્ સર્વઃ પથિકૈઃ
મિલિત્વા સઃ એવ અજ્ઞારધાની કૃતઃ ।

વિરહાણલની જ્વાલાથી પીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં જોયો
એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અંગીડી (= સમડી) કર્યો ।

વૃત્તિ હહ । ડિત્ અહ ।

ઉદા૦ (૨) મહુ કંતહોં વે દોસહા । (જુઓ ૩૭૬:૩).

વૃત્તિ હુહ । ડિત્ હહ ।

ઉદા૦ (૩) એક કુહુહી પંચર્હિં રુદ્ધી । (જુઓ ૪૨૨:૧)

રુદ્ધી

૪૩૦

યોગજાશ્રૈણામ્ ॥

અને તેમના સંયોગથી થયેલા.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અડહડુલ્લાના યોગભેદેભ્યો યે જાયન્તે 'હડઅ' इत्यादय
प्रत्ययास्तोऽपि स्वार्थे प्रायः भवन्ति । हडअ ।

અપભ્રંશમાં, અ, ડિત્ અડ ને ડિત્ ડહના બિન્ન બિન્ન સંયોગથી જે
ડિત્ અડઅ વગેરે પ્રત્યયો અને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે લાગે છે
(જેમ કે) ડિત્ અડઅ—

ઉદા० (૧) फोडैति जे हिअडउँ अप्पणउँ । (જુઓ ૩૫૦ । ૨)

વૃત્તિ અત્ર “કિસલય” (૧ । ૨૬૯) इत्यादिना य-लक् । डुलअ ।

અહીં “કિસલય” (૧ । ૨૬૯) વગેરે પ્રમાણે યનો લોપ (થયો છે)
ડિત્ ડહઅ—

ઉદા० (૨) चूडलउ चुनीहोइसइ । (જુઓ ૩૬૫ । ૨).

વૃત્તિ ડુલ્લહડ । ડિત્ ડહ+ડિત્ અહ—

ઉદા० (૩) सामि-यसाउ स लज्जु पिउ सीमा-सधिहिँ वासु ।
पेक्खिणि बाहु-बल्ललडा धण मेल्लइ नीसासु ॥

શબ્દાર્થ સામિ-યસાઉ—સામિ-પ્રસાદમ્ । સ લજ્જુ—સ-લજ્જમ્ । પિઉ—પ્રિયમ્ ।
સીમા-સધિહિં—સીમા-સન્ધૌ । વાસુ—વાસમ્ । પેક્ખિનિ—પ્રેક્ષ્ય । બાહુ-
બલ્લહડા—બાહુ-બલમ્ । ધણ (દે.)—પ્રિયા । મેલ્લ (દે.)—મુશ્ચતિ ।
નીસાસુ—નિશ્વાસમ્ ।

આપા સામિ-પ્રસાદમ્, સ-લજ્જમ્ પ્રિયમ્, સીમા-સન્ધૌ વાસમ્, બાહુ-બલમ્
(ચ) પ્રેક્ષ્ય પ્રિયા નિશ્વાસમ્ મુશ્ચતિ ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યા વસવાટ
ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) ભેદને પ્રિયા નિશ્વાસ મૂકે છે.

વૃત્તિ અત્રામિ “સ્વાદૌ દીર્ઘ-હસૌ” (૩૩૦) इति दीर्घ । एव—

અહીં અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં ‘સ્વાદૌ દીર્ઘ-
હસૌ’ (સૂત્ર ૩૩૦) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા૦ (૪) વાહુ-વલુછહુડ । છાયા વાહુ-વલમ્ । બાહુબળ,
વૃત્તિ અત્ર ત્રયાણામ્ યોગઃ । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

૪૩૧

સ્ત્રિયાં તદન્તાઙ્ગીઃ ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં હિત્ત્વ ઈ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનેભ્યઃ પ્રાક્તન-સૂત્ર-દ્વયોક્તપ્રત્યયાન્તેભ્યો ઙીઃ
પ્રત્યયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અંતે હોય તે
સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને હિત્ત્વ ઈ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા૦ (૧) પહિઆ દિટ્ટી ગોરહી દિટ્ટી મગ્ગુ નિઅંત ।
અંસૂસાસેહિં કંચુઆ તિતુલ્લાણુ કરંત ।

શબ્દાર્થ પહિઆ-પથિક । દિટ્ટી-દટ્ટા । ગોરહી-ગૌરી । દિટ્ટી-દટ્ટા । મગ્ગુ-
માર્ગમ્ । નિઅંત (દે.)-અવલોકયન્તી । અંસૂસાસેહિં-અશ્રૂચ્છાસૈઃ । કંચુઆ-
કશ્ચુકમ્ । તિતુલ્લાણુ-તિમિતોદ્વાનમ્ (=આર્દ્ર-શુષ્કમ્) । કરંત-
કુર્વન્તી ।

છાયા ‘પથિક, ગૌરી દટ્ટા’ ? ‘દટ્ટા, માર્ગમ્ અવલોકયન્તી અશ્રૂચ્છાસૈઃ ચ
કશ્ચુકમ્ આર્દ્ર-શુષ્કમ્ કુર્વન્તી ।’

‘પથિક, ગોરીને દીડી ? ‘(હા) દીડી-(તારી) વાટ ભેતી
(અને) આંસુ ને નીસાસાથી કંચવાને બીનો ને સૂકો કરતી ।’

ઉદા૦ (૨) એક કુહુછી પચહિં રહી । (શુઓ ૪૨૨ । ૧૪)

૪૩૨

આન્તાન્તાઙ્ગીઃ ॥

અંતે અ વાળો અંતે હોય તે પછી હિત્ત્વ આ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયા વર્તમાનાદપ્રત્યયાન્ત-પ્રત્યયાન્તાત્ ઙા-પ્રત્યયો ભવતિ ।
લપવાદઃ ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=અઙ) જેને અંતે
છે તેવાં નામોના સ્ત્રીલિંગમાં હિત્ત્વ આ પ્રત્યય લાગે છે. (આ) હિત્ત્વ
ઈ નો અપવાદ છે.

૪૩૦

યોગજાશ્રૈપામ્ ॥

અને તેમના સંયોગથી થયેલા.

વૃત્તિ અપભ્રંશે અઢઢહુહાનાં યોગભેદમ્યો યે જાયન્તે ‘ઢઢઅ’ ઇત્યાદય.
પ્રત્યયાસ્તેઽપિ સ્વાર્થે પ્રાયઃ મયન્તિ । ઢઢઅ ।

અપભ્રંશમાં, અ, ડિત્ અઢ ને ડિત્ હહના ભિન્ન ભિન્ન સંયોગથી ને
ડિત્ અઢઅ વગેરે પ્રત્યયો બને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે લાગે છે
(જેમ કે) ડિત્ અઢઅ—

ઉદા૦ (૧) ફોડેતિ જે હિઅઢઉં અપ્પણઉં । (જુઓ ૩૫૦ । ૨)

વૃત્તિ અત્ર “કિસલય” (૧ । ૨૬૯) ઇત્યાદિના ય—લ્લ્ । હુહઅ ।

અહીં “કિસલય” (૧ । ૨૬૯) વગેરે પ્રમાણે યનો લોપ (થયો છે).
ડિત્ હહઅ—

ઉદા૦ (૨) ચૂહુહુહુ હુનીહોહસહ । (જુઓ ૩૬૫ । ૨).

વૃત્તિ હુહુહુહુ । ડિત્ હહ+ડિત્ અઢ—

ઉદા૦ (૩) સામિ-પસાહ સ લજુ પિહ સીમા-સંધિહિં વાસુ ।

પેન્નિલ્લિ વાહુ-વલ્લહુહા ધન મેહુહ નીસાસુ ॥

શબ્દાર્થ સામિ-પસાહ—સ્વામિ-પ્રસાદમ્ । સ-લજુ—સ-લજમ્ । પિહ—પ્રિયમ્ ।
સીમા-સંધિહિં—સીમા-સન્ધૌ । વાસુ—વાસમ્ । પેન્નિલ્લિ—પ્રેક્ષ્ય । વાહુ-
વલ્લહુહા—વાહુ-વલમ્ । ધન (દે.)—પ્રિયા । મેહુહ (દે.)—મુશ્વતિ ।
નીસાસુ—નિઃશ્વાસમ્ ।

અથા સ્વામિ-પ્રસાદમ્, સ-લજમ્ પ્રિયમ્, સીમા-સન્ધૌ વાસમ્, વાહુ-વલમ્
(ચ) પ્રેક્ષ્ય પ્રિયા નિઃશ્વાસમ્ મુશ્વતિ ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડા લેગા થાય ત્યાં વસવાટ
ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) ભેદને પ્રિયા નિઃશ્વાસ મૂકે છે.

વૃત્તિ અત્રામિ “સ્યાદૌ દીર્ઘ-હસૌ” (૩૩૦) ઇતિ દીર્ઘઃ । એવં—

અહીં અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં ‘સ્યાદૌ દીર્ઘ-
હસૌ’ (સૂત્ર ૩૩૦) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા૦ (૪) વાહુ-ચલુછહડ । ધાયા વાહુ-ચલમ્ । પાહુપ્પળ.
વૃત્તિ અત્ર ત્રયાણામ્ યોગઃ । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

૪૩૧

સ્ત્રિયાં તદન્તાઢીઃ ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ત્ ર્.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનેભ્યઃ પ્રાક્તન-સૂત્ર-દ્વયોક્તપ્રત્યયાન્તેભ્યો ઢીઃ
પ્રત્યયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં છે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અંતે હોય તે
સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ડિત્ત્ ર્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉદા૦ (૧) પહિઆ દિઢી ગોરઢી દિઢી મગ્ગુ નિઅંત ।
અંસૂસાસેહિં કંચુઆ તિત્તુવ્વાણુ કરંત ।

શબ્દાર્થ પહિઆ-પથિક । દિઢી-દટ્ટા । ગોરઢી-ગૌરી । દિઢી-દટ્ટા । મગ્ગુ-
માર્ગમ્ । નિઅંત (દે.)-અવલોકયન્તી । અંસૂસાસેહિં-અશ્રુચ્છાસૈઃ । કંચુઆ-
કઙ્કુકમ્ । તિત્તુવ્વાણુ-તિમિતોદ્વાનમ્ (=આર્દ્ર-શુષ્કમ્) । કરંત-
કુર્વન્તી ।

ધાયા 'પથિક, ગૌરી દટ્ટા' ? 'દટ્ટા, માર્ગમ્ અવલોકયન્તી અશ્રુચ્છાસૈઃ ચ
કઙ્કુકમ્ આર્દ્ર-શુષ્કમ્ કુર્વન્તી ।'

'પથિક, ગોરીને દીઠી ? ' (હા) દીઠી-(તારી) વાટ ભેતી
(અને) આંસુ ને નીસાસાથી કંચવાને બીનો ને સૂકો કરતી ! '

ઉદા૦ (૨) એક કુહુછી પંચહિં રુદ્ધી । (જુઓ ૪૨૨ । ૧૪)

૪૩૨

આન્તાન્તાઢાઃ ॥

અંતે અ વાળો અંતે હોય તે પછી ડિત્ત્ આ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે સ્ત્રિયા વર્તમાનાદપ્રત્યયાન્ત-પ્રત્યયાન્તાત્ ઢા-પ્રત્યયો ભવતિ ।
રૂપવાદઃ ।

અપભ્રંશમાં, અંતે અ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=અઢઅ) જેને અંતે
છે તેવાં નામોના સ્ત્રીલિંગમાં ડિત્ત્ આ પ્રત્યય લાગે છે. (આ) ડિત્ત્
ર્ નો અપવાદ છે.

ઉદા૦ પિઝ આઈઝ સુઝ વત્તડી ઝુણિ કઞ્ઞડઈ પઈઙ્ઞ ।

તહોં વિરહહોં નાસંતઅહોં ધૂલડિઆ-વિ ન દિઙ્ઞ ॥

શબ્દાર્થ પિઝ-પ્રિયઃ । આઈઝ-આગતઃ । સુઝ-શ્રુતા । વત્તડી-વાર્તા ।
 ઝુણિ-ધ્વનિઃ । કઞ્ઞડઈ-કર્ણે । પઈઙ્ઞ-પ્રવિષ્ઠા (=પ્રવિષ્ઠઃ) । તહોં-
 તસ્ય । વિરહહોં-વિરહસ્ય । નાસંતઅહોં-નશ્યતઃ । ધૂલડિઆ-વિ-ધૂલિઃ
 અપિ । ન-ન । દિઙ્ઞ-દૃષ્ટા ।

છાયા પ્રિયઃ આગતઃ (ઇતિ) વાર્તા શ્રુતા । (તસ્ય) ધ્વનિઃ (મમ) કર્ણે
 પ્રવિષ્ઠઃ । તસ્ય વિરહસ્ય નશ્યતઃ ધૂલિઃ અપિ ન દૃષ્ટા ।

વાત સાંભળી (કે) પ્રિયતમ આબ્યો. (તેનો) અવાજ (મારા)
 કાનમાં (જેવો) પેહો, (તેવા જ) નાસતા પેલા વિરહની ધૂળ પણ
 (ઊડતી) ન દેખાઈ !

૪૩૩

અસેદે ॥

આ લાગતાં અનો ફ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે લિયાં વર્તમાનસ્ય નામ્નો યોડ્કારસ્તસ્ય આકારે પ્રત્યયે પરે
 ફકારો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં શ્રીલિંગ નામનો જે અક્ષર (છે), તેની પછી આ પ્રત્યય
 આવતાં, તેનો ફકાર થાય છે.

ઉદા૦ (૧) ધૂલડિઆ-વિ ન દિઙ્ઞ । (જુઓ ૪૩૨)

વૃત્તિ લિયામિત્થેવ । એ પ્રમાણે શ્રીલિંગમાં જ.

ઉદા૦ (૨) ઝુણિ કઞ્ઞડઈ પઈઙ્ઞ (જુઓ ૪૩૨)

(૪૩૪)

યુષ્મદાદેરીયસ્ય ઢારઃ ॥

યુષ્મદ્ વગેરેના પરવર્તીં ફંચનો હિત્ આર.

વૃત્તિ અપભ્રંશે યુષ્મદાદિમ્યઃ પરસ્ય ફંચ-પ્રત્યયસ્ય ઢાર ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં, યુષ્મદ્ વગેરેના પરવર્તીં ફંચ પ્રત્યયનો હિત્ આર એવો
 આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) સંદેસૈં કાઁ તુહારૈણ જં સંગહૌ ન મિલિજ્ઞૈ ।

— „સુઙ્ગંતરિ પિૈ પાણિૅણ પિઅ પિઆસ કિં છિજ્ઞૈ ॥

શબ્દાર્થ સંદેસૈં—સંદેશેન । કાઁ—કિમ્ । તુહારૈણ—ત્વદીયેન । જં—યદ્ ।
સંગહૌ—સંગાય । ન—ન । મિલિજ્ઞૈ—મિલ્યતે । સુઙ્ગંતરિ—સ્વમાન્તરે ।
પિૈ—પીતેન । પાણિૅણ—પાનીયેન । પિઅ—પ્રિય । પિઆસ—પિપાસા ।
કિં—કિમ્ । છિજ્ઞૈ—છિધતે ।

છાયા યદ્ સંગાય ન મિલ્યતે (તદ્) ત્વદીયેન સંદેશેન કિમ્ । પ્રિયતમ,
કિં સ્વમાન્તરે પીતેન પાનીયેન પિપાસા છિધતે ?

જે સંગે ન મળાય તો તારા સંદેશાથી શું (વળે) ? પ્રિયતમ,
સ્વભાવસ્થામાં પાણી પીધે પ્યાસ છીધે ખરી ?

ઉદા૦ (૨) દેક્ષિ અમ્હારા વંતુ । (બુઝો ૩૪૫).

ઉદા૦ (૩) બહિણિ મહારા વંતુ (બુઝો ૩૫૧).

૪૩૫ અતોઢેંતુલઃ ॥

અતુનો ઢેતુલ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે इदं-किं-यत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य 'डेत्तुल' इत्या-
देशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, इदम्, किम्, यद्, तद्, एतद्ना परवर्ती अतु प्रत्ययनो
इत् एत्तुल એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ॥ इयान् । कियान् ।
यावान् । तावान् । एतावान् ।

૪૩૬ त्रस्य डेत्तहे ॥

ત્રનો ડિત્ ઇત્તહે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે सर्वादेः सप्तम्यन्तात् परस्य त्र-प्रत्ययस्य 'डेत्तहे' इत्यादेशो
भवति ।

અપભ્રંશમાં, सप्तम्यन्त सर्व वजेरेना परवर्ती त्र प्रत्ययनो इत् एत्तहे
એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ એત્તેહે તેત્તેહે વારિ ઘરિ લલ્હિ વિસંતુલ ધાઈ ।

પિઅ-પન્મટ્ટ વ ગોરડી નિચ્ચલ કહિં-વિ ન ઠાઈ ॥

શબ્દાર્થ એત્તેહે-અત્ર । તેત્તેહે-તત્ર । વારિ-દ્વારે । ઘરિ-ગૃહે । લલ્હિ-લક્ષ્મીઃ । વિસંતુલ(દે.)-વિહ્વલા । ધાઈ-ધાવતિ । પિઅ-પન્મટ્ટ-પ્રિય-પ્રમદા । વ-ઇવ । ગોરડી-ગૌરી । નિચ્ચલ-નિશ્ચલા । કહિં-વિ-કુત્ર અપિ । ન-ન । ઠાઈ-તિષ્ઠતિ ।

ઉદા૦ અત્ર તત્ર દ્વારે ગૃહે લક્ષ્મીઃ વિહ્વલા ધાવતિ । પ્રિય-પ્રમદા ગૌરી ઇવ કુત્ર અપિ નિશ્ચલા ન તિષ્ઠતિ ॥

અહીં ને તહીં, ઘરે ને બારણે વિહ્વળ લક્ષ્મી દોડે છેઃ પ્રિયતમથી બ્રહ્મ થયેલી ગોરીની જેમ ક્યાંયે નિશ્ચળ (બની) નથી રહેતી.

(૪૩૭)

ત્વ-ત્તલોઃ પ્પણઃ ॥

ત્ત ને ત્ત્તનો પ્પણ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ત્વ-ત્તલોઃ પ્રત્યયયોઃ 'પ્પણ' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, ત્વને તત્ પ્રત્યયોનો પ્પણ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) વહ્ણપ્પણુ પરિપાવિઅઈ । (બુઓ ૩૬૬ । ૧) JT. ૨૫. ૫

વૃત્તિ પ્રાયોઽધિકારાત્ । પ્રાયઃ એ અધિકારથી :

ઉદા૦ (૨) વહ્ણત્તણ્ણો તણેણ । (બુઓ ૩૬૬ । ૧). महुन्त्यस्य

(૪૩૮)

તત્ત્વસ્ય ઇએવ્વંતં એવ્વંતં એવા ॥

તત્ત્વના ઇએવ્વંતં, એવ્વંતં, એવા.

વૃત્તિ અપભ્રંશે તત્ત્વ-પ્રત્યયસ્ય 'ઇએવ્વંતં', 'એવ્વંતં', 'એવા' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, તત્ત્વ પ્રત્યયના ઇએવ્વંતં, એવ્વંતં ને એવા એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) एउ गृण्हेप्पिणु धुं मई जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ ।

મહુ કરિએવ્વંતં કિંપિ નન્ધિ મરિએવ્વંતં પર દિજ્જઈ ॥

છાયા! યદિ સઃ વેદઃ પ્રમાણમ્ (તથાપિ) પુષ્પવતીભિઃ સમમ્ સ્વપિતવ્યમ્
વારિતમ્ । જાગર્તવ્યમ્ પુનઃ કઃ ધરતિ ।

ને એ વેદ પ્રમાણરૂપ (હોય, તો પણ) રજસ્વલા સાથે સૂઈ (એ)
નિષિદ્ધ છે, પણ જાગવાને કોણ અટકાવે છે ?

(૪૩૯)

ક્ત્વ ઇ-ઇડ-ઇવિ-અવયઃ ॥

ક્ત્વાના ઇ, ઇડ, ઇવિ, અવિ.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્ત્વા-પ્રત્યયસ્ય 'ડ,' 'ઇડ,' 'ઇવિ,' 'અવિ' इत्येते चत्वार
आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં ક્ત્વા પ્રત્યયના ઇ, ઇડ, ઇવિ, અવિ એવા ચાર
આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) હિઅડા જઈ વેરિઅ ઘણા તો કિં અન્નિ ચડાહું ।

અમ્હાહ વે હત્યડા જઈ પુણ મારિ મરાહું ॥

શબ્દાર્થ હિઅડા-હૃદય । જઈ-યદિ । વેરિઅ-વૈરિણઃ । ઘણા-બહવઃ । તો-
તતઃ । કિં-કિમ્ । અન્નિ-અન્ને । ચડાહું (દે.)-આરુહામઃ । અમ્હાહ-
અસ્માકમ્ । વે-દ્વૌ । હત્યડા-હસ્તૌ । જઈ-યદિ । પુણ-પુનઃ ।
મારિ-મારયિત્વા । મરાહું-મ્રિયામહે ।

છાયા! હૃદય, યદિ વૈરિણઃ બહવઃ તતઃ કિમ્ અન્ને આરુહામઃ । અસ્માકમ્
(અપિ) દ્વૌ હસ્તૌ । યદિ પુનઃ મ્રિયામહે, (તર્હિ) મારયિત્વા ॥

હે હૈયા, વેરી ઘણા (છે), તો (તેથી) શું આકાશમાં ચડી જઈશું ?
આપણને (પણ) બે હાથ (તો છે). ને મરીશું, (તો) પણ
મારીને (મરીશું).

વૃત્તિ ઇડ—

ઉદા० (૨) ગય-ઘડ મજિડ જતિ । (જુઓ ૩૯૫ । ૫)

વૃત્તિ ઇવિ—

ઉદા० (૩) રક્ષદ સા નિસ-હારિણિ વે કર જુમ્મિવિ જીડ ।
પડિબિમ્બિઅ-મુંજાલ જલ્લ જેહિં અ-હોહિત પીડ ॥

શબ્દાર્થ રક્ષદ્-રક્ષતિ । સા-સા । વિસ-હારિણિ-વિપ-હારિકા (=પાનીય-હારિકા) । વે-દ્વૌ । કર-કરૌ । ચુમ્બિવિ-ચુમ્બિત્વા । જીહ-જીવિતમ્ । પડિવિમ્બિઅ-મુંજાલ્-પ્રતિવિમ્બિત-મુજ્જવત્ । જલ્-જલમ્ । જેહિ-યામ્યામ્ । અ-હોહિત (દે.)-અ-કલ્પિતમ્ । પીહ-પીતમ્ ।

છાયા સા પાનીય-હારિકા (તૌ) દ્વૌ કરૌ ચુમ્બિત્વા જીવિતમ્ રક્ષતિ, યામ્યામ્ પ્રતિવિમ્બિત-મુજ્જવત્ જલમ્ અ-કલ્પિતમ્ પીતમ્ ।

તે પનીહારી (પોતાના એ) ને કર ચૂમીને ઇવતર ટકાવી રાખે છે, જે (કરો) એ મુંજના પ્રતિબિંબવાળું જળ ડહોળ્યા વિના પીધું હતું. વૃત્તિ અવિ—

ઉદા૦ (૪) બાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું હઉં તેવૈં-કો દોસુ ।
હિઅય-ટ્ટિહ જહ નીસરહિ જાણઉં મુંજ સ-રોસુ ॥

શબ્દાર્થ બાહ-બાહુમ્ । વિછોડવિ (દે.)-વિમોચ્ય । જાહિ-યાસિ । તુહું-ત્વમ્ । હઉં-અહમ્ । તેવૈં-ક-તયા અપિ । કો-કઃ । દોસુ-દોષઃ । હિઅય-ટ્ટિહ-હૃદય-સ્થિતઃ (=હૃદયાત્) । જહ-યદિ । નીસરહિ-નિઃસરસિ । જાણઉં-જાનામિ । મુંજ-મુજ્જ । સ-રોસુ-સરોપઃ ।

છાયા બાહુમ્ વિમોચ્ય (યથા) ત્વમ્ યાસિ, તયા અહમ્ અપિ । કઃ દોષઃ । મુજ્જ, યદિ હૃદયાત્ નિઃસરસિ (તતઃ) જાનામિ (ત્વમ્) સ-રોપઃ (ઇતિ).

બાહુનું છોડાવીને તું ચાલ્યો જાય છે, તેમ હું પણ (જાઉં)-(એમાં) કયો દોષ (થયો) ? (પણ) ને (મારા) હૃદયમાંથી નીસરી જા તો, હે મુંજ, (હું) જાણું (કે તું ખરેખર) રોષે લાયકો છે.

૪૪૦
एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ।

एषि, एषिणु, एवि, एविणु.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય 'एषि' 'एषिणु,' 'एवि,' 'एविणु' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, ક્ત્વા પ્રત્યયના ઇષિ, ઇષિણુ, એવિ, એવિણુ એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ જેપિ અસેસુ કસાય-વલ્લ દેપિણુ અમઝ જયસ્સુ ।

લેવિ મહવ્યય સિવુ લહહિં જ્ઞાણિણુ તત્તસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ જેપિ-જિત્વા । અસેસુ-અશેપમ્ । કસાય-વલ્લ-કપાય-વલમ્ ।
દેપિણુ-દત્વા । અમઝ-અમયમ્ । જયસ્સુ-જગતે । લેવિ-ગૃહીત્વા ।
મહવ્યય-મહાવ્રતાનિ । સિવુ-શિવમ્ । લહહિં-લભન્તે । જ્ઞાણિણુ-
ધ્યાત્વા । તત્તસ્સુ-તત્તસ્ય (=તત્ત્વમ્) ।

છાયા અશેપમ્ કપાય-વલમ્ જિત્વા, જગતે અમય દત્વા, મહાવ્રતાનિ
• ગૃહીત્વા, તત્તમ્ (ચ) ધ્યાત્વા, (સાધય) શિવમ્ લભન્તે ।

અશેપ કપાયનેનાને છતી, જગતને અલયદાન દઈ, મહાવ્રત લઈ
ને તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને (સાધુઓ) શિવપદ (=મોક્ષ) પામે છે.

વૃત્તિ પ્રયગ્યોગ ઉત્તરાર્થ. ।

(પ્રત્યયો) જુદાજુદા આપ્યા છે તે પછીના (સૂત્ર) માટે.

૪૪૧

તુમ એવમણાણહમણહિં ચ ॥

તુમના એવમ્, અણ, અણહ, અણહિં પણુ

વૃત્તિ અપભ્રંશે તુમ પ્રત્યયસ્ય 'એવ,' 'અણ,' 'અણહ' 'અણહિં' કહેલે
ચત્તાર । ચકારાત્ 'એપિ,' 'એપિણુ,' 'એવિ,' 'એવિણુ' કહેલે । એવ
ચાણાવાદેશા ભવન્તિ ।

અપભ્રંશમાં, તુમ પ્રત્યયના એવ, અણ, અણહ, અણહિં એવા ચાર,
અને ચકારથી એપિ, એપિણુ, એવિ, એવિણુ એ ચાર—એમ આઠ
આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) દેવં દુક્કરુ નિઅય-ધણુ કરણ ન તઝ પઢિહાઈ ।

એવંદ સુહુ મુંજણહં મણુ પર મુંજણહિં ન જાઈ ॥

શબ્દાર્થ દેવ-દાતૃમ્ । દુક્કરુ-દુષ્કરમ્ । નિઅય ધણુ-નિજ-ધનમ્ । કરણ-
કર્તૃમ્ । ન-ન । તઝ-તપ । પઢિહાઈ-પ્રતિભાતિ । એવંદ-એમ્ એવ ।
સુહુ-સુખમ્ । મુંજણહં-મોક્તૃમ્ । મણુ-મન. । પર-પરમ્ । મુંજણહિં-
મોક્તૃમ્ । ન-ન । જાઈ-યાતિ ।

છાયા નિજ-ધનમ્ દાતુમ્ દુષ્કરમ્ । તપઃ કર્તુમ્ ન પ્રતિભાતિ । એવમ્ એવ
સુખં ભોક્તુમ્ મનઃ, પરમ્ ભોક્તુમ્ ન યાતિ ।

પોતાના ધનનું દાન કરવું દુષ્કર છે. તપ કરવાનું સૂઝતું નથી. એમને
એમ મુખ લોગવાનું મન છે, પણ લોગવું જતું નથી.

ઉદા० (૨) જેષિ ચણ્ણિણુ સયલ ધર લેવિણુ તત્ત પાલેવિ ।

વિણુ સંતે તિત્થેસરેણ કો સક્કહ મુવણે-વિ ॥

શબ્દાર્થ જેષિ—જેતુમ્ । ચણ્ણિણુ—લ્પક્તુમ્ । સયલ—સકલામ્ । ધર—ધરામ્ ।
લેવિણુ—સ્વીકૃત્વ । તત્ત—તપઃ । પાલેવિ—પાલયિતુમ્ । વિણુ—વિના ।
સંતે—શાન્તિના । તિત્થેસરેણ—તીર્થેશ્વરેણ । કો—કઃ । સક્કહ—શક્નોતિ ।
મુવણે-વિ—(ત્રિ)મુવને અપિ ।

છાયા શાન્તિના તીર્થેશ્વરેણ વિના સકલામ્ ધરામ્ જેતુમ્ લ્પક્તુમ્ ચ, તપઃ
સ્વીકર્તુમ્ પાલયિતુમ્ ચ, (ત્રિ)મુવને અપિ કઃ શક્નોતિ ?

(એક) શાંતિનાથ તીર્થકર વિના જગતભરમાં કોણ (એવો છે જે)
સકળ પૃથ્વીને છતી લઈ (ને પછી) ત્યજી દઈ શકે છે, (ને)
તપ (કરવાનું) સ્વીકારી ને ખાળી શકે છે ?

૪૪૨ ગમેરેષ્ણિવેષ્ણોરેલ્લુન્ વા ॥

વૃત્તિ અપભ્રંશે ગમેર્ધાતોઃ પરયોરેષ્ણિણુ એષિ ઇલાદેશયોરેકારસ્ય લ્લુ
ભવતિ વા ।

અપભ્રંશમાં, ગમ્ ધાતુના પરવર્તિ એષિણુ, એષિ એ આદેશોના ઇકારનો
વિકલ્પે લોપ થાય છે.

ઉદા० (૧) ગંપિણુ વાણારસિહિં નર અહ ઉજ્જેણિહિં ગંપિ ।

મુઆ પરાવહિં પરમ-પત્ત દિવ્વંતરહિં મ જપિ ॥

શબ્દાર્થ ગંપિણુ—ગત્વા । વાણારસિહિં—વારાણસ્યામ્ (=વારાણસીમ્) । નર—
નરાઃ । અહ—અથ । ઉજ્જેણિહિં—ઉજ્જયિન્યામ્ (=ઉજ્જયિનીમ્) । ગંપિ—
ગત્વા । મુઆ—મૃતાઃ । પરાવહિં—પ્રામુવન્તિ । પરમ-પત્ત—પરમ-પદમ્ ।
દિવ્વંતરહિં—દિવ્યાન્તરાણિ । મ—મા । જંપિ—કયય ।

છાયા નરા વારાણસીમ્ ગત્વા, અથ ઉજ્જયિનીમ્ ગત્વા મૃતા પરમ-પદમ્ પ્રાપ્ન-
વન્તિ । (અત) દિવ્યાન્તરાણિ (=તીર્થાન્તરાણિ) મા કયય ।

લોકો વાગણસી જઈને-અથવા ઉજ્જયિની જઈને મરવાથી
પરમપદ પામે છે (એટલે) ખીબ તીર્થોની વાત ન કર.

વૃત્તિ પદો । ખીજ પદો

ઉદા૦ (૨) ગમ ગમેષ્ણુ જો મુઅઃ જો સિન-તિથુ ગમેષ્ણિ ।

કીલદિ તિદસાગસ-ગઠ સો જમ-લોઝ જિણેણિ ॥

શબ્દાર્થ ગમ-ગત્તામ્ । ગમેષ્ણુ-ગત્વા । જો-ય । મુઅઃ-વ્રિયતે । જો-
ય । સિન-તિથુ-શિવ-તીર્થમ્ । ગમેષ્ણિ-ગત્વા । કીલદિ-ક્રીડતિ ।
તિદસાગસ-ગઠ-ત્રિદશાગસ ગત । સો-સ । જમ-લોઝ-યમ-લોકમ્ ।
જિણેણિ-જિત્વા ।

છાયા ય ગત્તામ્ ગત્વા શિવ-તીર્થમ્ ગત્વા (વા) વ્રિયતે, સ યમ-લોકમ્
જિત્વા ત્રિદશાગસ ગત ક્રીડતિ ।

જે ગયા (કાઠે) જઈને કે શિવને તીર્થ જઈને મરે છે, તે
જમલોકને જીતીને દેવલોકમાં ક્રીડા કરે છે

૪૪૩

તુનોઽણઃ ॥

તુન્નો અણઃ.

‘વૃત્તિ અપભ્રંશે તુન પ્રલયસ્ય ‘અણઃ’ इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં તુન્ પ્રલયનો અણઃ એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ હસ્તિ મારણઝ લોઝ વોલ્ણઝ ।

પટહુ વજ્જણઝ સુણહુ મસણઝ ॥

શબ્દાર્થ હસ્તિ-હસ્તી । મારણઝ-મારયિતા । લોઝ-લોક । વોલ્ણઝ-
વક્તા । પટહુ-પટહ । વજ્જણઝ-વદિતા । સુણહુ-શ્ચા । મસણઝ-
મપિતા ।

છાયા હસ્તી મારયિતા । લોક વક્તા । પટહ વદિતા । શ્ચા મપિતા ।

હાથી મારકણો, લોક બોલકણા, પટહ વાગવાની ટેવ વાળો (ને)
કૂતરો ભસવાની ટેવ વાળો.

४४४ इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥

वृत्ति अपभ्रंशो इव-शब्दस्यार्थे 'नं,' 'नउ', 'नाइ', 'नावइ', 'जणि', 'जणु'
इत्येते षट् भवन्ति । नं—

अब्रंशभां इव अे शब्दना अर्थभां नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि, जणु,
अे छ छोय छे. (जेभ डे) नं—

उदा० (१) नं मल्ल-जुज्जु सप्ति-राहु करहिं । (शुभो ३८२).

वृत्ति नउ—

उदा० (२) रवि-अत्यमणि समाउल्लेण कंठि विइणु न छिणु ।
चक्के खंडु मुणालिअहे नउ जीमगलु दिणु ॥

शब्दार्थ रवि-अत्यमणि—रव्यस्तमने । समाउल्लेण—समाकुलेन । कंठि—कण्ठे ।
विइणु—वितीर्णः । न—न । छिणु—छिन्नः । चक्के—चक्रवाकेन । खंडु—
खण्डः । मुणालिअहे—मृणाल्याः । नउ—इव, यथा । जीमगलु—जीना-
गलः । दिणु—दत्तः ।

छाया रव्यस्तमने समाकुलेन चक्रवाकेन कंठे वितीर्णः मृणाल्याः खण्डः न
छिन्नः, यथा जीमगलः दत्तः ।

सूत्र आधमतां व्याकुण चक्रवाके कभणतंतुनो दुक्को कंठभां
(=भोभां) भूक्यो पक्षु तोल्यो नहुँ—जाले के छव आडे आगणियो
हीधो ।

उदा० (३) वलयावलि-निवडण-भएँण धण उद्ध-मुअ जाइ ।
वल्लह-विरह-महादहहोँ थाह गवेसइ नाइ ॥

शब्दार्थ वलयावलि-निवडण-भएँण—वलयावलि-निपतन-भयेन । धण (डे.)—
नायिका । उद्ध-मुअ—उर्ध्व-मुजा । जाइ—याति । वल्लह-विरह-महा-
दहहोँ—वल्लभ-विरह-महाहृदस्य । थाह—स्ताधम् । गवेसइ—गवेपयति ।
नाइ—इव ।

छाया नायिका वलयावलि-निपतन-भयेन उर्ध्व-मुजा याति । वल्लभ-विरह-
महाहृदस्य स्ताधम् गवेपयति इव ।

વલયો નીચે પડવાની બીકે નાચિકા ઊંચા હાથ રાખીને બાય છે—
બાણે કે (તે) વાલમના વિરહરૂપી મોટા ધસનો તાગ તર્ષાત્રી (=લઈ)
રહી છે!

વૃત્તિ નાવડ—

ઉદા૦ (૪) પેક્ષેવિણુ મુદ્ધ જિણવરહોં દીહર-નયણ-સલોણ । ૧૨

નાવડ ગુરુ-મચ્છર-મરિડ જલણિ પવીસડ લોણુ ॥

શબ્દાર્થ પેક્ષેવિણુ-પ્રેક્ષ્ય । મુદ્ધ-મુલમ્ । જિણવરહોં-જિનવરસ્ય । દીહર-
નયણ-સલોણુ-દીર્ઘ-નયન-સલાવણ્યમ્ । નાવડ-ઇવ । ગુરુ-મચ્છર-મરિડ-
ગુરુ-મત્સર-મૃતઃ । જલણિ-જ્વલને । પવીસડ-પ્રવિશતિ । લોણુ-લવણમ્ ।

છાયા જિનવરસ્ય દીર્ઘ-નયન-સલાવણ્યમ્ મુલમ્ પ્રેક્ષ્ય લવણમ્ ગુરુ-મત્સર-
મૃતમ્ ઇવ જ્વલને પ્રવિશતિ ।

જિનવરનું વિશાળ નયનોને લઈને સલવણ (=સલ્લણ) (એણું)
મુખ ભેઈને બહુ મત્સરથી ભરેલું લવણ અગ્નિમાં પ્રવેશે છે.

વૃત્તિ જણિ—

ઉદા૦ (૫) ચંપય-કુસુમહોં મજ્ઞિ સહિ મસલ પહટ્ટહ । ૧૨

સોહહ ઇંદણીલુ જણિ કણહ વહટ્ટહ ॥

શબ્દાર્થ ચંપય-કુસુમહોં-ચમ્પક-કુસુમસ્ય । મજ્ઞિ-મધ્યે । સહિ-સહિ ।
મસલ (હે.)-ભ્રમરઃ । પહટ્ટહ-પ્રવિષ્ટઃ । સોહહ-શોભતે । ઇંદણીલુ-ઇન્દ્ર-
નીલઃ । જણિ-ઇવ । કણહ-કનકે । વહટ્ટહ-ઉપવિષ્ટઃ ।

છાયા સહિ, ચમ્પક-કુસુમસ્ય મધ્યે પ્રવિષ્ટઃ ભ્રમરઃ કનકે ઉપવિષ્ટઃ ઇન્દ્રનીલઃ
ઇવ શોભતે ।

સખી, ચંપાના ફૂલમાં પેટેલો ભ્રમર સોનામાં બેઠેલા (=બેસાડેલા)
ઇન્દ્રનીલ જેવો શોભે છે.

વૃત્તિ જણુ—

ઉદા૦ (૬) નિરુવમ-રસુ પિર્ણ પિજવિ જણુ । (જુઓ ૪૦૧।૩).

લિङ્ગમતન્ત્રમ્ ॥

લિંગ અતંત્ર.

વૃત્તિ અપભ્રંશે લિङ્ગમતન્ત્રં વ્યભિચારિ પ્રાયો ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં લિંગ ઘણીવાર અતંત્ર-એટલે કે અનિયમિત હોય છે.

ઉદા૦ (૧) ગય-કુંમહૈં દારંતુ । (જુઓ ૩૪૫).

વૃત્તિ અત્ર પુંલિङ્ગસ્ય નપુંસકાવમ્ ।

અહીં પુંલિંગનું નપુંસક થયું.

ઉદા૦ (૨) અઘ્મા લગ્મા ડુંગરેહિં પહિડ રડંતડ જાઇ ।

જો એહા ગિરિ-ગિલ્લન-મણુ સો કિં ધળેઠે ધળાઇ ॥

શબ્દાર્થ અઘ્મા-અઘ્માણિ । લગ્મા-લગ્માણિ । ડુંગરેહિં-ગિરિપુ । પહિડ-પથિકઃ । રડંતડ-રટન્ । જાઇ-યાતિ । જો-યઃ । એહા-ઈદક્ । ગિરિ-ગિલ્લન-મણુ-ગિરિ-ગિલ્લન-મનાઃ । સો-સઃ । કિં-કિમ્ । ધળેઠે (દે.)-પ્રિયાયાઃ (=પ્રિયામ્ પ્રતિ) । ધળાઇ-ધનમ્ ઇવ આચરતિ (=રક્ષતે) ।

અર્થા અઘ્માણિ ગિરિપુ લગ્માણિ । પથિકઃ રટન્ યાતિ-યઃ ઈદક્ ગિરિ-ગિલ્લન-મનાઃ સઃ કિમ્ પ્રિયામ્ રક્ષતે (ઇતિ) ।

વાદળ ડુંગરને વળચાં. પથિક રટતો (રટતો) બાય છેઃ જે આવા

ડુંગરોને ગળવા ઇચ્છે છે તે પ્રિયાનું શું રક્ષણ કરે (=કરવાનો હતો) ?

વૃત્તિ અત્ર 'અઘ્મા' ઇતિ નપુંસકસ્ય પુંસ્વમ્ ।

અહીં અઘ્મા એમ નપુંસકનું પુંલિંગ થયું.

ઉદા૦ (૩) પાઇ બિલગી અંત્રડી સિરુ લ્હસિડ લ્હન્ધસ્સુ ।

તો-વિ કટારડ હત્યડડ બલિકિજ્ઞેઁ કંતસ્સુ ॥

શબ્દાર્થ પાઇ-પાદે । બિલગી-બિલગ્મા (=બિલગ્મ) । અંત્રડી-અન્ત્રમ્ । સિરુ-શિરસ્ । લ્હસિડ (દે.)-હસ્તમ્ । લ્હન્ધસ્સુ-સ્કન્ધસ્ય (=સ્કન્ધમ્ પ્રતિ) । તો-વિ-તતઃ અપિ । કટારડ (દે.)-ક્ષુરિકાયામ્ । હત્યડડ-હસ્તઃ । બલિકિજ્ઞેઁ-બલીક્રિયે । કંતસ્સુ-કાન્તાય ।

અર્થા અન્ત્રમ્ પાદે બિલગ્મ । શિરઃ સ્કન્ધમ્ (પ્રતિ) હસ્તમ્ । તતઃ અપિઃ હસ્તઃ ક્ષુરિકાયામ્ । (એતાદશઃ) કાન્તાય બલીક્રિયે ।

આંતરડું પગે વળગ્યું છે, શિર સ્કંધ પર ઢળી ગયું છે, (પણ)
તો એ હાથ (તો) કટારીની ઉપર (જ) છે: (આવા) સ્કંધ પર હું
ગલિદાન રૂપે અપાઉં છું (=ચારી બઉં છું).

વૃત્તિ અત્ર 'અંત્રડી' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

અહીં અંત્રડી એમ નપુંસકનું સ્ત્રીલિંગ થયું.

ઉદા० (૪) સિરિ ચડિઆ સંતિ પ્ફલઈં પુણુ ઢાલઈં મોડંતિ ।

તો-વિ મહદુમ સડગાઈં અવરાહિડ ન કરંતિ ॥

શબ્દાર્થ० સિરિ-શિરસિ । ચડિઆ (દે.)-આરુઢાઃ । સંતિ-લાદન્તિ ।

પ્ફલઈં-ફલાનિ । પુણુ-પુનઃ । ઢાલઈં-શાખાઃ । મોડંતિ-મોટયંતિ

(=મજ્જન્તિ) । તો-વિ-તતઃ અપિ । મહદુમ-મહાદુમાઃ । સડગાઈં-

શકુનાનામ્ । અવરાહિડ-અપરાધમ્ । ન-ન । કરંતિ-કુર્વન્તિ ।

છાયા શિરસિ આરુઢાઃ ફલાનિ લાદન્તિ । પુનઃ શાખાઃ મજ્જન્તિ । તતઃ

અપિ મહાદુમાઃ શકુનાનામ્ અપરાધમ્ ન કુર્વન્તિ ।

માથે ચડીને કૃણ ખાય છે, (ને) ઢાળીઓ તોડે છે-તો એ મહાન

વૃક્ષો પક્ષીઓને શિક્ષા કરતા નથી.

વૃત્તિ અત્ર 'ઢાલઈં' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

અહીં ઢાલઈં એમ સ્ત્રીલિંગનું નપુંસકલિંગ થયું.

शौरसेनीवत् ॥

શૌરસેની પ્રમાણે.

વૃત્તિ અપભ્રંશે ગ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ઘણીવાર શૌરસેની પ્રમાણે પ્રક્રિયા થાય છે.

ઉદા० સીસિ સેહરુ યણુ વિણિમ્મવિદુ ।

યણુ કંઠિ પાલંબુ કિદુ રદિઈં વિહિદુ યણુ મુંડમાલિઈં ।

જં પળણ તં નમહુ કુસુમ-દામ-કોદંદુ કામહો ॥

શબ્દાર્થ સીસિ-શીર્ષે । સેહરુ-શેખરઃ । યણુ-ક્ષણમ્ । વિણિમ્મવિદુ-વિનિ-

ર્માપિતમ્ । યણુ-ક્ષણમ્ । કંઠિ-કળ્ઠે । પાલંબુ-પ્રાલમ્બમ્ । કિદુ-

કૃતમ્ । રદિઈં-રત્ના । વિહિદુ-વિહિતમ્ । યણુ-ક્ષણમ્ । મુંડમાલિઈં-

મુઢમાલિકયા (=મુઢમાલિકા) । જં-યદ્ । પળર્ણ-પ્રણયેન । તં-
તદ્ । નમદ્-નમત । કુસુમ-દામ-કોદણ્ડ-કુસુમ-દામ-કોદણ્ડમ્ ।
કામહૌ-કામસ્ય ।

છાયા । યદ્ રત્યા પ્રણયેન ક્ષણમ્ શીર્ષે શેઘરઃ વિનિર્માપિતમ્, ક્ષણં કળ્ઠે
પ્રાલમ્બમ્ કૃતમ્, ક્ષણમ્ (ચ) મુઢમાલિકા વિહિતમ્ તદ્ કામસ્ય
કુસુમ-દામ-કોદણ્ડમ્ નમત ।

જેને પ્રેમથી રતિએ પળમાં શીશ પર શેખરરૂપ બનાવ્યું, પળમાં
કળ્ઠે પ્રાલંબરૂપ કર્યું, (તો) પળમાં મુઢમાલિકારૂપે રાખ્યું, તે કામદેવના
પુખ્તમાળાના ધનુષ્યને પ્રણામ કરો.

૪૪૭

વ્યત્યયશ્ચ ।

મર્યાદાની બહાર પણ.

વૃત્તિ પ્રાકૃતાદિ-ભાષા-લક્ષણાનાં વ્યત્યયશ્ચ ભવતિ । યયા માગધ્યાં 'તિષ્ઠ-
શ્ચિષ્ઠ' (૪૨૯૮) હત્યુકં તયા પ્રાકૃત-પૈશાચી-શૌરસેનીપ્તપિ ભવતિ ।

પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનાં લક્ષણો મર્યાદાની બહાર પણ બાય છે. જેમ કે
માગધીમાં તિષ્ઠશ્ચિષ્ઠ (૪૨૯૮) એમ કહ્યું છે, તે પ્રાકૃત, પૈશાચી ને
શૌરસેનીમાં પણ હોય છે.

ઉદા० (૧) ચિષ્ઠિદિ ॥ તિષ્ઠતિ 'ઊભો રહે છે'.

વૃત્તિ અપભ્રંશે રેફત્યાધો વા લુગુક્તો માગધ્યામપિ ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં પાછળના રેફનો વિકલ્પે લોપ કહ્યો તે માગધીમાં પણ
થાય છે.

ઉદા० (૨) શદ-માણસ-મશ-માલકે કુમ-સહશ્ર-વશાહૈ શંચિદે ।

શબ્દાર્થે શત-માનુષ-માસ-માલકઃ કુમ-સહસ્ર-વશયા સચિતઃ ।

સેંકડો મનુષ્યોના માંસથી લદાયેલો, ચરબીના સહસ્ર કુંડના
સંચયવાળો.

વૃત્તિ ઇત્યાદિન્યદપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ । ન કેવલમ્ ભાષા-લક્ષણાનાં ત્યાદાદેશાનામપિ
વ્યત્યયો ભવતિ । યે વર્તમાને કાલે પ્રસિદ્ધાસ્તો ભૂતેઽપિ ભવન્તિ ।

- ઇત્યાદિ ણીજું પણ બાણવું. માત્ર બાપાલક્ષણો જ નહીં, કાળવાચક પ્રત્યયોના આદેશો પણ મર્યાદા બહાર નાથ છે. જે વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તે ભૂતકાળમાં પણ વપરાય છે.

ઉદા૦ (૩) અહ પેચ્છહ રદ્ધ-તણઓ ।

વૃત્તિ 'અય પ્રેક્ષાંચક્રે [રઘુ-તનયઃ]' इत्यर्थः ।

'પછી રઘુના વંશજે (=રામે) જોયું' એવો અર્થ છે.

ઉદા૦ (૪) આમાસહ રયણીઝરે ।

વૃત્તિ 'આવમાપે રજનીચરાન્' इत्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि ।

'નિશાચરોને કહ્યું' એવો અર્થ છે. (વળી) ભૂતકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે વર્તમાનમાં પણ (વપરાય છે).

ઉદા૦ (૫) સોહીઝ એસ ઘંઠો ।

વૃત્તિ 'શુણોલેપ વળ્ઠઃ' इत्यर्थः ।

'એ વંઠેલો સાંભળે છે' એવો અર્થ છે.

૪૪૮

શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ ॥

બાકીનું સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ.

વૃત્તિ શેષં યદત્ર પ્રાકૃત-ભાષાસુ અષ્ટમે નોત્તં તત્સત્તાપ્યાયી-નિવદ્ધ-સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધમ્ ।

બાકીનું જે અહીં પ્રાકૃત ભાષાઓના (પ્રતિપાદન)માં આઠમા (અધ્યાય)માં નથી કહ્યું, તે સાત અધ્યાયમાં નિબદ્ધ સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ (થાય છે).

ઉદા૦ હેઢુ-દ્વિય-સૂર-નિવારણાય હત્તં અહો ઇવ વહંતી ।

જયઈ સ-સેસા વરાહ-સાસ-દૂરુક્ખયા પુહવી ॥

શબ્દાર્થ હેઢુ-દ્વિય-સૂર-નિવારણાય-અઘઃ-સ્થિત-સૂર્ય-નિવારણાય । હત્તં-હત્તમ્ ।

અહો-અઘઃ । ઇવ-ઇવ । વહંતી-વહન્તી । જયઈ-જયતિ । સ-સેસા-સ-શેષા । વરાહ-સાસ-દૂરુક્ખયા-વરાહ-આસ-દૂરોક્ષિતા । પુહવી-પૃથ્વી ।

છાયા અધઃસ્થિત-સૂર્ય-નિવારણાય અધઃ છત્ર વહન્તી इव वराह-आस-दूरो-
ક્ષિતા સ-શેષા પૃથ્વી જયતિ ।

નીચે રહેલા સૂર્ય(ના તાપ)ના નિવારણ માટે નીચે છત્ર ધારણ કરતી, વરાહના આસથી દૂર ઉછાળાયેલી શેષસહિત પૃથ્વીનો જય થાય છે.

વૃત્તિ અત્ર ચતુર્થ્યા આદેશ નોક્તઃ સ સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધઃ । ઉક્તમપિ ક્વચિ-
ત્સંસ્કૃતવદેવ ભવતિ । યથા પ્રાકૃતે 'उरस्'—શબ્દસ્ય સપ્તમ્યેક-વચનાન્તસ્ય
'उरे' 'उरम्मि' इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिद् 'उरसि' इत्यपि भवति ।
एव 'सिरे' 'सिरम्मि' 'सिरसि'; 'सरे' 'सरम्मि' 'सरसि' ।

સિદ્ધ-પ્રહ્ણમ્ મઙ્ગલાર્થમ્ । તતો હ્યાયુષ્મચ્છ્રોતૃકતામ્યુદયશ્ચેતિ ॥

આમાં, ચતુર્થીનો આદેશ નથી કહ્યો તે સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ છે.
(વળી) કહેલું હોય તે પણ કોઈ વાર સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થાય છે. જેમ
કે પ્રાકૃતમાં उरस् શબ્દના, સપ્તમી એકવચનનો (પ્રત્યય) અંતે લાગતાં
उरे, उरम्मि એવા પ્રયોગો થાય છે તેમ કોઈ વાર उरसि એમ પણ
થાય છે. એ જ પ્રમાણે सिरे, सिरम्मि, सिरसि, सरे, सरम्मि, सरसि.

સૂત્રમાં સિદ્ધ છે તે મંગલ માટે. તેથી શ્રોતાને આયુષ્મતા ને
અભ્યુદય (પ્રાપ્ત થાય છે).

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्लोपज्ञशब्दानु-
शासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पदः समाप्तः ।

આમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્રનામક વ્યાકરણની
સ્વરચિત વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત થયો.

સમાપ્તા ચેયં સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનવૃત્તિઃ પ્રકાશિકા નામેતિ ।

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની આ પ્રકાશિકા નામક વૃત્તિ પણ સમાપ્ત થઈ.

ટિપ્પણ

પ્રાસ્તાવિક

હેમચંદ્રે રચેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર ને સ્વયંપર્યાપ્ત રચના રૂપે નથી. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનો જ એક પ્રકાર હોવાથી હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો જ એક ભાગ છે, અને એ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એક અંશ છે, હેમચંદ્રના એ બૃહત વ્યાકરણનું નામ ‘ત્રિવિદ્યહેમશબ્દાનુશાસન’ કે હુંકમાં ‘સિદ્ધહેમ.’ ‘સિદ્ધહેમ’ના આઠ અધ્યાયમાંથી પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે, આઠમામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ. પ્રાકૃત અધ્યાયમાં અપભ્રંશસહિત છ પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન નીચેની યોજના પ્રમાણે થયું છે :

પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાઠ : વ્યાપક પ્રાકૃત કે માહારાષ્ટ્રી.

ચોથો પાઠ સૂત્ર ૧-૨૫૬ : સંસ્કૃત ધાતુઓને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતા ધાતુઓ-એટલે કે ધાત્વાદેશો.

”	”	૨૬૦-૨૮૬ :	ગૌરસેની
”	”	૨૮૭-૩૦૨ :	માગધી
”	”	૩૦૩-૩૨૪ :	પૈશાચી
”	”	૩૨૫-૩૨૮ :	સૂલિકા-પૈશાચી
”	”	૩૨૯-૪૪૬ :	અપભ્રંશ
”	”	૪૪૭-૪૪૮ :	પ્રાકૃતો વિશે સર્વસામાન્ય

આમ અપભ્રંશના વ્યાકરણે ‘સિદ્ધહેમ’ના આઠ અધ્યાયમાંથી છેલ્લા અધ્યાયના ચોથા પાઠનો પાછલો અંશ રોક્યો છે—ચોથા પાઠનાં કુલ ૪૪૮ સૂત્રોમાંથી અપભ્રંશને કાળે ૧૧૮ સૂત્રો આવ્યાં છે.

વરરચિથી લઈને માર્કડેય કે અપ્પય દીક્ષિત સુધીના ઘઘાચે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પ્રાકૃતોનું સ્વતંત્ર, અન્યનિરપેક્ષ દષ્ટિએ પ્રતિપાદન નથી કરતા. પહેલાં તો સંસ્કૃતની તુલનાએ પ્રાકૃતનાં સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા ઘણાં નીચાં હતાં, અને એમાં સુધારો થતો ગયો ત્યારે પણ પ્રાકૃતોનો સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારમાં મર્યાદિત વપરાશ જ હતો, એટલે પ્રાકૃતના અભ્યાસનું એવું કોઈ મહત્ત્વ ન હતું. આથી જેમ સંસ્કૃતનું સ્વતંત્ર રીતે તેના તત્કાલીન

સ્વરૂપનાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણને આધારે વ્યાકરણ રચાયું, તે જ પદ્ધતિએ કે તેવી નિષ્ણાથી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચાવાની શક્યતા ન હતી. વસ્તુતઃ, સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યપ્રિય સરકારી શિષ્ટવર્ગને પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી હોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં શા શા ફેરફાર કરવા જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય—મુખ્યત્વે એ દૃષ્ટિએ જ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમો ઘડાતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેનાં ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમજ શબ્દભૂષણમાં થયેલા વિકારો રૂપે જ પ્રકૃતો જોવામાં આવતી. અને પરપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એવા વિકારોની જે નોંધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ દ્વારા તારવેલી વિગતોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને, કે ભાષાનું સ્વરૂપ અને હાર્દ સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેના પચીસપચાસ વિકારો ને ભેદક લક્ષોની એક નોંધપોથી રજૂ કરવાના આશયથી આપી હોય છે. આ પરપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હેમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી મુખ્ય પ્રાકૃત કેમ બનાવવો તેના નિયમો આપી, તે પછી, એ નિયમો ઉપરાત બીજા જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે સિદ્ધ થાય છે, તેની નોંધ આપી છે. આટલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હેમચંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોમાં—અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં—શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સૂક્ષ્મદર્શી વ્યાકરણ નહીં, પણ થોડીક, તરત જ પકડાઈ આવે તેવી લૌકિકશિક્ષકતાઓની ઉપર ટપકેની નોંધ જ મળે. આમ સિદ્ધહેમનો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવો છે, તો અપભ્રંશસહિત ઇતર પ્રાકૃતોને લગતા વિભાગો માહારાષ્ટ્રીવિભાગનાં પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવા છે. જોઈ શકાશે કે અપભ્રંશવિભાગના અભ્યાસીને આગલો માહારાષ્ટ્રીવિભાગ જાણવો એ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતવિભાગ પણ સંસ્કૃતભાષામાં અને સૂત્રશૈલીમાં રચેલો છે. સૂત્રોમાં તો ખૂબ જ સંક્ષિપ્તતા ને પારિભાષિક સજ્ઞાઓનો પ્રયોગ હોય આથી સૂત્રોનો અર્થ ઘટાવવા વિશિષ્ટ નિયમો આપવામાં આવે છે. આ નિયમો ને પરિભાષા સંસ્કૃતવિભાગમાં આપેલાં છે. અપભ્રંશ-વિભાગનાં સૂત્રો સમજવા માટે એ નિયમો ને પરિભાષામાંથી કેટલુક જાણી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. સૂત્રોને સમજાવવા હેમચંદ્રે પોતે

‘પ્રકાશિકા’ નામક સંસ્કૃત વૃત્તિ રચેલી છે અને તેમાં તેમણે સૂત્રમાં ગુંથેલા નિયમનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે.

અપભ્રંશના ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્રોનું વિષયવાર પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિકાર કે ધ્વનિપ્રક્રિયા—સૂત્ર ૩૨૮, ૩૬૬ થી ૪૦૦,	
નામિક રૂપાખ્યાન —	સૂત્ર ૩૩૦ થી ૩૫૪. [૪૧૦ થી ૪૧૨
સામાન્ય —	૩૩૦, ૩૪૪ થી ૩૪૬.
અકારાંત પુંલિંગ —	૩૩૨ થી ૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૭.
ઇકારાંત-ઉકારાંત „ —	૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩.
સ્ત્રીલિંગ —	૩૪૮ થી ૩૫૨.
નપુંસકલિંગ —	૩૫૩, ૩૫૪.
સાર્વનામિક રૂપાખ્યાન —	સૂત્ર ૩૫૫ થી ૩૮૧.
આખ્યાતિક „ —	સૂત્ર ૩૮૨ થી ૩૮૬.
ધાત્વાદેશ —	સૂત્ર ૩૯૦ થી ૩૯૫.
અવ્યય —	સૂત્ર ૪૦૧, ૪૦૪ થી ૪૦૬, ૪૧૪ થી ૪૨૦, ૪૨૪ થી ૪૨૮, ૪૩૬, ૪૪૪.
ઇતર આદેશો —	સૂત્ર ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭ થી ૪૦૯, ૪૧૩, ૪૨૧-૪૨૩, ૪૩૪, ૪૩૫.
તદ્વિત પ્રત્યયો —	સૂત્ર ૪૨૬ થી ૪૩૩, ૪૩૭.
કૃત પ્રત્યયો —	સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩.
લિંગ —	સૂત્ર ૪૪૫.
સામાન્ય સ્વરૂપ —	સૂત્ર ૪૪૬.

આ નિરૂપણક્રમ કેટલેક અંશ દેખીતો જ તર્કવિરુદ્ધ છે, ને તેમાં સૂત્રોની બંને તેટલી કચકસર કરવી એ એક કારણ છે.

આ પૃથક્કરણ ઉપરથી પણ બોધ શકાશે કે પ્રાકૃતથી જે જે બાબતમાં અપભ્રંશ જુદી પડતી હોવાનું તરત જ દેખાઈ આવે, તેવી બાબતોની અહીં હેમચંદ્રે ઠીકઠીક અવ્યવસ્થિત એવી એક યાદી બનાવી છે.

સૂ. ૩૨૯. એક સ્વરને સ્થાને બીજો સ્વર :

અહીં ઘણી વાર મૂળના એક સ્વરને સ્થાને અપભ્રંશમાં કોઈ પણ બીજો સ્વર આવતો હોવાનું કહ્યું છે. આગળ ઉપર ૪૪૫મા સૂત્રમાં જુદી

જુદી પ્રાકૃતોનાં લક્ષણો તેમની ભાષાની કે અર્થની વ્યાકરણકારે બાંધેલી મર્યાદાની બહાર પણ એવા મળતાં હોવાનું કહ્યું છે. આવી આવી વસ્તુઓ પરંપરાગત અપભ્રંશ વ્યાકરણની પદ્ધતિ અમુક અંશે સ્થૂળ કે શિથિલ હોવાની ઘોતક છે. વ્યાકરણનો નિયમ એટલે કહેલી શરતો ને મર્યાદાઓની અંદર આવતી બધીયે ઘટનાઓને લાગુ પડતું એક સામાન્ય વિધાન. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમાં અપવાદ ન હોય. અપવાદ કાં તો ખીંજ કોઈ નિયમનો—જુદી શરતો ને મર્યાદાઓનો સૂચક હોય. અથવા તો તે કોઈક બાહ્ય પ્રભાવનું પરિણામ હોય. એક સ્વરને સ્થાને કઈ શરતોએ ખીંજે સ્વર આવે છે કે શા કારણે એક ને બદલે ખીંજું લિંગ પ્રયોજાય છે એની સમજને અભાવે જ ઉપરકહ્યાં તેવાં વિધાનો કરવાનાં રહે. એના ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અપભ્રંશમાં થોડીઘણી અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા ચાલતી. અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા કોઈ પણ ભાષામાં ન ચાલે—ન હોય. ખરી રીતે આવી બાબતમાં નિરીક્ષણ કે વર્ગીકરણ જ ખામીવાળું હોય છે. વ્યાકરણકાર અમુક સામગ્રીનો પોતાના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ નથી કરી શક્યો—એનું પૃથક્કરણ એટલે અંશે અધૂરું છે એમ જ સમજવું.

ઘણી વાર દેખીતા અપવાદો કાં તો ભાષાની આગલી ને પાછલી ભૂમિકાની અથવા તો બે કે વધારે બોલીઓની સામગ્રીની ભેગભેગને આભારી હોય છે. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી લિપ્તલિપ્ત સમયગાળાની ને લિપ્તલિપ્ત પ્રદેશની હતી, એટલે તેના પ્રતિપાદનમાં વિકલ્પો ને અપવાદો આવ્યા વિના ન જ રહે.

અપભ્રંશમાં દેખાતી શૌરસેની ને માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની છાંટ:

આ ઉપરાંત વૃત્તિમાં, કોઈ વાર વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ ને બદલે માહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની પ્રયોગ પણ થતો હોવાનું કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આનો અર્થ એટલો જ થાય કે અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલી રચનાઓમાં કવચિત્ પ્રાકૃત કે શૌરસેની રૂપો પણ વપરાયેલાં છે. અને પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય જેતાં પ્રાકૃત અક્ષરનું મૂળ શું છે તે મમજાઈ જશે. અપભ્રંશમાં માત્ર પદસાહિત્ય જ છે. અને અપભ્રંશ કાવ્યોમાં અપભ્રંશ છંદો ઉપરાંત કેટલીક વાર વિશિષ્ટપણે પ્રાકૃત ગણાતા ગાથા, શીર્ષક, દ્વિપદી વગેરે તેમજ અક્ષરગણાત્મક વૃત્તો પણ વપરાયાં છે. આવા છંદોની ભાષા પ્રાકૃતજનુલ હોય છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ છંદોમાં

કેટલીક વાર ઇંદોભંગથી બચવા માટે પ્રાકૃત રૂપ વપરાતું. ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોનો અંત્યાક્ષર લઘુ હોય છે, પ્રાકૃત શબ્દોનો ગુરુ. એટલે જ્યાં ઇંદ-સંકટ લાગે ત્યાં કોઈ વાર અંત્યલઘુ અપભ્રંશ રૂપને બદલે અંત્યગુરુ પ્રાકૃત રૂપ વાપરી કવિ નભાવી લેતો. અપભ્રંશને બદલે ક્યાંક પ્રાકૃત પ્રયોગ થતા હોવાનું આ જ રહસ્ય છે.

શૌરસેની પ્રભાવનો જેમ અહીં ઉદ્ભવ્ય છે તેમ અપભ્રંશ-વિભાગના છેલ્લા (૪૪૬મા) સૂત્રમાં પણ અપભ્રંશમાં ઘણી વાર પ્રક્રિયા શૌરસેનીની જેવી થતી હોવાની વાત કરી છે. આના ખુલાસા માટે સૂત્ર ૩૯૬ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

ઉદાહરણોમાં સ્વરપરિવર્તન આ પ્રમાણે છે :

इ > उ, अ :	कचित् > कचु, कच
आ > अ :	वीणा > वीण, > वेण; लेखा > लेह, लीह, गिह
ई > ए :	वीणा > वेण
उ > आ કે अ :	बाहु > बाहा, बाह
ऋ > अ :	पृष्ठम् > पठि; वृणम् > तण
ऋ > इ :	पृष्ठम् > पिठि, वृणम् > तिणु; सुकृतम् > सुकिट, सुकिउ
ऋ > उ :	पृष्ठम् > पुठि
अ > इ :	पृष्ठम् > पठि, पिठि, पुठि
ल > इ :	कृत्तक : > किल्लउ
ल > इलि :	कृत्तक : > किल्लितउ
ए > ई :	लेखा > लीह
ए > इ :	लेखा > लिह
औ > ओ :	गौरी > गोरि
औ > अउ :	गौरी > गउरि
ई > इ :	गौरी > गोरि, गउरि

ભાષામાં થતાં પરિવર્તન નિયમબદ્ધ કરી શકાય તેટલા વ્યવસ્થિત હોય છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત ફેરફારો અપભ્રંશમાં સાવ અતંત્રતા પ્રવર્તતી હોય છે. એવી શંકા ઊભી કરે તેમ છે. ખરી રીતે તો આ ફેરફારો જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે રીત જ વાંધાભરી છે. જુદાંજુદાં બળો

ને વ્યાપારો દ્વારા સિદ્ધ થયેલા ફેરફારોની ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં લેખસેખ કરી દીધેલી છે. ઋ ના અ, ઇ, ઊ ને ઋ; ૃ ના ઇ, ઈલિ; ય નો ઈ, ઇ; ઈ નો ય; ઔ ના ઞ, ઔ; અને આ, ઈ ના અ, ઇ એ પરિવર્તનો ક્રમિક ધ્વનિવિકાસનું પરિણામ છે, બ્યારે વાહુના વાહા, વાહ; ષ્ઠમ્ના ઇકારાંત પઢિ, પિઢિ, પુઢિ ને કચિત્ ના કચ્, કચ એ પરિવર્તનો સાદૃશ્યમૂલક છે. ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનોમાં પણ શબ્દારંભે રહેલા ઋ > રિ, ઓક્ષય વ્યંજનો પછી ઋ > ઊ, ઇતર વ્યંજનો પછી ઓલીભેદે ઋ > ઇ કે ઋ > અ ને અપભ્રંશના એક પ્રકારમાં ઋ અવિકૃત (લેખનપૂરતો જ—તેનું ઉચ્ચારણ તો 'રિ' જ હતું); ઔના ઓલીભેદે કે સમયભેદે અઊ ને ઔ; ૃ નો સાદૃશ્ય દ્વારા ઇ ને વિશ્લેષ દ્વારા ઈલિ; પ્રાકૃત ભૂમિકાના અંત્ય દીર્ઘ સ્વરો અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ બનતાં, વાહા નું વાહ; ગૌરીનું ગઠરિ કે ગોરિ; ભૂમિકાભેદે વીણ ને વેણ, તથા લેહ, લીહ ને લિહ; એ રીતે ઓલીભેદ કે પ્રક્રિયાભેદને આધારે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનો વ્યવસ્થિત રૂપે સમજી શકાય. સાદૃશ્યમૂલક પરિવર્તનોમાં પુંદિલિંગ વાહુ ને નપુંસકલિંગ ષ્ઠમ્ બીજાં કોઈ અંગોના સાદૃશ્યે સ્ત્રીલિંગ બનતાં તેમનો અંત્ય સ્વર સ્ત્રીલિંગ અગોને અનુરૂપ બને છે. કચિત્ તું કચિ ને બદલે કચ્, કચ થાય છે તે બીજા ઉકારાંત ને અકારાંત અવ્યયોના સાદૃશ્યે એમ અનુમાન કરી શકાય. સરખાવો વિના > વિણ, અઘ > અહ્, સહ > સહ્, જેત્યુ, તેત્યુ વગેરે, અનુ, તથા પર, અવસ, જેમ, તેમ વગેરે, જિહ, તિહ વગેરે.

આગલી આવૃત્તિઓ તથા હસ્તપ્રતોમાં કાચ એવો પાઠ છે, પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ અશક્ય છે. પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો દીર્ઘ સ્વર વિના અપવાદે હ્રસ્વ હોય છે. એટલે કચ એવો પાઠ રાખ્યો છે. મૂળે કચ્, કાચ્=કાવ્યમ્ હોવાની શંકા રહે છે. હસ્તપ્રતોમાં ચ ને વ નો સંબ્રમ સહજ છે. પ્રાચીન ટીકામાં તથા તેને અનુસરીને પીશલ ને વૈદ્ય વેણ, વીણની પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત વેણો આપે છે. ઈકારાંત સ્ત્રીલિંગ અકારાંત બની ગયાનો કોઈ દાખલો આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ નથી. એટલે અહીં મૂળ શબ્દ તરીકે વીણા સ્વીકાર્યો છે. કિત્તર, કિલિત્તરના મૂળ તરીકે વૈદ્ય ક્ષિત્ત આપે છે તે ઘરાબર નથી. ૮૧૧૧૪૫ માં હેમચંદ્રે આપેલો ક્ષત્ત સ્વીકારીએ તો જ એ સ્વરાણામ્ સ્વરાનું ઉદાહરણ બની શકે. સુકિદને સુકિડ પણ શંકા નોતરે તેવાં છે, કેમ કે બંનેમાં ઋ > ઇ એ એકનો એક ફેરફાર છે. તણ, તિણ, રણની જેમ સુકિદ, સુકદ (કે સુકડ), સુકદુ એવી અપેક્ષા રહે છે.

૩૩૦. આ સૂત્રથી અપભ્રંશ રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. પહેલાં નામિક રૂપાખ્યાન લીધું છે અને તેમાં નિરૂપણનો ક્રમ એવો છે કે વિભક્તિપ્રત્યયો લાગતાં નામિક અંગના અંત્ય સ્વરમાં શા શા ફેરફાર થાય છે તે ૩૩૦થી ૩૩૫ મુધીનાં સૂત્રોમાં આપ્યું છે, ને પછીનાં સૂત્રોમાં સંસ્કૃત વિભક્તિપ્રત્યયોનું અપભ્રંશમાં ફેરું રૂપાંતર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

શેને માત્ર અંગમાં થયેલો ફેરફાર ગણવો અને શેને વિભક્તિપ્રત્યય ગણવો તે અંગેની હેમચંદ્રની દૃષ્ટિની ચર્ચા માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૧ પરનું ટિપ્પણ.

આગલા સૂત્રમાં આપેલા નિયમની જેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપેલો નિયમ પણ સ્થૂળ સ્વરૂપનો છે ઉદાહરણોમાં અકારાન્ત પુર્વિલગના પ્રથમા, દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં ઢોહા, સામન્ત્ર (વારિઆ, વીહા)માં ને તેના પ્રથમા બહુવચનમાં ઘોહા ને નિસિઆમાં નામના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર- (અ)નો દીર્ઘ (આ) થતો હોવાનું ગણ્યું છે, જ્યારે તે જ રીતે અકારાન્ત ત્રીલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં મળિઅ, પુત્તિ, મહિ ને પહિ (રેહ, વગ્ગ)માં દીર્ઘ (આ, ઈ)નો હ્રસ્વ (અ, ઇ) થયો છે. આગળ ૩૪૪ સૂત્ર પ્રમાણે અપભ્રંશમાં પ્રથમા (સંબોધન) ને દ્વિતીયાના પ્રત્યયો હ્રમ થાય છે-એ વિભક્તિઓમાં કશો પ્રત્યય લાગતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ખરી રીતે તો અકારાત પુર્વિલગ રૂપોમાં અંગને અંતે ઘણી વાર અને બહુલે આ હોય તે સ્વાર્થિક ક પ્રત્યય દ્વારા થયેલા અંગવિસ્તારનું જ પરિણામ છે. શ્યામલ પરથી સામલ થાય ને ‘ક પ્રત્યય લાગતાં શ્યામલક પરથી સામલજ દ્વારા સામલ થાય.”

ત્રીલિંગ અંગોમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે તે અપભ્રંશની એક અગત્યની લાક્ષણિકતા છે. સૂત્ર ૩૨૬ પરના ટિપ્પણમાં કહ્યું હતું તેમ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રળળ વલણ છે. આમ દીર્ઘનો હ્રસ્વ ને હ્રસ્વનો દીર્ઘ થાય છે તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ નિયમ રહેલા છે અને તે સાવ જુદીજુદી પ્રક્રિયાને આભારી છે.

સામલા, વારિઆ, વીહા વગેરે દ્વારા હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ હતું થાય છે. સામલક પરથી પ્રથમા એકવચનમાં સામલા તેમ સામલહ પણ થાય છે. વળત જતાં સામલા જેવાં આકારાન્ત રૂપો ખડી

ખોલી જેવી હિન્દી ખોલીઓમાં (જેમ કે ઘોડા, લડકા) અને સામલો જેવાં ઓકારાંત રૂપો (જેમ કે ‘ઘોડો,’ ‘છોકરો’) ગુજરાતી જેવી ભાષામાં લાક્ષણિક બની જાય છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં આકારાંત રૂપવાળાં તેમ જ અકારાંત રૂપવાળાં એમ બંને છે. એટલે આશરે અગીઆરમી શતાબ્દીથી તો આ જાતના લેદનાં ખીજ ફૂટી ચૂક્યાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણોમાં પ્રથમા એકવચનનાં આકારાંત રૂપ માટે જુઓ વ્યાકરણ.

ઉપર કહ્યું છે તેમ વિકલ્પે સ્વાર્થિક ક ઉમેરાઈને ઘણાં થે નામો(ને ખાસ કરીને વિશેષણો ને કૃદંતો)નાં, અપભ્રંશમાં બળ્લે અંગ થતાં અને તેમને વિલક્ષિતપ્રત્યયો લાગી ઉપાંત્ય જ અથવા આ ધરાવતાં બેવડાં રૂપો થતાં. એ જ રીતે અંગને અંતે ઈ(જૂનો) કે ઈ(નવો)નો અને ક(જૂનો) કે ક(નવો)નો વિકલ્પ હતો. છંદની અનુકૂળતા પ્રમાણે આમાંથી એક કે બીજું રૂપ વપરાતું. આ કારણે પણ અંત્ય સ્વરનું માન અનિશ્ચિત કે શિથિલ હોવાની છાપ ઊભી થાય તેમ છે.

૩૩૦/૧. ‘ધણ’ ને ‘દોલો’ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં જાણીતા છે. કેટલાક ચાહુ ગવાતાં સીમંતનાં ગીતોમાં ‘ધણ’ સીમંતિની માટે વપરાયો છે, ને ‘દોલામારૂ’ ની લોકકથાનું નામ કોણે નથી સાંભળ્યું ?

નાઈ (હિં. નાઈ) એ નાવડનું હુંકું રૂપ છે. નાવડ<નવ્યડ=સંસ્કૃત જા-નું ઈર્મણિ વર્તમાન ત્રીજો પુરુષ એકવચન છે. ગુજરાતી ‘જાણે’ની જેમ જ તે ઉત્પ્રેક્ષા સૂચવવા વપરાય છે. ગુજરાતીમાં પું. કસવદ્વજ નહીં, પણ સ્ત્રી. કપવદ્વિકા-કસવદ્વિજ-‘કસોટી’ આવ્યો છે.

‘લયવળ’, ‘લદળદ’, ‘કલગલ’ ને ‘રસળસ’ જેવા, તથા ‘તરવર’, ‘ચળવળ’, ‘ટળવળ’, ‘લળવળ’, ‘સળવળ’ જેવા દ્વિરુક્તિમૂલક શબ્દોનું ઘડતર મરખાવી શકાય. વિદ્યાણુ નું મૂળરૂપ કલ્પિત વિમાનમ્ (=વિ+માનુ ભૂ. કૃ.) સમજવું.

છંદ : દોહા. માપ ૧૩ (=૬+૪+—કે—)/૧૧ (=૬+—+—કે+—+—+—). મોટા ભાગના ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાં જ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિગે કશું કહું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

૩૩૦/૩. માતાની-સંભવતઃ વેશ્યામાતાની, અક્ષાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને ઉક્તિ. લોજકૃત ‘શૃંગારમંજરી કથા’ જેવી કૃતિઓમાં, કેવી યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેનું ધંધાદારી શિક્ષણ અક્ષા વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

૩૩૦/૪. મુળીસિમ ‘અનિયમિત’ રીતે ઘડાયો છે. મનુષ્ય- નુ પ્રા. મળૂમ-, પુરિસ- ની અસર નીચે. મળૂસ-નું મુળીસ-, ને ભાવવાચક-ફમ- (શ્રી.) પ્રત્યય લાગી મુળીસિમ=મનુષ્યત્વ.

૩૩૧. હેમચંદ્ર, ઘાનુખરું (અંગ+ઉમરણ) એવી રીતે નામિક રૂપ છૂટું પાડી શકાય ત્યાં જ ઉમરેણને વિભક્તિ-પ્રત્યય ગણતા જણાય છે. ને જ્યાં માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો ને વિભક્તિ પ્રત્યય હ્રસ્વ થયેલો માને છે. આમાં એક સસમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ જણાય છે. આથી અકારાંત પુંલિંગ-નપુંસકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં નરુ, કમલુ જેવાં રૂપ નર-, કમલ- ના અંત્ય અકારનો ઉકાર બનતા સિદ્ધ થયાં છે ને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુંલિંગ પ્રથમા બહુવચનમાં પણ નરા જેવામાં પ્રત્યય હ્રસ્વ ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમ જ અર્વાચીન પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના ડ, આ પ્રત્યય જ ગણાય. સં. નર-—પ્રા. નરો (સં. નરો યાતિ જેવામાં વપરાતા નર-ના સંધિરૂપ પરથી) અને નરોના અંત્ય ઓનું ઉચ્ચારણ નબળું પડતાં નરો દ્વારા નરુ. એજ પ્રમાણે સં. કમલમ્—કમલં નું ‘કમલો’ ને પછી કમલુ; નરા; નું નરા. નાવહ—પ્રા. નવ્વહ એ સં. જ્ઞાનું કર્મણિ રૂપ છે. મૂળ અર્થ ‘જણાય છે.’

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જૈનેતર-પ્રાદ્યાણીય પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદ્ધરણ હોય. છંદ જોતાં એ મૂળ રચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની જેમ સંધિબદ્ધ હોય. છંદ પદ્ધતી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું-બીજું, ચોથું-પાંચમું ને ત્રીજું-છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા માપનો છે. સંધિ-કડવક-ચમકમાં વહેંચાયેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણ જેવી) ઘટ્ટામાં ઉપરના જેવી પદ્ધતીઓ વપરાતી. પ્રાદ્યાણીય પરંપરાની કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉદાહરણનું સારું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્થુષ્પ (અપ. ચઉમુહ) નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉલ્લેખો તથા તેની રામાયણ-મહાભારત-વિષયક રચનાઓમાંથી ટાંચણો મળે છે, તે જોતાં આ ઉદાહરણ તેના કોઈ કાવ્યમાંથી લેવાયું હોવાની પણ સંભાવના છે.

૩૩૦. વિલક્ષિત-પ્રત્યયોનો સૂત્રોમાં નિર્દેશ 'પ્રથમા એકવચન' વગેરે રૂપે નથી થતો. તે માટે ખાસ સંજ્ઞાઓ યોજેલી છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	સિ (=સ્)	જસ્ (=અસ્)
દ્વિતીયા	અમ્	શસ્ (=અસ્)
તૃતીયા	ટા (=આ)	મિસ્
ચતુર્થી	કે (=એ)	ભ્યસ્
પંચમી	હસિ (=અસ્)	"
ષષ્ઠી	હસ્ (=અસ્)	આમ્
સપ્તમી	હિ (=ઈ)	સુ

જો ને સો નામિક રૂપો નથી, સાર્વનામિક છે, જ્યારે અહીં તો નામિક રૂપાખ્યાન પ્રસ્તુત છે. પહેલા ખીન્ન પુરુષ સર્વનામોનાં તથા ઇતર સર્વનામોનાં કોઈ કોઈ રૂપના અપવાદે, સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન નામ જેવાં જ છે.

૩૩૮ ના ઉદાહરણમાં પણ આવું છે.

૩૩૧. (૧) ઠાઠ નું મૂળ વૈદિક સ્યામ 'સ્થાન' છે. સ્યામ-ઠામ-ઠાઉં-ઠાઠ. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ન જળવાયા હોય પણ વૈદિક ભાષામાં હોય એવાં કેટલાંક રૂપો, શબ્દો, પ્રત્યયો ને પ્રયોગો અપભ્રંશમાં મળે છે. અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી બોલીઓમાં વૈદિક સમયની બોલીઓનો પરંપરાએ વારસો જળવાયો હોવાના આ પુરાવા છે. ઠાઠ રૂપ મધ્યદેશીય છે. શુજરાતીમાં મૂળનો મકાર જળવાઈ રહે છે. એટલે પાશ્વમી રૂપ ઠાઠ થાય અર્વા. શુજ. 'ઠામ.'

૩૩૨. (૨). પિઝ એ પ્રત્યયલુપ્ત પછીનું રૂપ છે. (જુઓ સૂત્ર ૩૪૫). છંદખાતર પિઝ મુદ્દ કમલ સમાસને તોડી વચ્ચે જોગતિહે-મૂઠી દીધો હોય એવું લાગે.

૩૩૩ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતની ચતુર્થી ને પછી એક બની ગઈ છે, એટલે મહુ અહીં ચતુર્થી અર્થે છે. દિઝહવા=દિઝહ-+ -વા. દિઝહ- > સં. દિવસ-. દ્વિસ્વરાંતર્ગત વના લોપનાં ખીન્ન ઉદાહરણ માટે તથા-સ્ > હ-એ પરિવર્તન માટે જુઓ 'વ્યાકરણ.'

પવસતેજ, નહેજ, તાજ, ગણતિયે અને જજરિઝાઝ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી ચાલ્યાં આવેલાં રૂપો છે. અપભ્રંશ માટે પવસતે, નહે, તાહે, ગણતિહે ને જજરિઝાઝ એવાં રૂપ લાક્ષણિક ગણાય. એ રીતે આ દોહાની ભાષા પ્રાકૃત તરફ ઢળતી છે. તાજ ગણતિયેમાં ગણ- ક્રિયાપદને યોગે ધર્મવિલક્ષિતને બદલે સંબંધવિલક્ષિતનો પ્રત્યય વપરાયો છે. સંસ્કૃતની અને અપભ્રંશની સંબંધવિલક્ષિતના અલગ અલગ પ્રદેશો હતા અપભ્રંશના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૩૪. આ સૂત્રમાં નામના અંત્ય સ્વરનું જ પરિવર્તન નહીં, વિલક્ષિત પ્રત્યય સહિતના અંત્ય સ્વરનું પરિવર્તન આપેલું છે. -ઙ (તલિ) ને -યે (તલે) એમ બે પ્રત્યયો છે, તેનો ખુલાસો એવો છે કે સંસ્કૃત પ્રાકૃતનો સમમી

એકવચનનો -અ અપભ્રંશમાં શરૂઆતમાં હ્રસ્વ (-ઈ) અને છે અને પછીથી -इ. આ પરિવર્તન પ્રથમા એકવચનના -ओ > -औ > -उ ને મળતું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

ઘઠ્ઠ- નો 'ફેકવું, નાખવું' અર્થ અર્વા. ગુજ.માં બદલાયો છે. 'ઘાલવું' એટલે 'ખોસવું'. 'નાખવું'ના 'ફેકવું' ને 'ખોસવું' એ એ અર્થો પણ આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

સંગણેશમાં આખ્યાતિક અંગને પ્રત્યય સાથે જોડનારા સંયોજક સ્વર તરીકે અ નહીં, પણ ઇ છે (જુઓ 'વ્યાકરણ'). છંદમાં— એવા અંતવાળો શબ્દ જોઈતો હોય ત્યારે કેટલીક વાર એ વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં ઇ વાળાં રૂપોનો વિશેષ પ્રચાર હતો. મૂળે ઇ સંસ્કૃત દસમા ગણના -અયમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. સ્લાઈ—પુર્વિલગને બદલે નપુંસકલિંગ જુઓ સૂત્ર ૪૪૫ તથા 'વ્યાકરણ.'

૩૩૫. 'બોડી' એ દ્રમ્મ, કાકિણી, વરાટિકા કે કપર્દિકા (= 'કોડી') વગેરે જેવો પહેલાં પ્રચલિત એક ચલણી સિક્કો હતો. ૨૦ કોડાની એક કાકિણી કે બોડી મધ્યકાળમાં થતી.

૩૩૬. આ સૂત્રથી હવે વિકાસિત-પ્રત્યયોનું પરિવર્તન અપાય છે તે ૩૫૬ સુધી ચાલુ રહે છે.

પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પંચમી એકવચનમાં 'હુ કે 'હૌં' પ્રત્યયાંત રૂપો જ મળે છે. 'હૌં' પ્રત્યયાંત રૂપો મળતાં નથી.

ગૃહ્યમાં મૂળનો ઋકાર જળવાઈ રહ્યો છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'. વજ્રે, કરે—આવાં રૂપ માટે ૩૩૪માં સંગણેશ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

જિવં એ જિમતું રૂપાંતર છે (સૂત્ર ૩૬૭). જિમ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૦૧.

ચૂરુ એ નામ ચૂરુ ધાતુ પરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં સધાયેલું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૩૮. સંસ્કૃતના સૂ-અંતી અંગો (મનસઃ, સરસઃ) ઉપરથી પછીનો 'હૌં' (કે 'હુ') પ્રત્યય ઊતરી આવ્યો છે (મનસો, સરસો > મનહૌં, સરહૌં). 'હુની' અસર નીચે સં. જનસ્ય પરથી થયેલા પ્રા. જનસનું અપભ્રંશમાં જનસુ થયું ને કેટલાક સાર્વનામિક રૂપોમાં સકાર એકવડો થતાં 'સુ' પ્રત્યય

સધાયો (તસુ>તસુ). હેમચંદ્ર 'હુ પંચમી પૂરતો જ આવે છે. પણ સાહિત્યમાં પછીના પ્રત્યય તરીકે ચે તે સુપ્રચલિત છે.

તસુ સુજનસુ—પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં પછી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી ને પછી યંનેનું કામ કરે છે.

વલિકર 'બલિદાન આપવું'. 'ચિરૂપ' કર્મણિ વર્તમાન પહેલો પુરુષ એકવચન. સરખાવો ૩૮૯ (૧).

૩૩૬. સં. 'સ્-અતી અંગોનું પછી બહુવચનમાં 'સાન્ થાય; પ્રાકૃતમાં 'સં, પછી 'હું. સહનું અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ સહું થાય છે (સૂ. ૪૧૬). પણ અહીં સહ એમને એમ વપરાયું છે. પ્રાયોધિકારત્. ઉદાહરણ એક અન્યોક્તિ છે. વાત મંત્રામ ખેલતા સુભટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે, કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

૩૪૦. ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩ એ સૂત્રો ઇકાગંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ 'હું' પ્રત્યયાંત પછી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

૩૪૦. (૨) ગરુડા એ દોહા સામલની જેમ પ્રથમાદ્વિતીયા એકવચનનું આકારાંત રૂપ છે. ઉત્તરાર્ધમાં જ જુલુત જેવું રૂપ સાધોસાથ વપરાયું છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કિં ને બદલે કિં (એક માત્રા) છંદ જાળવવા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ધવલ(=જાતવાન બળદ)ને જાતવાન સ્વામીભક્ત સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

૩૪૧. (૧). મેહ-દેશ્ય છે. ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં 'મેહવું' = 'મૂકવું'. માણસહું એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને પછી છે. રણ-માં અરણ્ય-નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે. વિશેષ માટે જુઓ સૂ. ૩૬૮ પરનું ટિપ્પણ. રણ-પરથી 'રાન'. 'રણ' ને રણ-નો સંબંધ જોડવામાં ધ્વનિદષ્ટિએ મુશ્કેલી છે.

(૨). પરિહણ સ્ત્રીધો પરિધાન- ઉપરથી નથી. પરિ+ધા પરથી ધાતુ પરિહ- 'પહેરવું', ને તે પરથી નામ પરિહણ 'પહેરણ'. અગ્ગલ્ય-સંસ્કૃત અગ્ગ, પ્રા. અગ્ગ- ને લ-તથાચ-(<ક) પ્રત્યય લાગીને થયો છે. 'આગળ' અગ્ગલ માંથી છે. અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો

છે. શામળમાં 'ગુણ આગળો' = ગુણથી અધિક-અડિયાતો. ગૃહંતિ-અપભ્રંશમાં પ્રકારલેદે ક્ક ને સંયુક્ત ર જળવાઈ રહે છે. જુઓ 'વ્યાકરણ', તથા સૂત્ર ૩૬૮.

(૩). મૂળ પદની એક જ પંક્તિ આપેલી હોવાથી અર્થ અધૂરો લાગે છે. છંદ પદ્ધતી. માપ : ૪+૪+૪+~+~ = ૧૬ માત્રા.

૩૪૩. (૧). અગિર્ણમાં ં હ્રસ્વ-એક માત્રાનો છે. વાર્ણમાં બે માત્રાનો. પૂર્વાર્ધમાં ણ્ઠડું છે, ને ઉત્તરાર્ધમાં સીઅલ (એકવચન) છે. સરખાવો ૩૪૦ (૨), ગરુડા ને જુત્તડ. ણ્ઠડુણુ-સળ પ્રત્યય માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૭.

(૨). વિષિય = અપરાધ. છંદ ખાતર તંતું તં. સરખાવો ૩૪૦ (૨)માં કિં તથા ૩૮૮ (૧)માં કર્તુ. અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં 'આરડ ને ઉત્તરાર્ધમાં દજ્ઞા છે. સરખાવો ઉપર (૧), તથા ૩૪૦ (૨). ૩૪૪ થી ૩૪૭ એ સૂત્રો નામના સર્વસામાન્ય રૂપાખ્યાતને લગતા છે.

૩૪૪. હેમચંદ્રના પ્રતિપાદન પ્રમાણે ઘોઢામાં 'આ'કાર છે, તે પ્રત્યય નથી, પણ સૂત્ર ૩૩૦ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલો છે, તે ન ભૂલવું.

(૨). સિક્લેઈ, તિક્લેઈના 'ઈ' માત્રે જુઓ સૂત્ર ૩૩૪ પરનું ટિપ્પણ. વમ્મહ (સં. મમ્મય-) ને વમ્મ (સં. મર્મ) એ રૂપોમાં આદ્ય મ > વ એવું પરિવર્તન વૈરભ્યનું (dissimilation) ઉદાહરણ છે.

'સરુનો ઉકાર હેમચંદ્રને મતે પ્રત્યય નથી, પણ સ્વરવિકાર છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૨.

૩૪૫. અપ્રત્યય ધણી માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

ગય કુંમઈ એમ ગય ને સમસ્ત પણ ગણી શકાય. એમ કરતાં અહમત્તૈર્ ચત્તંકુસૈર્ એ વિશેષણોનું વિશેષ્ય ધૂડું હોવાને બદલે સમાસનું અંગ બની ગયું ગણવાનું રહે. આવા પ્રયોગો અમુક ધોરણે શિથિલ ગણાય તોપણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ને પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પ્રચલિત હતા. ટીકાકારો સાપેક્ષત્વેડિપિ ગમ-કત્વાત્ સાષ્ટ: 'સમસ્ત શબ્દ સંબંધની અપેક્ષા રાખતો હોવા, છતાં સમગ્રાય બાય તેમ હોવાથી સાચો પ્રયોગ' કહીને તેમને સ્વીકારી લેતા. પણ પ્રત્યય-રહિત ધણીના ઉદાહરણ લેખે ગણાવા માટે ગય ને ધૂડું પદ લેવું જરૂરી છે. ઉપરાંત જુઓ ૩૩૨ (૨), ૩૮૩ (૩).

અહીં અમ્હારામાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન નથી, હિન્દી ન્હ જેમ તે સાદો વ્યંજન ગણવાનો છે. એથી જની એક જ માત્રા છે. આથી બિલકુલ ૩૫૭ (૨)માં ગિમ્હુમાં મ્હ સંયુક્ત વ્યંજન ગણવાનો છે. રકારયુક્ત વ્યંજનોના આવા જ દીલા ઉચ્ચારણ માટે જુઓ ૩૬૦ (૧).

૩૪૭. (૨). ત્રણ માર્ગ તે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જાણીતી ત્રણ રીતિ: વૈદર્ભી, ગૌડી ને પાંચાલી. એક સુકુમાર, બીજી વિચિત્ર, ત્રીજી મધ્યમ. છંદ વસ્તુવદનક (કે વસ્તુકે કે કાવ્ય)—પાછળથી ૧૧ ને ૧૪ માત્રાએ થતી સાથે તે રોજા તરીકે જાણીતો. માપ: ૬+૪+૪+૪+૬=૨૪ માત્રા.

૩૪૮ થી ૩૫૨ એ સૂત્રો સ્ત્રીલિંગ અંગોના રૂપાખ્યાનને લગતાં છે.

૩૪૮. (૨). છંદ સ્કંધક જણાય છે. સ્કંધકમાં ૪+૪+૪=૧૨ અને ૪+૪+૪+૪+૪=૨૦ મળીને ૩૨ માત્રા હોય છે. અહીં પહેલી છ માત્રા તૂટે છે. બાકીનો ૨૬ માત્રાનો ટુકડો છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. ૩૬૫ (૨), ૩૭૦ (૧), ૪૨૨ (૧૦) એ પણ અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે.

૩૪૯. (૧). વિનું સ્થાન કાર્હિ પછી છે, પણ અંચાર પછી તેને ઘટાવીએ તો જ ઉત્તરાર્ધ સાથેનો વિરોધ ચોટથી પ્રગટ કરી શકાય. ‘શું દૂર સુધી ન જઈ શકે ?’ એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

છંદ: ૧૩+૧૨ માત્રાનો છે. ૬+૪+૩ અને ૪+૪+૪ એમ ગણવિભાગ છે.

૩૪૯ (૨). છંદ માત્રાસમક. માપ: ૪+૪+૪+૪+૪+૪=૨૪ માત્રા.

૩૫૦ (૩). અક્ષણકે ન જાદ—વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ પ્રયોગ છે. અમુક ક્રિયા કરવાની અતિ કઠિનતા, અશક્તિ કે અશક્યતા દર્શાવવા અપભ્રંશમાં, તે આખ્યાતના હેતુર્થ કૃદંત સાથે ન અને જા ‘જતું’નાં વર્તમાન કાળનાં રૂપ વપરાય છે. અર્વા. ગુજ. ને હિંદીમાં સ્વરૂપ અને અર્થના ફેરે એ પ્રયોગ બિતરી આવ્યો છે. આપણે ત્યાં હેતુર્થને બદલે ભૂતકૃદંત સાથે નકાર કે પ્રશ્નાર્થક અભ્યય તથા ‘જતું’નું રૂપ કે વર્તમાન કૃદંત વપરાય છે (‘જેતું જતું નથી’, ‘ખાધાં કેમ જાય ?’ ‘સહું નહોતું જતું’ વગેરે). હિંદીમાં ભૂતકૃદંત સાથે ‘જના’ સહાયલેદ (Passive Voice)

સિદ્ધ કરે છે (કહા જાતા હૈ। કયા કયા જાય।). આ પ્રયોગના બીજાં ઉદાહરણો માટે જુઓ 'વ્યાકરણ.'

મધ્યકાલીન ને જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ કટરિ આશ્ચર્યઘોતક ઉદ્ગાર લેખે વપરાયો છે. કટરિનું મૂળ રૂપ કટરિ હોવું જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત ટ્ શક્ય નથી. સ્વરાંતર્ગત ક્, ચ, દ્, ત્, સ્, ઘ વગેરે અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે. હેમચંદ્રના કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવો અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો કટારિ, વ્ષ્પીકી, વગેરે. જુઓ 'વ્યાકરણ.'

મુદ્ગલેહમાં સ્વાર્થિક -ઙ- છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૬. વિચિ=વચ્ચે, હિંદી 'બીચ.' જુઓ સૂત્ર ૪૨૧.

છંદ રક્ષા. એ 'માત્રા' અને દોહા એ બે છંદોના સંયોજનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની ને પછીની કડી દોહાની. બંને મળીને એકાત્મક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રાછંદનું માપ : પાંચ ચરણ, પહેલું, ત્રીજું ને પાંચમું ચરણ પંદર માત્રાઓનું, બીજું ને ચોથું બાર માત્રાનું. પહેલા ચરણની પંદર માત્રાનો ગણવિભાગ : ૩+૪+૩+૫, ત્રીજું તથા પાંચમું ચરણ : ૩+૩+૪+૫; બીજું તથા ચોથું ચરણ ૫+૪+૩.

ઘણુંખડું પહેલું ચરણ મુક્ત હોય છે, ને ત્રીજું ને પાંચમું પ્રાસબદ્ધ હોય છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૫૦ (૧) રક્ષામાં ને ૪૨૨ (૬) ને ૪૪૬ માત્રા છંદમાં છે.

૩૫૦ (૨). હેમચંદ્ર ચાલહેનો સંબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે લઈ, તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ ચોથા ચરણ સાથે જ છે; 'લોકો, જાતને જાળવજો. ખાણાના સ્તન વિષમ બન્યા છે.' દેહલીદીપન્યાયે ચાલહે ને ત્રીજા ને ચોથા બંને ચરણો સાથે પણ જોડી શકાય. જૈં છંદ ખાતર હ્રસ્વ વાંચવાનો છે. અપ્પણા એકવચન છે. સરખાવો હિંદી अपना-अपने को. છંદ કુર્પૂર. માપ : ૨૮ માત્રા. પંદર માત્રાએ ચતિ. (૪+૪+૪+૩=) ૧૫+(૬+૪+---=) ૧૩=૨૮. આ પદ્ય પ્રખ્યાત વિદ્યાવિલાસી પરમારરાજા મુંજનું બનાવેલું છે. ૩૬૫ (૨), ૪૧૪ (૪), તથા ૪૩૧ (૧) પણ મુંજકૃત છે.

૩૫૧. ઉદાહરણમાં હિન્દીની જેવાં પ્ર. એક. વ. નાં ઘણાં આકારાંત રૂપો છે.

લજ્ઞેજ્ઞને સં. વિધ્યર્થે 'एयं-(गच्छेयम्) પ્રત્યયાંત પડેલા પુરુષ એક-વચન પરથી આવેલું અને તુને વાક્યયોગી ગણ્યાં છે. વિધ્યર્થનાં એવાં રૂપ અપભ્રંશ માટે ઘણાં અસાધારણ ગણાય. 'તુને બદલે 'તુ હોય તો લજ્ઞેજ્ઞ સખંગ શબ્દ ગણી શકાય. એ રીતે તેને લજ્ઞના ક્રિયાતિપાત્યર્થે વપરાયેલા કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત તરીકે ઘટાવી શકાય.

૩૫૨. જૂઠાં શુકન દેનારો છે એમ માનીને નાયિકાએ કાગડને ઉઠાડ્યો ને તે જ ઘડીએ તેણે એકાએક પ્રવાસેથી આવી રહેલા નાયકને જોયો. આથી તેનાં અરધાં બલોયાં વિરહજન્ય કૃશતાને કારણે હાથમાંથી નીકળી જઈ ભોંય પર પડ્યાં, જ્યારે બાકીનાં અરધાં પિયુના અણુધાર્યા આગમને હર્ષવિશયી થયેલા શરીરવિકાસને કારણે તડાક દઈને તૂટી ગયાં. આ દોહાના પાછળથી થયેલા રૂપાંતરમાં અરધાં બલોયાં કાગડનાં ગળામાં પરોવાઈ ગયાંની વાત છે ('આધા વલયા કાગ-ગલ').

૩૫૩. ૩૫૩ ને ૩૫૪ એ સૂત્રો નપુંસકલિંગનાં વિશિષ્ટ પ્રત્યયો આપે છે. અર્વાચીન ભાષાઓમાં નપુંસકલિંગ માત્ર શુજરાતી, મરાઠી ને કોંકણીમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આવાં કેટલાંક લક્ષણોને કારણે શુજરાતી હિન્દી કરતાં અપભ્રંશની વધુ સમીપ હોવાનું જોઈ શકાય છે. 'आई' વાળાં રૂપ પરથી શુજરાતી નપું. બ. વ.નો -આ ('સારાં', 'પાંદડાં') આવ્યો છે. असुलहमेच्छण=असुलह+एच्छण. वन्धेनो મકાર સંધિમૂલક છે. પ્રાકૃતમાં તે કેટલીક વાર સમાસમાં પાછળનો અવયવ સ્વરથી શરૂ થતો હોય, ત્યાં મળે છે. एच्छण (=इच्छण) इच्छन्તું હેતુર્થ કૃદંત છે. જુઓ સૂ. ૪૪૧. આવા પ્રયોગોમાં પાછળથી અર્વાચીન ભાષાઓ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે (જુ. 'ઇચ્છન્તું,' હિ. 'ઇચ્છના'). એ રીતે આવાં-અળ-અંતી રૂપો હિન્દી કરતા, રાજસ્થાની કરણો, મરાઠી કરણેનાં પુરોગામી છે.

૩૫૪. અહીં જે રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પરથી શુજરાતી નપુંસકલિંગ એકવચનનું સં અંતી રૂપ ('કર્યું', 'સારું', 'છોકરું') જાતરી આવ્યું છે.

હેમચંદ્ર પ્રમાણે નામના વિલક્ષિત-પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે છે :

અકારાંત પુંલિંગ

નરનાં રૂપાખ્યાન

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	}	૦	નરુ, નરો, નર	નર
દ્વિતીયા				
તૃતીયા	અનુસ્વાર, ણ	હિં	નરે, નરેણ	નરહિં, નરેહિં
પંચમી	હેં, હુ	હું	નરહેં, નરહુ	નરહું
ષષ્ઠી	સ્સુ, સુ, હોં, =	હૈં, ૦	નરસ્સુ, નરસુ, નરહોં, નર.	નરહૈં, નર
સપ્તમી	હ, હેં	હિં	નરિ, નરે	નરહિં
સંબોધન	=	હોં	નર	નરહોં

ઉપરાંત આમાં જ્યાં જ્યાં છૂટું કે પ્રત્યયની પૂર્વે નર છે ત્યાં ત્યાં વિકલ્પે નરા પણ થઈ શકે છે.

અકારાંત નપુંસકલિંગ

સામાન્ય. અંતે ક પ્રત્યયવાળાં

કમલનાં કમલકનાં
રૂપાખ્યાન રૂપાખ્યાન
બહુવચન એકવચન
કમલહૈં, કમલાહૈં, કમલહં

પ્રથમા	}	બહુવચન	એકવચન
દ્વિતીયા		હૈં	હં

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલિંગ પ્રમાણે. બાકીનાં રૂપો નર પ્રમાણે.

ઠૂ અકારાંત ને ઉકારાંત પુંલિંગ

ગિરિનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન બહુવચન

એકવચન બહુવચન

તૃતીયા ઇ, ણ, અનુસ્વાર

ગિરિં, ગિરિણ, ગિરિં

પંચમી હૈં

ગિરિહૈં

ષષ્ઠી (હૈં), = હું, હૈં, ૦

ગિરિહૈં, ગિરિ ગિરિહું ગિરિહૈં, ગિરિ

સપ્તમી હિ હું, હિં

ગિરિહિ ગિરિહું, ગિરિહિં

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલિંગ પ્રમાણે. ગિરિને બદલે ગિરી બધે આવી શકે છે. સાદુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો

બાલનાં રૂપાખ્યાન

એકવચન બહુવચન

એકવચન બહુવચન

પ્રથમા	}	૦	ડ, ઝોં
દ્વિતીયા			

બાલ બાલડ, બાલઝો

તૃતીયા	રે	હિ	ચાલરે	ચાલહિ
પંચમી	હું	હુ	ચાલહે	ચાલહુ
પછી				
સપ્તમી	હિ	હિ	ચાલહિ	ચાલહિ
સંબોધન	૦	હૌ	ચાલ	ચાલહૌ

ચાલને બદલે બધે ચાલા આવી શકે છે. મદ, નઈ, ઘેણુ, વહનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

હેમચંદ્રે સૂત્રોમાં જેમની નોંધ લીધી ન હોય તેવાં રૂપો વિશે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

૩૫૫. ૩૫૫ થી ૩૮૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં સાર્વનામિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધેલી છે. કેટલેક સ્થળે હેમચંદ્રે સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નહીં, પણ તૈયાર કે 'ઘડી કાઢેલાં' હોય તેવાં ઉદાહરણો મૂકી દીધાં છે—પોતે ઘડી કાઢ્યાં હોય, કે પછી પહેલાંનાં વ્યાકરણોમાંથી લીધેલાં હોય. પ્રસ્તુત સૂત્રનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે. તેવું જ ૩૫૬, કદાય ૩૬૧, ૩૬૩ (૨), ૩૬૬ ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૬ (૩), ૩૭૬ (૧), ૩૮૦ (૧), ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૭, ૪૦૩, ૪૦૪ (૨), ૪૦૮, ૪૧૩, ૪૩૫, ૪૪૦, ૪૪૧ ને કદાય ૪૪૨ એ સૂત્રો નીચે આપેલાં ઉદાહરણનું છે.

यसात् > जम्हा > जहाँ. होन्तउं એ હો (સં. મઘ) 'હોવું' નું વર્તમાન કૃદંત. આવા પ્રયોગોમાં પંચમીના અનુગ તરીકે કામ કરે છે. આપણા 'થી', 'ઘડી'ને સ્થાને એ છે. નયરહૌ હોન્તउ 'નગરમાંથી'.

जागदो शौरसेनी रूप છે. આવી અસરવાળાં પ્રયોગો ૩૨૬, ૩૬૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૬ (૧), ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૨૨ (૬), ૪૪૬ એ ઉદાહરણોમાં પણ છે.

૩૫૬. તુદ્ધત અને નેહલ એક સાથે વપરાયાં છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ.

तिल-तारनो अर्थ वृत्तिकार ઉત્પત્તિસૌભાગ્યગણી 'તલ જેવી સ્તિબ્ધ જેની તારા (=કીકી) છે તે' એમ નાયકનું સંબોધન લે છે. પીશલ

તેને હુપ્તપ્રત્યય ષષ્ઠી ગણી તહો સાથે સાંધે છે. વૈદ્ય તેનો 'જેમાં કીકી તલ જેવી સ્નિગ્ધ છે તેવો=તીમ' એમ અર્થ લઈ નેહદાના વિશેષણ તરીકે ઘટાવે છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાં ૭૫,૬,૧૩ ઉપરના ટિપ્પણમાં તિલચિન્નો અર્થ સ્નેહવળ કરેલો છે. જો જોવામાં આવે તો

૩૫૭. (૨). યસ્મિન્ > જહ્નિ > જહ્નિ. વિરહિણીનું વર્ણન. ભોંયપથારી માધમાસ જેટલી ઠંડી. તલના છોડ માગશરમાં બળી જાય. કમળ શિશિરના હિમે ભલાન થાય.

૩૫૮. (૧). જાણુ. અહીં ષષ્ઠી સંસ્કૃત ચતુર્થાના અર્થમાં છે. ઠાઠ માટે જુઓ ૩૩૨ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૨). અવસરિ નિવહિઝ્ઝ સતિ સપ્તમી છે.

૩૫૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૬૦. (૧). ચિદ્વદિ, કરદિનો 'દિ સૂ. ૩૬૬ પ્રમાણે. આન્તિના ત્તમાં રક્ષારપ્રક્ષેપ થતાં ઝંઝિ. ધ્રું અને ઝં પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં નથી મળ્યાં. વર્તમાન ડ. પુ. એકવચનનો 'દિ પ્રત્યય, પ્રગણિને ઝંઝિમાં રક્ષારની બળવણી તેમજ પ્રક્ષેપ અને ધ્રું ને ઝં એ રક્ષારવાળાં તેમ જ અસાધારણ ને વિરલ રૂપો સૂચવે છે કે ઉદાહરણમાં રજૂ થયેલો અપભ્રંશભેદ વિશિષ્ટ છે.

ઝંને તંમાં રક્ષારપ્રક્ષેપ થયેલો માની ઘટાવી શકાય. ધ્રુંનો ધ્વનિ-દૃષ્ટિએ જ સાથે સંબંધ બાંધવો અશક્ય છે. ધ્રુવ્ ઉપરથી તે હોય અને ખોટી રીતે જ સાથે તેને સાંકળી દેવાયો હોય એવી શંકા જાય છે. ૪૩૮માં પણ ધ્રું વપરાયો છે, ત્યાં જ અર્થ ઘટ્ટ શકે તેમ નથી. ધ્રુવ્ લેતાં અર્થ અરોબર બેસી જાય છે. ધ્રુંમાં સંયોગનો ઉચ્ચાર લીલો છે. જુઓ ૩૪૫ (૨).

સંદર્ભ વિના અર્થ સ્પષ્ટ ન થાય. પણ ધ્વનિ એવો સમજી શકાય કે મારો પતિ ઘરઆંગણમાં દેખાય તેટલો સમય જ તે રણભૂમિમાં નથી હોતો. ઘરબહાર જાય ત્યારે તેને રણભૂમિમાં જ જવાનું હોય.

(૨). બોહિઝ્ઝ. વિધ્યર્થનો ભાવ છે. ગુજરાતીમાં તે વ્યાપક છે. 'એવું ન બોલીએ.' નિબ્બહ્નના રૂપાંતર નિબ્બહ્ન પરથી ગુજરાતી 'નલે.' ઉદાહરણ એક કહેવતરૂપ છે. હંદદૃષ્ટિએ એ દોહાનું ૧૩ માત્રાવાળું ચરણ છે.

(૧). નાયિકાનો સંદેશો લઈને ગયેલી દૂતી નાયકનો સંગ કરીને આવે છે, ત્યારે પરિસ્થિતિ પામી ગયેલી ચતુર નાયિકા, દંતક્ષત સંતાડવા નીચું જોતી દૂતીને સંબોધીને આ વ્યંગ્યોક્તિ કહે છે. વચન પ્રિલપ્ત છે. ‘તારું વચન ન રાખે’ ને ‘તારું વદન—અધર અંડિત કરે’ એમ બે અર્થ.

(૪). કલ્પ- (સં. કાર્ય-)નો અર્થ અહીં ‘કારણ’ છે. કલ્પે કવણે ‘શું કામ ?’ ‘કયા કારણે ?’

૩૬૮થી ૩૭૪ એ સૂત્રો ખીજા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૬૮. રણઙ્ગ.અરણ્ય-નો આદ્યસ્વર હ્રસ્વ થતાં રણ-, સ્વાર્ધિક-ઙ-ને-અ-લાગતાં રણઙ્ગ-અ-રણ- પરથી ‘રન.’ આદ્યસ્વરલોપ માટે સરખાવો સં. અરઘઙ્ગ-નું રહઙ્ગ- (‘રહેંટ’), સં. આસેતિનું અચ્છઙ્ગ, પ્રા. શુજ. છઙ્ગ (‘છે’), સં. અન્યદ્ અપિ, અન્ન-દ્, પ્રા. શુ. અન્નદ્, નદ્ (અને, ને); સં. ઉપવિશતિ, પ્રા. વદ્સદ્ (‘બેસે’); સં. ઉપવસથ-, પ્રા. પોસદ્ (‘પોસો’); સં. ઉપરિ, ઉપ્પરિ, શુજ. ‘ઉપર’ ‘પર’ વગેરે. આ જાતનો આદ્યસ્વરલોપ વાક્યસંધિમૂલક હોય. વાક્યમાં અકારાંત શબ્દ પછી અકારાદિ શબ્દ આવતાં ને ઉકારાંત શબ્દ પછી ઉકારાદિ શબ્દ આવતાં આદ્ય ‘અ’ ને ‘ઉ’ હ્રસ્વ કરવાનું વલણ જીભું થયું.

૩૬૯. કામચલાઉ ઉદાહરણો. તુમ્હરૂંનો હકાર ‘તુમે’ જેવા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

૩૭૦. (૧). અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ ગાથા. લક્ષણ માટે જુઓ ૩૬૫ (૨), ટિપ્પણ.

(૩). પહેલા ચરણમાં સતિ સખતમી છે.

(૪). કૃદંત. ત->દ-ને ઋકાર જળવાઈ રહેવો એ પ્રાચીન લક્ષણો છે. જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ તથા ‘વ્યાકરણ’.

૩૭૧. બહુઅ-માં સ્વાર્થે ક (=અ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯.

૩૭૨. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણો. તુષ્ઠ સાહિત્યમાં નથી મળતું, પણ તુષ્ટ મળે છે. આગદો ને તુષ્ઠ એ પ્રાચીન અપભ્રંશલેખનાં સૂચક. હોંતડ માટે જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ.

(૨). આ ઉદાહરણ પણ રચી કાઢ્યું હોવાની છાપ પાડે છે. એક દોહામાં જ ત્રણે રૂપો ગૂંથી લીધાં છે. વૃત્તિકાર એવ્ય=‘પાસે આવીને’ એવો અર્થ ઘટાવે છે. ઉપત્તિ ક્યું રૂપ છે અને આ સંદર્ભમાં તેનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ નથી. પીશલ વૃત્તિકારને અનુસરીને ઉત્પાદ ‘ઉપભવીને’ અને વૈદ્ય ઉત્પાદ ‘ઉત્પન્ન થઈને’ એમ અર્થ લે છે.

૩૭૩.-૩૭૪. કામચલાઉ ઉદાહરણો. તુમ્હાસુ ઠિઅં પ્રાકૃત છે.

૩૭૫ થી ૩૮૧ એ સૂત્રો પહેલા પુરુષ સર્વનામનાં વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૭૬. અમ્હૈનો હકાર ‘હમે’ જેવા ઉચ્ચારણમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

(૧). યોવાનું મૂળ સં. સ્તોક, પ્રા. યોમ છે. જે સ્વર વચ્ચે વ્યુત્પત્તિ આવી છે. ડમ- પ્રત્યય લાગી ગુજ. ‘યોડું’ થયો.

(૨). અંબળ, સં. અમ્લ, પ્રા. અંબ, નામધાતુ અંબ્- ‘ખાડું કરવું,’ ક્રિયાવાચક નામ અંબળ. અનુમાને ‘ખટસવાદ’ અર્થ ક્યો છે. ખીન્ને પ્રયોગ મળે તો જ સ્પષ્ટ અર્થ બેસે. લાડવિ- સર. મરાઠી લાવળે.

(૩). કામચલાઉ ઉદાહરણો.

૩૭૭. (૧). મહં જાણિઉં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રૂઢિપ્રયોગ છે. વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં આવતા અપભ્રંશ પદોમાં પણ આ પ્રયોગ છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં ત્રણ વાર આવે છે (૪૦૧/૬, ૪૨૩/૧). અર્વા. ગુજ. બોલીઓમાં તે જીવંત છે, ‘મેં જાણ્યું જે ભૂડી મુજને માત જો,’ ‘મેં ઘેલીએ એમ જાણ્યું કે સોડમાં દીવો મેલ.’

ઘર. સં. પ્રા ‘ધરાવું’ ઉપરથી ધાતુનામ ધરા, ઘર. મિઅંકુ=મયંક. સ્વયનાલ-સર. ‘બેગાળો,’ ‘કેરીગાળો,’ ‘લગનગાળો,’ ‘ગાળો.’ જુઓ સૂત્ર ૩૬૬.

૩૭૮. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણો. હોતઝ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ. ગદો શૌરસેની રૂપ. જુઓ સૂત્ર ૩૬૬.

(૨). દેતહોં=દેતાં, જુજંતહોં=જૂજતાં. જુજ્-પરથી પાછલા વ્યંજનની અસર નીચે જૂ>જૂ થતાં ‘જૂજ-વું.’

વ્યાજસ્તુતિનું ઉદાહરણ છે. નિંદાના પરદા નીચે સ્તુતિ છે. દાનની સંપૂર્ણતામાં એટલી ઉણપ કે પત્ની આપી દેવી બાકી રહી. પૂર્ણવીર-

તામાં એટલી ઉણપ કે સર્વ શત્રુનો નાશ કર્યો, પણ તલવાર તો ખાકી રહી ! ખીજા શબ્દોમાં, અનન્ય દાનવીર ને યુદ્ધવીર.

(૩). પારકઢ- ને મારિઝઢ-માં સ્વાર્થિક-ઢ- પ્રત્યય છે. પારકઢ ને અમ્હૃં તળા એ સુમટ સમજવા. હારજીતનો સમગ્ર આધાર માત્ર પ્રિય ઉપર જ છે. જીત થઈ હોય તો પ્રિયના પરાક્રમથી, હાર થઈ હોય તો પ્રિયના રણમાં પડવાથી.

૩૮૦. (૧). કામચલાઉ ઉદાહરણ.

૩૮૧. કામચલાઉ ઉદાહરણ, તે પણ પ્રાકૃત.

૩૮૨ થી ૩૮૯ એ સૂત્રો આખ્યાતિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૩૮૨ થી ૩૮૬ સુધીમાં વર્તમાનકાળનાં પ્રત્યયો.

૩૮૨. 'હિ' પ્રત્યયમાંથી હકાર લુપ્ત થતાં પ્રા. ગુજ. 'ઈ', પછી હ ને પરિણામે '(તેઓ) કરે' જેવાં ત્રી. પુ. બહુવચનનાં રૂપ. કરહિં > કરઈ > કરइ > 'કરે'. હિ' પ્રત્યય વિકલ્પ છે. વિકલ્પ (અં)તિ પ્રત્યયનો છે. ઉદાહરણમાં જ લેલંતિ રૂપ છે.

૩૮૬. (૧). 'ચાતક' માટે વ્ષીજ, વ્ષીહ એ દેશ્ય શબ્દો છે. ગુજરાતીમાં 'બપૈયો,' હિન્દી 'પપીહા'.

૩૮૭. (૨). અન્યોક્તિ—કૃપણ ધનિકની પાસે વારંવાર ચાચના કરનારને (કે ઉદાસીન, રૂપવતી સ્ત્રીની પાસે વારંવાર પ્રણયયાચના કરનારને) ઉદેશીને.

'હિ પ્રત્યયનો હકાર લુપ્ત થતાં, 'હ ને પછી '(તું) કરે' જેવાં રૂપ. કરહિં > કરइ > 'કરે'.

(૩). ગય મત્તહં એમ અસમસ્ત ગણીને કેટલાક ગજને પછી બહુવચનના રૂપ તરીકે લે છે. પણ મત્તગય એવા સમાસને છંદ ખાતર ગયમત્ત- એમ ઉલટાવવો પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં સ્વાભાવિક છે. એટલે ગજને પછી તરીકે લેવાની જરૂર નથી. અગ્નિદ્વ નું ભૂળ આ + સ્મિટ્ 'સામે જવું, સામે થવું', ને 'ભીડ-વું' નું ભૂળ સ્મિટ્ 'જવું' 'અનાદર કરવો' છે.

૩૮૪. 'હુ માંથી' હુ ભ્રમ થતાં 'હ, પછી 'કરો' જેવાં રૂપ. કરહું> કરહું કરો.

૩૮૫. કરહું પરથી ગુજ. 'કાહું'.

(૧). અઘઙ 'લાયક હોય'.

૩૮૬. 'હું' નો હકાર લુપ્ત થતાં પહેલો પુ. બહુવચનમાં અર્વાચીન રૂપ *કરું 'અમે કરીએ' એવું થાય. પણ તેને સ્થાને વિધ્યર્થ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના 'કઙઙ પ્રત્યયમાંથી આવેલો 'કઙ આપણે વાપરીએ છીએ. 'વળવું' એટલે મદવાડમાં દૂબળું થયેલું શરીર ભરાઈને માડું થવું. 'શરીર વળવું' એ વિશિષ્ટપણે ગુજરાતી પ્રયોગ છે. ખાવાનું ન મળતાં દૂબળું પડેલું શરીર ખોરાકથી વળે, તેમ યુદ્ધપ્રિય યુદ્ધ વિના દૂબળો પડી જાય ને યુદ્ધ મળતાં શરીરે સારો થાય.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન :

પ્રત્યયો			કરનાં રૂપ
એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ હું, મિ	હું, સુ. કરહું, કરમિ	કરમિ,	કરહું, કરસુ (કરસુ વ.)
બીજો ,,	હિ, સિ	હુ, હ. કરહિ, કરસિ	કરહુ, કરહ
ત્રીજો ,,	હ. હિ, (અં)તિ. કરહ	કરહિ, કરંતિ	

૩૮૭. આજ્ઞાર્થના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો.

જે નું રૂપાંતર હ. પ્રા. ગુજ. માં 'હ પ્રત્યય છે. સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશની બોલીઓમાં યથુતિ તરીકે હળુ ન્થળ તે બાજ્યો છે. ('કર્ય', 'ઓસ્ય', પ્રાચીન કરિ, બોલિ).

(૨). પત્તલ માં-લ-પ્રત્યય મત્વર્થીય છે.

(૩). સેહ-ધ્વનિદ્વિષ્ટિએ સં. શલ્ય-માંથી સિદ્ધ થયો છે. તલવારનો ઘા શત્રુની ખોપરી ચીરી નાખે. ભાલાથી વીંધાઈને મરેલા શત્રુની ખોપરી આખી રહે. શખ્દો નાચકના ઘાની સચોટતાના ને તેની પરાક્રમશીલતાના ચોતક છે.

આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચનમાં જૂં, હ, હ, હિ ને સુ એ પ્રત્યયો ને કરું, કરિ, કરહ, કરહિ, કરસુ એવાં રૂપો સમજવાં.

૩૮૮. ભવિષ્યકાળની વિશિષ્ટતા.

જટપટના મૂળમાં જટપટ છે. ભારવાચક રૂપ હોવાથી ગુજરાતી ‘જટપટ’માં મૂળનો ‘ટ’ અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે. ‘જટપટ’ના મૂળમાં જટપટ ઉચ્ચારણ છે. સરખાવો પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જટ(તિ) ને આપણું ‘જટ.’

અચ્છ નો ‘હોવું’ ને ‘એસવું, રહેવું’ એ બંને અર્થોમાં ઉદાહરણમાં પ્રયોગ થયો છે.

છંદ ખાતર કાતુનો અનુસ્વાર અનુનાસિક તરીકે ઉચ્ચારવાનો છે—કાતુ. ‘કરતો’ જેવાં અર્વાચીન રૂપોનું આ પુરોગામી હોય.

સવાળો ભવિષ્યકાળ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હવાળા ભવિષ્યકાળનો મજા, અવધી વગેરે પ્રાચીન હિન્દી ભાષાઓને વારસો મળ્યો છે.

૩૮૯નું સૂત્ર એક વિશિષ્ટ રૂપનું અને ૩૯૦થી ૩૯૫ સુધીનાં સૂત્રો ધાત્વાદેશોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૩૮૯. ખરી રીતે તો કીસુ એ કર્ના કૂ એવા કર્મણિ અંગ પરથી થયેલું ભવિષ્યકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે, વર્તમાનકાળનું નહીં. કીસુ=‘(હું) કરાઈશ.’ ઉચિત અર્થભારની દૃષ્ટિએ વિને બદલે જિની અપેક્ષા રહે છે.

૩૯૦ થી ૩૯૫ સુધીના સૂત્રોમાં વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો આપ્યા છે.

૩૯૦. સં. પ્ર+મૂનો પહુચ્-આદેશ થાય છે. ખરી રીતે તો પહુચ્ સંસ્કૃત ચક્રાંત ધાતુઓના રૂપોના સાદૃશ્ય સધાયો છે.

સં. સિચૂ પરથી સિત્ત, પ્રા. સિત્તો—સિચ્છ

સં. વચ્ પરથી સ. ઉક્ત, પ્રા. વુત્તો—વુચ્છ વગેરેની જેમ

સં.મમૂત્, પ્રા. પહુત્તો—પહુચ્છ

અર્થ ‘પૂરા પડવું, પર્યાપ્ત થવું’ એવો નહીં, પણ ‘આંખવું’ એવો છે.

છેઝડ—સ્વાર્થે ક ઉગેરાઈ છેદ-પરથી છેદક. અહીં ‘હાનિ’ એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

૩૯૧. શ્રુત્ રકાર જળવી રાખતા અપભ્રંશવિશેષનું રૂપ છે. જુઓ સૂત્ર ૩૯૮. બીજા ઉદાહરણનો ગ્રો, ૩૯૩નો પ્રસ્તદિ, ૩૯૪નો ગૃહેષિણુ ને શ્વ પશુ એ કોટિનાં છે. પ્રસ્તદિનો દિ તથા શ્વતુમાં જળવાયેલો અસાધારણ ત પશુ વિશિષ્ટ અપભ્રંશપ્રકારના સૂચક છે.

૩૯૨. આખા અપભ્રંશમાં જ્ વ્યંજન આ શ્રુત્ ધાતુનાં રૂપો સિવાય ક્યાંયે મળતો નથી. અને તે રૂપોયે આપ્ત સાહિત્યમાં મળતાં નથી.

૩૯૩. પ્રસ્ત-પ્રસિદ્ધ અપ. સાહિત્યમાં દેખાતો નથી.

પ્રસ્ત-ના મૂળમાં પશ્ય-છે. પશ્યનું પસ્થ થવાને બદલે રકાર-પ્રદેશથી (જુઓ સૂત્ર ૩૯૯) પ્રસ્ત-થયું. 'દિ માટે જુઓ ૩૯૧ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણપદ નથી આપેલું. ઘડી કાઢેલું રૂપ જ આપી દીધું છે.

૩૯૪. ગૃહ-અપ.માં કવચિત્ જળવાઈ રહેલા નકારનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. સુક્રુ, ઘૃણ, કૃદંત વગેરે આવાં બીજાં ઉદાહરણ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ.' છોછ-નુ કર્મણિ અંગ છોછિજ્ઞ-અને તે પરથી વર્તમાન કૃદંત છોછિજંત- પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વર્તમાન કૃદંત ક્રિયાતિપત્યર્યનાં વાચક પશુ છે. છોછિજંત ને લહંત આનાં ઉદાહરણ શ્રુજરાતીમાં પશુ 'કરત,' 'જેત' વગેરે. 'કમલિ તૃતીયા એકવચનનું રૂપ છે. હેમચંદ્રે તૃ. એકવ. માટે 'દ પ્રત્યય નોંધ્યો નથી.

૩૯૫. (૨). ચૂહ-ને-હહ-ને-અ-પ્રત્યય લાગી (જુઓ સૂત્ર ૪૨૯) ચૂહલય-થયું છે. સં. નિહિત-નું નિહિજ થાય છે, તેમ સાદૃશ્યબળે નિહિત-થાય છે. સં. રજ્-નું રજ્ઙ-રત્ત-, સં. મુજ્-નું મુજ્ઙ-મુત્ત-, અને એ બીજા પ્રમાણે સં. નિ+ધા-નું નિહિજ્ઙ-નિહિત્ત-. ઉપર ૩૯૦ પરના ટિપ્પણમાંનું પદુત્ત-તથા સં. જિ-નું જિઅ-ઉપરાંત જિત્ત-પશુ આજ રીતે સધાયું છે.

મલ્લ-ના મૂળમાં સં. જ્વલ્-છે. સં. બાળ્-નું બળ્-થયું જોઈએ, પણ અનિયમિત રીતે બાહ-થાય છે.

આ દોહો મુંજનો બનાવેલો છે. જુઓ ૩૫૦ (૨) પરનું ટિપ્પણ.

(૩). પેમ્મુ નો 'પ્રિયા' એવો અર્થ લેવો પડે છે, પણ પ્રતીતિ-જનક નથી. સવ્વાસળ-રિડ-સંમવ=સર્વાસન-રિપ્-સંમવ-એટલે કે સર્વભક્ષી (=વડવાનળ)ના શત્રુ(=સમુદ્ર)માંથી જેનો જન્મ થયો છે તે—ચંદ્ર-પર્યાયોક્તિ છે. પરિવૃત્ત->પરિજત-માં વકારલોપ.

(૪). છુહ-ને છુહ-માં ધાતુનાં સાદાં રૂપ *છુહ- ને *છુહ-છે. *છુહ- ઉપરથી ગુજ. 'ખડખડ-વું'નો 'ખડ-' અંશ આવેલો છે. અર્થછાયા ફરી ગઈ છે. છુહ-નો 'ધડ-' ગુજ. 'ધડધડાટ-'માં છે.

વાસારત્ત-નું મૂળ સં. વર્ષારાત્ર-છે. વર્ષારાત્ર=વર્ષાન્નતુ. વર્ષા-નું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વાસા-થાય, તેમ વિપ્લવથી વરિસા-પણ થાય, એ રીતે વર્ષારાત્ર-નું વરિસારત્ત-એવું રૂપ થાય ને તે પરથી વસારત્ત ને 'વરસાત,' 'વરસાદ.'

પવાસુજ. પ્ર+વસ-ને-ડક- એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય લાગી *પ્રવાસુક- થાય તે પરથી પવાસુજ. અર્થ 'પ્રવાસી'જ છે. વિસમા મધ્યદેશીય રૂપ છે. જુઓ ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ.

(૫). જમ્મિ માતાનું તેમ સખીનું પણ સંબોધન છે. અહીં પહેલું લેવામાં અનૌચિત્ય છે. અર્વા. ગુજ. મા પણ 'હા, માડી, હા' 'હા, બાપુ, હા' એમ સમવચસ્કને વાત કરતાં કહેવાય છે.

સંમુહ પરથી સમુહ ને ધણી 'સામું', 'સામે'. મજિત એ હેમચંદ્ર (૪૩૬,૨). હુંદિકાકાર, પીશલ ને વૈદ્ય સમજે છે તેમ સંબંધક ભૂતકૃદંત નથી, પણ મજિજનું હુંકાવેલું સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા બહુવચન છે. કતહ એ ધણી અહીં તૃતીયા અર્થે છે. સરખાવો ગુજરાતી પ્રયોગ 'ઘરનો બળ્યો, ગામ બાળે', 'કોઈનો લીધો જાય, તેવો નથી', 'દૂધનો છાજ્યો, છાશ ફૂંકીને પીવે', 'હાથનાં કપડાં હુએ વાગે' વગેરે. મગ્ન='ભાગેલી', 'નસાડેલી'. ઘંતિ ને જતિનો વિરોધ આમ અર્થ ઘટાવીને જ પ્રકટ કરી શકાય છે. કાંત સામે ટકી ન શકતી ગજઘટાઓ કરતાં પણ નિત્ય સંમુખ રહેતા પયોધર કઠોરતામાં ચડે છે.

(૬). જા < જાવ < જાવત્. બીજાઓ જા=વા અર્થ કરે છે—પુત્તે જાણે (તૃતીયા સપ્તમીના અર્થે) સતિ 'સપ્તમી'નો પ્રયોગ લઈને પણ અર્થ ઘટાવી શકાય. વળીકી એ વળ ને મત્વર્થીય-ફ-પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલા વળિક-ના સ્ત્રીલિંગ વળિકી પરથી ક્ એકવચ્ચે યઈ, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં, સિદ્ધ થયું છે. આ સંયોગલોપ ને પૂર્વસ્વર દીર્ઘભાવની પ્રક્રિયા અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી વિશિષ્ટ અપવાદે સંયુક્ત વ્યંજનો જળવાઈ રહ્યા હતા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોની ભાષામાં કેટલાંક આવાં અર્વાચીન રૂપો મળે છે—જુઓ 'વ્યાકરણ.'

મુંહી મુધારી મુંહી વાંચો. મુંહીમાંથી-ઙ-પ્રત્યય કાઢી નાખતાં મુંહી કે મુંહિ રહે. એ મુંમિ એવા ઉચ્ચારણ પરથી, છ>હની જેમ, મિદ્ધ થયું હોય. ચંપ્ર=ચાંપવું.

(૭). તેવડ—જુઓ સૂત્ર ૪૦૭. આપણે ‘ધૂધવે’ ને બદલે ‘ધૂધવે’ વાપરીએ છીએ ધાતુ જુદો છે. અહીંનો ધાતુ ‘ધૂધકારો’માં બેઈ શકાય છે.

સૂત્ર ૩૬૬થી ૪૦૦માં કેટલીક ધ્વનિવિધયક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ છે

૩૬૬. એ સ્વરો વચ્ચે રહેલા ક, ગ, ત, દ, પ નો લોપ ને ખ, ઘ, ત, થ, ધ, ક, બનો હકાર થવાને બદલે ક, ત, પ, ખ, થ, ક નો ઘોષભાવ ને ગ, ઠ, ઘ, ધ, બની અવિકૃતિ એ સૌરએનીનાં લક્ષણ ગણાય. હેમચંદ્ર (કે તેના પુરોગામી અપભ્રંશ વैयाकरणોના) આધારભૂત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં આવી પ્રક્રિયાવાળો એક અપભ્રંશએદ પણ હતો એ કેટલાંક અન્ય સૂત્રો નીચેના ઉદાહરણો પરથી પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ ‘વ્યાકરણ’

૩૬૬. (૧). વિચ્છેહ પરથી પ્રાચીન ગુજ.માં ‘વછોહો’ =વિયોગ, વિરહ. ‘કર તુ ગર થયું છે’ કહ્યાગરું, ‘કામગરું’, ‘કાજગરું’ વગેરેમાં આ જ જણાય છે. પણ ફારસી ‘ડગગર’ ‘રકૂગર’ વગેરે પણ ધ્યાનમાં રાખવા ઘટે. કૂ>ગ માટે અર્વા. ગુજ.નાં ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોંધ્યાં છે, જુઓ ગુજ. લે. એ. લિટ. ૧, ૪૪૯-૪૫૦.

૩૬૬. (૪). પ્રાપ્, અક્ષત, પ્રવિશ-નાં પાવ-, અમિય-ને પવિસ-ન થતાં પાવ-, અકિય- ને પહસ-થાય છે.

૩૬૬. (૫). કણિમાર-માંથી સધાયેલું કણિમાર-એવડો વ્યંજનના એકવડો થયાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ ‘વ્યાકરણ’.

૩૬૭. લક્ષણ વ્યાપક હોવાથી છૂટક શબ્દો જ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે. -મ્-અવિકૃત રહેવો અને -મ્નો ‘વૃ’ થવો એ જુદી જુદી બોલી-ઓની વિશિષ્ટતા હતી વ્યાપક સાહિત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જુદી જુદી બોલીઓનાં અતિ વ્યાપક લક્ષણોનું મિશ્રણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે.

હિંદી વિભાગની બોલીઓમાં મ>૧ લાક્ષણિક છે, ગુજરાતીમાં મ જળવાઈ રહે છે. ભૌંશ—ભમરો; ન્યૌ, ત્યૌ—જેમ, તેમ વગેરે અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

૩૯૮. આ લેદ પણ મૂળે તો બોલીગત છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઘણા શબ્દો એવા છે જેમાં મૂળનો સંયુક્ત રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, ન્યારે હિંદીમાં તેનું સાદૃશ્ય થયું છે. ભત્રીજે—ભત્રીજ, ભાદરવો—ભાદો, છતરી—છાતા, ત્રીશ—ત્રીસ વગેરે.

૩૯૯. ગુજરાતીમાં આ વલણના ઉદાહરણ માટે જુઓ 'વાઝ્યાપાર,' ૨૧૧-૨૧૫. શ્રાપ (શાપ), સરાણ (શાણ), કરોડ (કોડિ) વગેરે બાણીતાં ઉદાહરણો છે.

(૧) હેમચંદ્રે અહીં ટાંકેલાં ઉદાહરણ જૈનેતર-વૈદિક પરંપરાના અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી છે. એવી કોઈ કૃતિ હજી મળી નથી આવી. તેથી એમનું મહત્વ ગણાય. ઉદાહરણ ૪૦૨, ૪૩૮ (૩), ૪૪૨ (૧, ૨) પણ આવાં જ છે. દિવેં દિવેં માટે જુઓ સૂત્ર ૪૧૬.

(૨) સંમ-નું મૂળ વૈદિક સ્કમ્-‘ટેકો, આધાર’ છે. સ્કમ્-માંથી ‘યંલ’ થાય છે. દિવેં દિવેં, સંમ, ઠમ-સંબંધક ભૂતકૃતંતના પિ, વિણુ, તૃતીયા બ. વ. નો ‘ઈહિ, ગુણવાચક નામ સાધતો ત્તજ, પ્પજ પ્રત્યય વગેરે એવી સામગ્રી છે, જેનાં મૂળ વૈદિક સમયમાં છે ને જેને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કશું નથી. અપભ્રંશનો થોડોક અંશ તેના પાયામાં રહેલી લોક-બોલીઓ દ્વારા વૈદિક સમયની લોકબોલીઓમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું અનુમાન આવી સામગ્રીને આધારે કરાય છે.

૪૦૦. સં. વ્યંજનાંત સંપદ-જેવા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો શાલા જેવાં આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આકારાંત બની પ્રાકૃતમાં સંપયા વગેરે બને છે : સંપયાનું અપભ્રંશમાં સંપય ને પછી સંપદ.

૪૦૧ થી ૪૦૬, ૪૧૩ થી ૪૨૮ અને ૪૪૪ એ સૂત્રોમાં છૂટક શબ્દગુચ્છો કે શબ્દોને લગતાં પરિવર્તન કે આદેશ આપ્યાં છે.

કેમ પરથી કિમ અને કિષ પરથી કિહ થયેલું છે. સં. एवं પરથી એમ અને તેના સાદૃશ્યે કેમ વગેરે. પાછળના અપભ્રંશમાં નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના ઇ, ઓને હ્રસ્વ કરવાનું વલણ છે. હ્રસ્વ ઇ, ઓ ઘણીવાર ઇ, ઓ ઇપે પણ

લખાતા. એટલે કેમ, ઇમનાં કેમ, ઈમ અને કિમ, હમ. ગુજરાતીમાં તેમાંથી કાવ્યમાં વપરાતાં 'કથમ' 'ત્યમ' 'ન્યમ' અને બોલીમાં વપરાય 'ઇમ', 'કિમ', 'જિમ', 'કમ' 'જમ' આવ્યાં છે. ને 'જે' 'તે' ની અસરથી 'જેમ' 'તેમ' ઘડાઇને માન્ય ભાષામાં વપરાય છે

કિય વગેરે સં. કિ- અંગ (કિમ્ વગેરેમાં છે તે) અને -ચ પ્રત્યયથી સધાયેલા *કિચ જેવાં રૂપ પરથી છે પ્રાચીન અપભ્રંશમાં કિચ, ઉત્તર કાલીનમાં વિહ.

૪૦૧. (૧) સમ્પટ એ સમ્પ્- 'સમાપ્ત થવું'નું આશર્થ ૩ પુ. એક વ. છે.

(૨). અનુ-વિ પરથી અન-હ, અનહ, 'અને' 'ને.' કિય>હિંદી ક્યો.

(૩). લોકસાહિત્યમાં આણંદ પરમાણંદના દૂહા બાણીતા છે તેમનાં મૂળ હેમચંદ્ર સુધી જાય છે એ પ્રસ્તુત દૂહો બતાવે છે દૂણે પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં છે. જણુ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૪.

૪૦૨-૪૦૩. હેમચંદ્રે યાદ્ય ને યાદ્ય-ના આદેશોમાં લેદ પાલ્યો છે તે ધરાબર નથી. યાદ્ય વગેરેમાં પ્રાકૃતમાં જ- વગેરે સાર્વનામિક અંગોની અસરથી જહ્સ- સ્>હ એ પ્રક્રિયાથી *જહ્- પછી જેહ- ને સ્વાર્થિક જ પ્રત્યય બળીને જહ્ય-એવો વિકાસ છે.

૪૦૨. મહં મણિયટ સાથે સરખાવો આહુ પ્રયોગમાં 'મં ડીધુ,' 'કહું છું કે' વગેરે લહેકા. વઢ માટે સૂત્ર ૪૨૨ (૧૫, ૧૬). ઉદાહરણ હિંદુ પરપરાના સાહિત્યમાંથી છે.

૪૦૩. કામચલાઉ ઉદાહરણો

૪૦૪. વૈદિકિ દત્તા પરથી દત્ય ને પછી પ્રા. કત્ય, તત્ય તેમ જ દત્યુ, જેત્યુ ને તેત્યુ. ઘઢદિ ને પ્રયાવદીની ત્>દ્ ને પ્ર>પ્ર એ પ્રક્રિયાઓ પ્રાચીનતાની સૂચક.

૪૦૬. તાવત્ નો વ, કોઇ કારણે અતુનાસિક થતાં તાવં, તામ, *તાય પછી તાઉં. સમ્પ્રીનો 'હિં' લાગી તામહિં વગેરે.

(૧). મદ-ગલ- 'મદગરતા' ઉપરથી મયગલ- 'મેગળ'. પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે=બળના ગર્વમાં ધમધમતા ચાલે છે.

૪૦૭. તેવહ-નું મૂળ તેવહ- છે. એ રીતે આ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ (ને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ) છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

તેવહ=તે+વહ;વહ- (દેશ) = 'વડું' 'મોટું.' તેવહ= 'તેવું મોટું.'

(૧). છંદ સોળ માત્રાનો (૪+૪+૪+—) વદનક છે. પાછળથી તે 'ચોપાદ્ય' તરીકે જાણીતો થયો છે.

તેતુલ-પણ મૂળ તેતુલ- છે. તેતુલ= તે+તુલ-તુલ- < સં. તુલ્ય-. તેતુલ- 'તેના જેવું,' 'તેના જેવા માપનું,' 'તેટલું' એ રીતે અર્થવિકાસ થયેલો છે.

૪૦૮. અવરોણ્યમાં પડેલો અંશ સં. અપર-માંથી આવેલો છે.

જાહ્ જોઅંતાહ્ના વિશિષ્ટ પછીના પ્રયોગ માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'. સૂત્ર ૪૧૦થી ૪૧૨ ધ્વનિપરિવર્તનની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૪૧૦. પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ એ ને હ્રસ્વ જોનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું. સંયુક્ત અંજનોના પૂર્વવર્તી એ, જો નિયમે કરીને, અને શબ્દાંત સ્થિતિમાં કવચિત, હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા. અપભ્રંશમાં વિસ્તાર થયો છે. અંત્ય એ, જો અપભ્રંશમાં નિયમે કરીને, અને અનંત્ય વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં હ્રસ્વ છે.

૪૧૧. એ જ પ્રમાણે અનુનાસિકનો પ્રદેશ પણ વિસ્તૃત થયો છે— અંત્ય સ્થાને અનુસ્વાર નહીં, પણ સાનુનાસિક સ્વર ઉચ્ચારાય છે.

૪૧૨. ગુજરાતીને મ્હ > મ્મ એ પ્રક્રિયા અજાણી છે. જુઓ, 'ધીમ' < ગિમ્હ, 'ખામણ' < વમ્હણ, 'તમે' < તુમ્હ- વગેરે.

૪૧૩. અવરાહસના મૂળમાં *અપરાદ્ય- છે.

૪૧૪. ચારે રૂપ રકાર જાળવી રાખે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રાહ્વ એ પ્રાહ્મ્વ પરથી આંચું હોય. પ્રાહ્મ્વનું મૂળ પ્રાઠ એમ્વ=પ્રાયઃ એવમ્ હોય. પગ્મિમ્વ કદાચ પ્રાગ્+એવમ્ પરથી ઉતરી આંચું હોય. છંદ ૨૧ માત્રાનો રાસા છંદ છે. અગિયાર કે બાર માત્રા પછી યતિ અને અંતે ત્રણ લઘુ હોય છે. છંદ જાળવવા અન્ને ને તેના અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ અને તં ને તં ઓલવા પડશે.

(૨). અંતઢી એ રકાર જાળવી રાખતું રૂપ છે. આન્તિનું અંતિ ને સ્વાર્થિક હ પ્રત્યય લાગતાં અંતઢી. મળિઅઢા માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૦. અજ્ઞ- વિ પરથી અજ્ઞ-વિ ને પછી અજી થવું જોઈએ, પણ અજ સહુ પરથી

અજ્ઞુ-અજ્ઞુ (પ્રાચીન હિંદી 'અજ્ઞુ') ને 'હજ્ઞુ' થયો, તેના હજ્ઞરની અસરથી 'હજ્ઞ' થયું.

(૩). ઉદ્યસૌભાગ્યગણિ, પીશલ, વૈદ્ય વગેરે સરનો અર્થ સર્વ 'સરોવર' કરે છે. તો સંપેસિમા સાથે તેનો સંબંધ કોઈ રીતે ન થયો. દૃષ્ટિ-શરની સીધી ગતિને બદલે અશ્રુજલને પરિણામે આડી ગતિ દેખાય છે-થાય છે એવો અર્થ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

(૪). કોરેઝ એ કોરેઝ એમ પ્રેરક તરીકે લેવાનું છે.

૪૧૫. અનુ<અન્ન<અન્યદ્. સંયોગલોપનું ઉદાહરણ. પ્રાચીન હિંદીમાં ('રામચરિતમાનસ' વગેરેની ભાષામાં) અનુ ધણો જાણીતો. પણ ત્યાં 'અને'નો અર્થ. અહીં 'અન્યથા', 'નહીં તો'નો અર્થ.

૪૧૫. (૧). ધુમ્મસને લગતી મુંદર ઉત્પ્રેક્ષા.

૪૧૬-૪૧૭. તતઃ>તઓ>તઠ>તો, યતઃ>જઓ>જઠ>જો એ બીજા પ્રમાણે કઠ.

૪૧૬. (૧). ઉલ્લવહ. સં. ઉદ્-લીનું કરવું 'પરથી-ર-પ્રત્યય લાગી *ઉદ્ર-થાય (સરખાવો સમૂ-ઉદ્ર=સમુદ્ર-), તેમ-લ-પ્રત્યયથી *ઉદ્લ-થાય. *ઉદ્લ>પ્રા. ઉલ્લ,ઓલ્લ. પ્રેરકનો-અવ-પ્રત્યય લાગી ઉલ્લવ-,ઓલ્લવ-. હ>લ્હ એ પ્રક્રિયાથી ઉલ્લહ-, ઓલ્લહ->'ઓલવવું' ('હોલવવું').

૪૧૮. સમ=સમાન. એટલે સમ 'સાથે' ઉપરથી આવેલા સમુ=સમાણ 'સાથે.' ધ્રુવમાં રકાર જળવાઈ રહ્યો છે, ૩૯૮ સૂત્ર અનુસાર.

(૧). પિયહો પરોક્ષહો અહીં પછી સતિ સપ્તમીના અર્થે છે. વિનાશિત-નો ન, વિનાસિયમાં છંદ પાતર બેવડાયો છે. નિનાસિય-(<નિર્નાશિત-) ક્યું હોત તો એ છૂટ લેવી ન પડત.

(૪). હોસઈ એ ઉત્તરકાલીન રૂપ છે. વ્યાપક અપભ્રંશમાં હોસહિ છે.

(૬). ચઙ્ગ, મમિજ વિધ્યર્થ છે. જુએ 'વ્યાકરણ'. આપણાં ભવિષ્ય આશાચનાં ('કરજે', 'લમજે') રૂપોના મૂળમાં એ છે. દંસિજંત, દંસનું કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત છે.

(૭). જેમ લવણ પાણીમાં ઓગળી જાય તેમ આ ગોરી, ઝુંપડું સમું કરનારો વિદેશે હોવાથી ચૂતા પાણીથી ભીંજતાં, તેનું લવણ (=લાવણ્ય) વિરહદશામાં નષ્ટ થઈ રહ્યું છે, એવો ભાવાર્થ સમજાય છે

(૮). વંકુઢઅ-માં હેમચંદ્રે ન નોંધેલો-રહ-અ- પ્રત્યય છે. વક્ર-
વંક- + -રહ-અ- = વંકુઢઅ, પ્રા. ગુજ. વાંકુઢઈ, 'વાંકડું'.

૪૧૯. દિવેના મૂળમાં વૈદિક દિવે છે. વૈદિક દિવે દિવેની જેમ
અપભ્રંશમાં પણ દિવે દિવે છે. અર્વા. ગુજ. 'દિએ દિએ'. નાહિ ઉપરથી
ગુજ. 'ના', પ્રા. હિંદી 'નાહી'.

(૭) ઓહદ્-નું મૂળ અપ + ઘટ્ છે. 'ઘટવું' 'ઘાટો'માં એ ધાતુ છે
ઓહદ્-પરથી 'ઓટ' (નામ). છંદ : ૧૩ + ૧૬ માત્રાનો છે. એકી ચરણો
ફહાનાં એકી ચરણો છે. બેકી ચરણો વદનકના છે.

૪૨૦. પશ્વ-નું પચ્છ, સ્વાર્થિક પ્રત્યયથી પચ્છઅ, ને સમગ્રીનું રૂપ
પચ્છઈ. અમ્વદનું મૂળ અમ વિ < અમ્ + અપિ છે. ચ + અવ = ચૈવ, પ્રાકૃત ચેવ
ચેવ > જેઅ, જે, પછી જો, જે ને જિ, જિ, અર્વાચીન 'જ.' પચ્છલિટનું મૂળ
*પ્રત્યલીક હોય. અનેક એટલે 'મોરચો' 'આગલો ભાગ'. અલીક એટલે
'કપાળ'. આ ઉપરથી પ્રત્યલીક એટલે 'વિરુદ્ધ' 'ઊલટું'. સરખાવો પ્રાકૃત
પઢિણીય (= પ્રત્યનીક) 'વિપરીત'.

(૫). આપણે 'મીઠું' લાક્ષણિક રીતે 'અછલ'ના અર્થમાં વાપરીએ
છીએ, ત્યારે પહેલાં લવણ સુદરતાનો લાક્ષણિક અર્થ ધરાવતું. સલ્વણ
'સુદર' ને તે પરથી અપ. સલોણ, સલોણય, સ્ત્રીલિંગ સલોણી ને અર્વા.
ગુજ. 'સલૂણું', 'સલૂણી'.

પીશલ નવ- ને સ્વાર્થિક 'લ્લ- પ્રત્યય લાગી નવલ્લ- સિદ્ધ થયો
માને છે. પણ નવલ્લ નું પ્રાચીન રૂપ નવલ્લ-અને હિંદી 'અનોખા', ગુજ.
'નોખુ', 'અનોખું' પીશલની બાણમાં ન હતાં. નવલ્લ-કાં તો *નવલ્લ,
*નવલ્લ-પરથી સધ્વનિલોપથી સિદ્ધ થયું હોય, અને તો 'અનોખુ'માં
'લોપ'-'અલોપ' વગેરેની જેમ 'અ'નો પ્રક્ષેપ થયો હોય; અથવા
નરસિંહરાવે બતાવ્યું છે તેમ અન્યપક્ષ-ઉપરથી અન્નવલ્લ ને પછી આદ્ય
સ્વરના લોપે નવલ્લ. આ બીજા વિકલ્પમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે
અન્નવલ્લ-માં એવડા ન પૂર્વે અક્ષરનો લોપ થયો માનવો પડે છે, નહીં તો
*અન્નવલ્લ પરથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં *અનવલ્લ-થવા પછી જ નવલ્લ
થઈ શકે, ત્યારે નવમી શતાબ્દી પહેલાંથી જ નવલ્લ સધાયેલું છે.

૪૨૧. સં. ઉક્ત-કદ-જેવાનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ઉત્ત, કદ થવું
જેઈએ, પણ વચ્, વદ્- એ મૂળ ધાતુઓની અસર નીચે વુત્ત, વૂદ્- થાય છે.

વિચ-નો 'વર્તન' સાથે ધ્વનિદષ્ટિએ તો સંબંધ નથી જ, પણ અર્થદષ્ટિએ પણ તે 'માર્ગ' કરતાં 'મધ્ય' સાથે સંબંધ છે. હિંદી 'બીચ' અને આપણું 'વચ્ચે' એમાંથી આવ્યા છે. 'અધવચ' 'વચાળ' 'વચડું' 'વચગાળો' 'વચમાં' ને 'વચેટ'માં પણ એ છે.

૪૨૧. (૧). કાર્યસાધક સમર્થ પુરુષને સંબોધીને અન્યોક્તિ છે.

૪૨૨. (૨). ઘંચલના અર્થ લેખે આપેલો ક્ષત્ત શબ્દ પણ પાછળથી સંસ્કૃતમાં લેવાયેલો દેશ્ય શબ્દ જ છે. ક્ષગ્ઢ ધાતુ 'કલક કરવો' ના અર્થમાં છે. તેના પરથી થયેલા નામનું સંસ્કૃત રૂપ તે ક્ષત્ત, ગુજ. 'ઝગડો.' ઉદાહરણમાં, માઠી દશાથી હતાતસાહ બનેલા હૃદયને આશ્વાસન છે. જગતમાં સુખની સાથે જ દુઃખ છે. નદીના મુંદર પ્રદેશો છે, તેમ સાંકડી નળના વાંકેવળાંક પણ છે.

(૪). સં. આત્મન' નુ અણ્ણ થયું, ને તે સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે વપરાવા લાગ્યું. અણ્ણ ના 'પોતે' ને 'બત' થીને અર્થ છે.

(૬). *દ્રેક્ષ્ ને પેહ કે પાહ્ 'એવું' એમના સંકરથી *દ્રેહ- ને તે પરથી નામ દ્રેહિ થયું હોય.

ઉદાહરણની લાખા પ્રાચીન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંના સ્વયંભૂમાં આ પદ ઉદ્ધૃત થયેલું છે, પણ ત્યાં હેમચંદ્રમાં જળવાયાં છે તેવાં પ્રાચીન લક્ષણ નથી જળવાયાં.

છંદ : માત્રા. જુઓ ૩૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૭). લેલહડમાં અપભ્રંશ ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે અસામાન્ય ગણાય તેમ નહ- જળવાઈ રહ્યો છે, તેનો 'હ' કે 'ધ' નથી થયો. આ અર્વાચીન વલણ છે.

(૮). કોઢ- ઉપરથી આવેલા ગુજ. 'કોડ'માં અર્થ ઓડોક ફરી ગયો છે. 'કૌતુક' ને બદલે 'અભિલાષા'ના અર્થમાં તે વપરાય છે.

(૧૦). અપભ્રંશ ને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ અનુષ્ટુભ. ચરણદીઠ આઠ આઠ અક્ષર, પાંચમો લઘુ, છઠ્ઠો ગુરુ, સાતમો એકી ચરણોમાં ગુરુ, બેકીમાં લઘુ.

(૧૧). રમણ ઉપરથી *રમ્મ્ય ને ખઠી રવ્ણન.

(૧૪). શરીરને કુટીનું રૂપક આપ્યું છે. કુટી પરથી કુટી, તેના કુહ- અંગને લઘુતાવાચક સ્વાર્થિક-ચહ- લાગી, સ્ત્રીલિંગનો ફં લાગતાં કુહલી.

જુઅંજુઅ-નું મૂળ સં. યુતંયુત- તે પરથી 'જૂજુ' ('નામરૂપ જૂજવાં') = 'જુહંજુહં.' બહિણુઃ સં. મગિનીનું અનિયમિત બહિણી; તેના બહિણ- અંગને સ્વાર્થિ ક-અ-પ્રત્યય લાગીને બહિણુઅ-સધાયો છે. 'નાનાલાલ' પરથી 'નાનુ,' 'કેશવજી' પરથી 'કેશુ,' 'હિમાંશુ' પરથી 'હેમુ' વગેરે લાડવાચક સંદેષોમાં મૂળ આ જ પ્રત્યય છે. આઠમી શતાબ્દી લગભગના રાજસ્થાન-શુજરાતના શિલાલેખોમાં -અક- પ્રત્યયવાળાં વિશેષનામો મળે છે (કક્કુ, શીલુક- વગેરે). છંદ ૧૬ માત્રાનો વદનક છે. જુઓ ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૫). પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિનો વિચાર કર્યા કરે પણ તે અંગે પાઈ પણ ખરચે નહીં તેની સરખામણી એવા 'ગેહેનદી' સાથે કરી છે, જે ભાલાનો ખરેખર રણભૂમિમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે ઘરમાં બેઠો બેઠો જ મનના ઘોડા દોડાવે છે. છંદ વદનક. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૭). જુઓ ૪૨૦ (૫) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૮). અપૂરફ કાલ્હ=વણખૂટયે, કાચી ઉમરમાં, આયુષ્ય પાક્યા પહેલાં, અકાળે.

(૨૦). 'કેરું' ને 'તાણું' શુજરાતીમાં બિતરી આવ્યા છે. હવે તો માત્ર કાવ્યભાષા પૂરતા જ વપરાય છે. તુળ-માં ઝકાર જળવાઈ રહ્યો છે.

(૨૧). મન્મીસનું મૂળ મા મૈષી. છે એ ખરું, પણ અર્થનો લક્ષણથી વિકાસ થયો છે. 'બીશ મા' એ અભયવચન થયું, એટલે મન્મીસ=અભયવચન, આશ્વાસન. અપભ્રંશમાં મન્મીસ ધાતુ તરીકે પણ 'અભયવચન આપવું, આશ્વાસન આપવું' અર્થમાં વપરાય છે.

(૨૨). સ. યાવદ્+દૃષ્ટ-+ફક્ષ, પ્રા. જાવ+દિદ્વિજા, જાદ્વિજ.

૪૨૩. (૨) -ચુંટ-નો અર્થ 'ઘૂંટડો' નહીં પણ રવાનુકારી લેવાનો છે, એટલે જ 'ઘટ-ઘટ'.

(૪). લોમપટી > *લોવ્વહી > *લોવહી > લોઝહી. આ રૂપ મધ્ય-પ્રદેશના ધ્વનિવલણને અનુરૂપ છે. આપણે ત્યાં લોવહી પરથી 'લોખડી'.

ઉદ્ધ ને વડસડ પરથી અપભ્રંશભૂમિકામાં પ્રચલિત થયેલા વલણને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગ ક્રિયાનામ. શુજરાતીમાં 'માજ', 'ભાળ', 'પહોંચ', 'સમજ' વગેરે સ્ત્રીલિંગ નામો આ જ પ્રકારનાં.

૪૨૪. એક જ પદમાં સ્વાર્યે હ વાળા ત્રણ શબ્દો એક સાથે વપરાયા છે. ઉત્તરાર્ધમાં 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' એ જાણીતી કહેવત છે.

૪૨૫. (૧). કેહિં પરથી હિંદી કે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં એમ વપરાતું રહ્યું છે. ત્રણેય એ મૂળ ત્રણેય કારણે 'ને કારણે' પરથી

૪૨૬. પુન-પુનો-પુણો-પુણુ એવો વિકાસક્રમ. વિનાનું વિણ ને વિણ થવું જોઈએ પણ આદ્યે વિણ થયું છે. અર્વાચીન 'વણુ' = વિના, તેમ જ નર્મયક પૂર્વપ્રત્યય (જેમ કે 'વણુનોતર્યો,' 'વણુઓત્યો') પદની મૂળભૂત ગાથા માટે બુઓ પરિશિષ્ટ.

૪૨૭. અગ્ન્ય>અવસ્મ>અવસ એવો વિકાસક્રમ છે. સરખાવો સહસ>સહસ્ત>સહસ. તૃતીયાનો પ્રત્યય લેતાં અવસે.

અચીન પરથી અર્ધતત્સમ અદ્વિજ-થયું છે. તે પરથી અર્વા. 'આધીન.' આમ 'આધીન' એ 'પરાધીન' વગેરે પરથી માત્ર તારવેલું ન પણ હોય; અર્વાચીન ઘડતરનું નહીં, પણ પરંપરાગત અને તેથી 'શુદ્ધ' હોય.

છંદ : ૨૭ માત્રાનો કુંકુમ. એ દ્વિપદી છે. ૧૫મી માત્રા પછી ચતિ. માપ : ૧૫+૧૨; ગણવિભાગ : ૪+૪+૪+૩ અને ૪+૪+૪.

આ પદ 'પરમાત્મપ્રકાશ'માં પણ મળે છે, બુઓ પરિશિષ્ટ. સૂત્ર ૪૨૬-૪૩૭માં કેટલાક તદ્વિત પ્રત્યયો આપ્યા છે.

૪૨૮. પ્રત્યય-અહ-ને-હહ- છે, તેમને સૂત્રમાં-હહ-ને-હહ રૂપે આપેલા છે. આગળ ઉમેરાયેલો ઢકાર પારિભાષિક છે. સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો કે આદેશોના આરંભે એવું સૂચવવા માટે ઢકાર મૂકે છે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં તેમની પૂર્વેનો સ્વર-અંગનો અંત્ય સ્વર-હ્રસ્વ થાય છે. આવા પ્રત્યયોનું પારિભાષિક નામ ઢિત છે. ડિત્-અહ-એટલે એવો-અહ-પ્રત્યય, જે લાગતાં અંગનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. દોસ+અહ=દોસ્+અહ=દોસહ-આ પ્રત્યયો 'સ્વાર્યે' લાગે છે—'સ્વઅર્યે' લાગે છે. એટલે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં અંગના મૂળ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી. પ્રત્યયસંહિત કે પ્રત્યયરહિત અંગનો અર્થ એકનો એક રહે છે. એટલે તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પણ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો એવા પ્રત્યયો આત્મીયતા, વહાલ, લાડ, લઘુતા, હીનતા, અપકર્ષ વગેરે ભાવજાયાઓ સૂચવવા વપરાતા થાય છે. પછી અતિ પરિચયથી તેમની એ અર્થજાયાઓ ઘસાઈ જતાં તે

સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બની જાય છે—માત્ર અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો બની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં ક પ્રત્યય (બાલક વગેરેમાં) પ્રચારમાં હતો તેમાથી આવેલા-અ-પ્રત્યયનો પ્રદેશ પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં અતિવિસ્તૃત બન્યો. અપભ્રંશમાં તો લગભગ ગમે તે અંગનો-અ પ્રત્યયથી વિસ્તાર કરવાનું વલણ છે. ગુજરાતીના ‘છોકરો’ ને હિંદીના ‘લડકા’ એ પ્રકારના અગો અપભ્રંશના સ્વાર્થિક-અ પ્રત્યયને આભારી છે. ગુજરાતીમાં વર્તમાનકૃદંતો, ભૂતકૃદંતો ને ‘વિકારક’ વિશેષણો વગેરેમા આ-અ પ્રત્યય છે.

અહ-પ્રત્યય, પછીથી અહ- > અહ એમ ગુજરાતીમા ઊતરી આવ્યો છે. મોરહડ > ‘મોરલો.’

ખરી રીતે અહ અને-અહ-એકલા નથી વપરાતા. અહય ને-અહય-એમ-અ પ્રત્યયના સંયોગે જ તે મળે છે જુઓ પછીનું સૂત્ર.

હેમચંદ્રના ઉદાહરણોનું આધારભૂત અપભ્રંશ સાહિત્ય વિવિધ કક્ષાનું હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ, પુષ્પદત જેવાની પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશ કૃતિઓ ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્યમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવાયેલાં છે. અહ પ્રત્યયનો છૂટે હાથે વપરાશ એ હેમચંદ્રના સમયની સમીપની લોકબોલીનું લક્ષણ હોય એમ લાગે છે એવા પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધરાવતી ભાષા વધુ આ તરફની—વધુ જીવંત છે આપણા લોકગીતોમા જ, જ વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયોવાળા શબ્દો છૂટથી વપરાયેલા છે (‘રાતલડી,’ ‘વીજલડી,’ ‘ગરબડિયો,’ ‘ઝાળીડાં,’ ‘ચુંદડલી,’ ‘નણુદલ,’ ‘પરોણુલા,’ ‘પાણીડા’ વગેરે અનેકાનેક), તે પરથી આપું અનુમાન કરી શકાય છે. ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માટે જુઓ ‘વાગ્વ્યાપાર’ પૃ ૨૩૪-૨૪૧.

૪૩૦. હેમચંદ્રના વ્યાકરણના પ્રાકૃત વિભાગના પહેલા પાદમાં (સૂ ૨૬૯) કિસલય, કાલયસ ને હૃદયનો ય પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ થવાનો નિયમ આપ્યો છે. તેને આધારે હૃદયનું હિજ-ને પછી-અહ- ને અ-પ્રત્યયો ઉમરાઈને હિજહય-.

જલહહરમાં-અહ-, અહ-ને-અ-એમ ત્રણ પ્રત્યયો માથે છે. જણાવેલાં કારણો નાયકને વારવાર યુદ્ધમાં સડોવે તેવા-તેને ઘરથી સતત દૂર ને જોખમમા રાખે તેવા છે.

૪૩૨-૪૩૩. આગલા સૂત્રમાં સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનું સ્ત્રીલિંગ ર્ પ્રત્યયથી સાધવાનો નિયમ આપ્યો છે. પણ ધૂલ્લી જેવા શબ્દ પરથી

ઘૂલહિઝ બને છે, તે સાધવા આ બે સૂત્રો આપેલાં છે. ઉમચંદ્ર પ્રમાણે ઘૂલી+અઢઝ=*ઘૂલહઝ-. ઘૂલહઝ-ને સ્ત્રીલિંગનો ફ નહીં, પણ આ પ્રત્યય લાગે છે, અને તે લાગતાં તેની પૂર્વેના અનો ફ થાય છે. ઘૂલહઝ-ને ઊત્ આ લાગતાં ઘૂલહઆ ને સૂ. ૪૩૩ પ્રમાણે ઘૂલહિઆ.

ખરી રીતે તો -અઢઝ- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -અહિઝ- થાય છે. મં. -(અ)ક- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -હવા છે. (બાલક-, બાલિકા-) તે પ્રમાણે ગૌર પરથી *ગૌરહઝ- ને સ્ત્રીલિંગ ગૌરહિઆ થાય. *ગૌરહિઆનું અંત્ય સ્વરના હ્રસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ગૌરહિઝ, અને હઝનો ફ એમ સ્વરસંક્રોચની પ્રક્રિયાને લીધે ગૌરહી એમ વિકાસક્રમ છે.

૪૩૨. ઘ્રુણિ (<ઘ્રિણિ પું.) અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ બન્યો છે. કેટલાંક ઇકારાંત પુંલિંગ નામો આવી રીતે ઇકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આવેલાં છે. શુજ. 'આગ' (સ્ત્રી.) <આગિ <અગિ <અગ્નિ-આનું બીજું ઉદાહરણ છે. શુજ. ને હિંદીમાં ઘૂન સ્ત્રીલિંગ છે. હિંદીમાં તો આની અસરથી ફારસી મૂળનો આવાજ પણ સ્ત્રીલિંગ છે. અપભ્રંશમાં મૂળના લિંગાંતરના થયેલા પરિવર્તન માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૫.

૪૩૫. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણો કામચલાઉ.

૪૩૭. તલ્લસં-તા પ્રત્યય (વીરતા વગેરેમાંનો).

"વળનું મૂળ વેદિક "ત્વન છે. "ત્વન ના -ત્વ-નો દ્વિવિધ વિકાસ થાય છે. ઉચ્ચારણમાં ઓછચતા પ્રધાન રહેતાં વની ઓછચતા ને ત્ની સંધોષતા મળીને -ત્વ- > -ત્વ- એવો વિકાસ થયો છે, ને હંત્યતા પ્રધાન રહેતાં -ત્વ- > -ત્ત- એવો વિકાસ થયો છે. આથી 'ત્વન-માંથી 'વળન- ને 'ત્તળન- પ્રાપ્ત થાય છે. 'નાનપણ', 'મોટપણ', 'પોતાપણ', 'બાળપણ' વગેરેમાં 'પણ', 'પણ' અને 'શૂરાતન', 'પુરુષાતન', 'હેવાતન'માં 'તન' (નકાર અનિયમિત) શુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩ કેટલાક કૃત્ પ્રત્યયોને લગતાં છે.

૪૩૮. સં. 'તવ્ય', 'ઇતવ્ય-પરથી સ્વાર્થિક-અ-ઉમરાધને અપભ્રંશના પ્રત્યયો થયા છે. 'એવડં પરથી 'એવડં > 'ફવડં > 'અવડં > 'વડં (કરેવડં > કરિવડં > કરવડં > કરવડં) એવો વિકાસ થયો છે.

૪૩૯. (૧). રકાર બળવતાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખવા.

કું માટે જુઓ સૂત્ર ૩૬૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. સંદર્ભ વિના અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

(૨). અતિશય અનુરાગને લાગે સહન કરવાનું પણ ધણું હોય છે. રત્ન-ત્રિલેખ છે. 'રાતું' ને 'અનુરક્ત' ખે અર્થ.

(૩). સોણવા, જગેવા ક્રિયાવાચક નામ તરીકે વપરાયાં છે. 'સૂણું', 'જાગણું'.

૪૩૬-૪૪૦. 'ઇ પ્રત્યયવાળા સંબંધક ભૂતકૃદંતી પરથી અર્વાચીન હિંદીના શૂન્ય પ્રત્યયવાળાં રૂપો (માર કર, બોલ કર વગેરેમાંનાં માર, બોલ) પ્રાપ્ત થયાં છે. 'ઇઝ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પરથી ગુજરાતીના સં. ભૂ. કૃદંતી આવ્યાં છે (કરિઝ>કરી). બંને સંસ્કૃતના સોપસર્ગ ધાતુને લાગતા-વ્ય પ્રત્યય (અનુગમ્ય વગેરેમાંના) પરથી થયા છે: એકમાં ય>ઇ, બીજામાં વિપ્રલેખથી "ઇય.

વૈદિક 'ત્વી પરથી 'અષિ, 'અષિ ને પછી અવિ, અવિ, ઇવિ, વૈદિક 'ત્વીન પરથી અષિણ, અવિણ સંબંધક ને હેતુવર્થ કૃદંતના ચારપાંચ પ્રત્યયો હોવા એ આધારભૂત સામગ્રીના મૂળમાં વિવિધ બોલીઓ હોવાનું સૂચક છે.

૪૩૬. (૧). 'તો શું આકાશમાં ચડી જઈશું?' એ જીવંત લોક-બોલીનો પ્રયોગ છે.

ચઢાઉં, મરાઉં. અહીં તેમ જ અન્યત્ર ઘણે સ્થળે વર્તમાન ભવિષ્યાર્થ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'.

(૩) વિપનો એક અર્થ 'પાણી' પણ છે. સંભવતઃ 'મુંજ' ત્રિલેખ છે. 'મુંજ' ઘાસ અને 'મુંજ' રાજ. કોહ પરથી અર્ધફેરે ગુજરાતી 'ડોલું' આવ્યો છે.

(૪). 'દ્વિઝ અનુગ છે. હિઅય-દ્વિઝ એટલે 'હૃદયથી' 'હૃદયમાંથી.' આપણો 'થી' હંલ્ય રૂપ ચિઝ<સ્થિત માંથી છે. આચીન પ્રયોગોમાં અને અત્યારની કેટલીક બોલીઓમાં 'થો', 'થી', 'થું' એમ વિકારક પણ છે.

૪૪૦. ઉદાહરણ ઘડી કાઢેલું છે.

૪૪૧. 'અં' એ વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય હોઈ હેતુવર્થ કૃદંત માટે વપરાય છે 'અં' એ સંસ્કૃત ક્રિયાવાચક નામ સાધતો 'અં' પ્રત્યય જ છે (ગમન-, કરણ- વગેરેમાંનો). 'અં'વાળા અંગને પછીનો 'હં' ને તૃતીયા-સપ્તમીનો 'હિ' લાગી 'અંજહં', 'અંજહિ' સધાયા છે.

રાજસ્થાનીમાં કરણો, હિંદી કરના, મરાઠી કરળે વગેરે રૂપોનો સંબંધ હેતુર્થ માટે વપરાતા ‘અણઅંતી’ રૂપો સાથે છે. મુંજળહિં ન જાણે માટે જુઓ ૩૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ૪૪૧ (૧), (૨) ઘડી કાઢવાં ઉદાહરણ છે.

૪૪૨. ઉદાહરણો પ્રાદ્યક્ષીય પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે. કીલદિ, તિલસાવાસ પ્રાચીન રૂપો છે.

૪૪૩. ગુજરાતીમાં ‘જો ને બદલે’ ‘કળો પ્રત્યય છે. ‘મારકણો’ ‘બોલકણો’ વગેરે. આમાં ‘માર’ વગેરેનો ‘ક’ પ્રત્યયથી વિસ્તાર થયેલો છે.

૪૪૪. (૨). મૂળ પ્રાકૃત તથા એ જ ભાવના સંસ્કૃત પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

(૩). ઉદ્દમુજ ને બદલે છંદખાતર ઉદ્દમુજ. ‘ગુજરાતી ‘તાગ’ અર્થ-તલ્લમ જણાય છે. એ ‘થાહ’માંથી નથી બિતરી આવ્યો.

(૪). નજર ઉતારવા—અનિદ્રને અળગું રાખવા લૂણ ઉતારવાની, મીઠું ઉતારીને દેવતામાં નાખવાની પ્રથા જાણીતી છે. જિનદેવ પરથી ઉતારીને દેવતામાં નાખેલું લૂણ, ‘સલૂણા’ મુખથી થયેલી અદ્વેષાદિ પ્રેરાઈને અગ્નિપ્રવેશ કરે છે, એવી રીતે ઘટાવાયું છે.

(૫). તુલના માટેના પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ. છંદ : ૧૧+૧૦ માપનો જણાય છે. ત્રીજું ચરણ અધૂરું છે. સોહેડ એવો પાઠ કદપીએ તો છંદ જળવાઈ રહે.

૪૪૫. લિંગમાં થયેલા ફેરફારોના મૂળમાં ઘણુંખરું કાં તો અંત્ય સ્વરનું, અથવા તો અર્થનું સાદૃશ્ય હોય. પછીથી સ્ત્રીલિંગનો ઇકાર લઘુતાનો ને નપુંસકલિંગ સામાન્ય સ્વરૂપનો વાચક બનતાં અનુકૂળતા અનુસાર કોઈ પણ પુંલિંગ અંગને એ પ્રત્યયો લાગવા માંગ્યા. ને નપુંસકલિંગ અને પુંલિંગના ભેદક એકબે પ્રત્યયો હતાં, તે પણ લુપ્ત થવા જતાં, તેમની વચ્ચે કેટલીક વાર ખરેખર સંબંધ પણ થતો હોય. અંતરી ‘આંતરડી’ એ નાનું ‘આંતરડું’ એવા અર્થમાં છે.

૪૪૬. આ સૂત્ર શૌરસેની પ્રભાવવાળા અપભ્રંશ સાહિત્યને પણ હિમચંદ્રે ઉપયોગમાં લીધું હોવાનું સૂચક છે. > દ્ એ પ્રક્રિયાવાળાં ચાર રૂપો ને દ્ જળવી રાખતું રૂપ ‘શૌરસેની’પણું દર્શાવે છે.
છંદ ‘માત્રા’. જુઓ ૪૫૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

૪૪૭-૪૪૮. આ સૂત્રો માત્ર અપભ્રંશને નહીં, પણ સમસ્ત પ્રાકૃતપ્રકારોને લગતાં છે. ળોલીઓનું વધતુંઓછું મિશ્રણ સાહિત્યમાં અનિવાર્ય હોય છે, અને પદ્યસાહિત્યમાં છંદને સાચવવા કેટલીક વાર પ્રાચીન ભૂમિકાના, કેટલીક વાર ળોલ્યાલના તો કેટલીક વાર સંમદ્ધ ળોલીઓનાં રૂપો ને પ્રયોગો પણ વપરાય છે. ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાને કારણે સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો એવો પ્રભાવ રહેતો—ઘણા અપભ્રંશ કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા. એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતની અસરવાળાં શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો છૂટથી વપરાતાં. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પણ આપણે પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દોનો, તો કવચિત વિભક્તિરૂપ કે આખ્યાતિક રૂપનો ઉપયોગ કરીએ જ છીએ ને.

પરિશિષ્ટ

૩૩૦/૧ સાથે સરખાવો:

મરગય-વજ્રહ પિયહ ઉરિ પિય ચંપય-પહ-દેહ ।
કસવદ્દ દિનિય સહર નાહ સુવજ્રહ રેહ ॥

(કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૧૦૮)

‘મરકતના વાન વાળા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહકાન્તિ વાળી પ્રિયા, કસોટીના પત્થર પર સોનાની રેખા દીધી હોય લેવી શોભે છે’.

૩૩૦/૨ સાથે સરખાવો:

દે સુઅણુ પસિઅ ઈર્ણિહ પુણો વિ સુલહાઈં રુસિઅન્વાઈં ।
પસા મઅચ્છિ મઅલંછણુજ્જલા ગલહ છણ-રાઈ ॥

(સમશતક, ૫/૬૬)

‘હે સુતત્ત, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રૂસણું પછી પણ સહેલાઈથી લઈ શકાશે. મૃગાક્ષી, આ ચંદ્રોન્નર્વલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે’.

ટીકાકાર દે સુઅણુ ને સ્થાને દે સુહજ ‘સુભગ’ એવો પાઠ નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દળ નાયકને ને ઉત્તર દળ નાયિકાને સંબોધીને દ્વિતીએ કહેલો સમજવો. ટીકાકારે નોંધેલું પાઠાંતર લેતાં ગાથાના પૂર્વ દળનો ભાવાર્થ હેમચંદ્રે આપેલા હુહાના પૂર્વાર્ધની નિકટ આવે છે. ‘વજ્રજલગ્ગ’ની એક ગાથાનું ઉત્તર દળ પણ આવા ભાવનું છે:

માણેગ મા નહિજ્જસુ માણસિણિ ગલહ છણ-રાઈં ।

(વજ્રજલગ્ગ, ૩૫૧/૨)

‘માનિની, માનથી ખીડા મા. ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે’.

૩૩૦/૩ સાથે સરખાવો:

કત્સ ન મિદહ દિયય અણગ-સર-ધોરણિ વ્વ નિવડતી ।
વાલાઈં વલિય-લોયણ-પુરંત-મયણાલસા દિટ્ઠી ॥

‘બાલાની તીરછી આંખોમાં સ્ફુરતા પ્રેમને લીધે અલસ બનેલી દષ્ટિ, અનંગની શરધારાની જેમ, પડતાં જ કોનું હૃદય ન લેદે ?’

૩૩૩ સાથે સરખાવો:

હૃદયેષુ અ પાણસુ અ અગુલિ-મળણાઈ અદમ્યા દિઅહા ।

ઈર્ણિહ રૂળ કેળ ગણિજ્જડ ત્તિ મણિરૂ રુઅઈ મુદ્ધા ॥

(સમશતક, ૪/૭)

‘હાથની ને પગની આંગળીથી ગણના કરતાં (પણ અવધિના) દિવસો ખાકી વધ્યા. હવે તે શેનાથી ગણવા ?’ એમ બોલીને મુઠ્યા રડે છે.

૩૪૦/૧ સાથે સરખાવો:

વરિ લજ્જઈ ગિરિ-કદરિ કસેરુ ।

ળડ દુજ્જમઝંહામકિયાઈ, દીસતુ કલ્હસ-ભાવકિયાઈ ॥

(મહાપુરાણ, ૧/૩/૧૨-૧૩)

૩૪૧/૧ અને ૨ સાથે સરખાવો:

વત્યાઈ વક્કલાઈ નિત્યિન-સિલાયલાઈ સયણીય ।

અસળ જત્ય ફલાઈ ત રજ કહ ન રમણીય ॥

(નાણપંચમીકહા, ૬/૫૧)

‘જ્યાં વલ્કલના વજ્ર, વિસ્તીર્ણ શિલાતલની પથારી ને કળોનું લોજન (સુલલ) છે, તે અરણ્ય કેમ રમણીય ન (માન્ય) ?’

૩૪૩/૨ સાથે સરખાવો:

જેળ વિળા ણ જિવિજ્જઈ અણુણિજ્જઈ સો કઆનરાહો વિ ।

પત્તે વિ ણઅરદાહે મળ કસ્સ ણ વલ્લહો અગ્ગી ॥

(સમશતક, ૨/૬૩)

‘જેના વિના જીવી ન શકાય, તેને અપરાધ કર્યો હોય તો એ મનાવવો પડે. નગર સળગતું હોય ત્યારે પણ અગ્નિ-કોને વહાલો ન હોય ?’

આ જ ‘વજ્જનલગ્ગ’ મા પપાળમી ગાથા તરીકે છે. ત્યાં જિવિજ્જ ને બદલે વલ્લિજ્જ (‘શરીર’) ન વળે — ન સારું થાય’ એવું પાઠાંતર છે. પ્રાકૃતપૈંગલમાં (માત્રાવૃત્ત ૫૫) પણ આ ગાથા ઉદ્ધૃત થયેલી છે.

૩૫૦/૨ સાથે સરખાવો:

લક્ષ્મીયમુદર મિત્ત્વા નિર્ગતૌ ચ પયોધરૌ ।

પરક્ષીયશરીરસ્ય મેદને વા કૃપાલુતા ॥

(મુલાપિતગ્નબાંડાગાર, પૃ. ૨૫૬, શ્લોક ૨૬૪)

‘સ્તનો પોતીકું ઉદર ભેટીને નીકળ્યા છે, (તો) પારકું શરીર ભેલામાં (એ) શું દયાળુ થવાના હતા !’

૩૫૧/૧ સાથે સરખાવો.

અન્ના પદં નિયચ્છદ્ જહ પિટ્ઠિ રણમુહે ન દેસિ તુમં ।

મા સહિયણસ્સ પુરઓ ઓગુટ્ઠિ નાહ કાહિસિમો ॥

(પઉમચરિય, ૫૬/૧૫)

‘ખીલ પતિને એમ દુખાણુ કરે છે કે તમે સંત્રામને મોખરે પીઠ ન ફેરવશો. નાથ, રખે આપણે સખીઓની આગળ હલકા પડીએ.’

૩૫૨ સાથે સરખાવો:

પાસાસંકી કાઓ જેચ્છદિ દિણ્ણં પિ પહિઅઘરણીઈ ।

ઓળત-ફરઅલોગલિઅ-ચલઅ-મજ્ઞ-ટ્ઠિઅં પિંડં ॥

(સમ્પશતક, ૩/૫)

‘નમની હથેળીને કારણે સરી ગયેલા બલોયાની વચ્ચે રહેલી પિંડ પથિક-ગૃહિણીએ આખ્યા છતાં, પાશની આશંકાથી, કાગ (ખાવા) ઇચ્છતો નથી.’

૩૫૭/૨ ‘સરસ્વતીકંઠાભરણુ’ ૨/૭૬.

૩૬૪ સરખાવો:

વિહલદ્ધરણ-સહાવા હ્રવંતિ જહ કે વિ સપ્પુરિસા ॥

(સમ્પશતક, ૩/૮૫ (૨))

‘હુખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાના સ્વભાવવાળા તો કોઈક જ સત્પુરુષો હોય છે’.

૩૬૫/૧ સરખાવો:

અદ્ધપસણુ મુદ્ધ હોઈ સંભાસણુ પડિવજ્ઞહ ।

પુબ્બ-મવંતર-જેહ્હ । જણ-દિટ્ઠિઈ જાણિજ્ઞહ ॥

(મહાપુરાણ, ૯/૫/૧૩-૧૪)

‘મુખ અતિ પ્રસન્ન થાય, સંભાષણુ કરે: (આમ) પૂર્વભવનો સ્નેહ લોકોની દૃષ્ટિથી જણાઈ આવે’.

૩૬૭/૧ સરખાવો:

જહ સો ન દ્ધ ગેહં તા દ્ધ અહોમુહી તુમં કીત ।

સો હોહી મજ્ઞ પિઓ જો તુજ્ઞ ન ચંડઈ વચણં ॥

(વજ્જસંગ, ૪૧૭)

૩૬૭/૩=૫૨માત્રમપ્રકાશ ૨/૭૬.

(પાઠાંતર બલિ કિંઠ ગાણુસ-જમ્મઢા દેવચંતરૂં પર સારુ ।)

‘હે હતી, તે ઘરે નથી આવતો તેમાં તારું મોં કેમ નીચું છે ? તારું વચન (તથા ‘વદન ’) જે ખંડિત ન કરે તે જ મારો પ્રિય હોય. ’

૩૬૬/૧ નું અનુકરણ ‘પાહુડદોહા’ ૮૮માં મળે છે:

સયલ ત્રિ કો ત્રિ તટ્પ્પહ્લ સિદ્ધત્તણહુ ત્તણેણ ।

સિદ્ધત્તણુ પરિ પાવિયદ્ ચિત્તહં નિમ્મલણ્ણ ॥

૩૬૭/૪ સરખાવો :

કિં ગનેન યદિ સા ન જીવતિ પ્રાણિતિ પ્રિયતમા તથાપિ કિન્ ।

ઇતિ વીક્ષ્ય નવમેઘમાલિકાં ન પ્રયાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્ ॥

(ભર્તૃહરિ-શૃંગારશતક, ૬૭)

૩૬૮ સાથે સરખાવો : માલદ-વિરહે રે તરુણ-મસલ મા રુવસુ નિમ્મરુવકળ્લં ।

(વનવનસંગ, ૨૪૧)

‘ રે તરુણુ બ્રમર, માલતીવિરહે તું ઊભે ગળે બરપૂર રો નહીં. ’

૩૭૦/૨ ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો:

સા તુજ્ઞ વહ્નહા, તં સિ મન્ન, વેસો સિ તીઞ, તુજ્ઞ અહં ।

(સમશતક, ૨/૨૬ (૧))

‘ એ છે તને વહ્નહી, તું છો મને; તું છો એનું ધિક્કારપાત્ર, (તો)

હું છું તારું. ’

૩૭૬/૧=કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૨૫૭.

(પાઠાન્તરઃ ઘોઢા, ઇત વાયર ચિન્તન્તિ, વદ્ ઢગ્ગોઢ).

૩૭૭/૧ કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૮૬.

૩૮૨/૧ સાથે સરખાવો :

ઘણસારતાર-ગણાણે ગૂઢધુસુમુચ્ચઓ ચિહુર-મારો ।

સસિ-રાહુ-મહ્ન-જુજ્ઞં ચ દંસિદમેણ-ગણાણે ॥

(કપૂરમંડરી, ૨, ૨૧.)

‘કપૂર જેમ અમકતા નયનવાળી (તે મુંદરીના) કેશકલાપમાં ગૂઢ પુષ્પ-પુંજ છે. (તેથી એ) હરિણાક્ષીએ જાણે કે શશીને રાહુનું મંદલયુદ્ધ બતાવ્યું.’

૩૮૩/૧ સાથે સરખાવો :

મા સુમરસુ ચન્દન-પહ્લ્યાણ કરિ-ળાહ જેહ તિળ-કનલં ।

જં જહ પરિણમદ્ દસા તં તહ ધોરા પડિષ્ઠન્તિ ॥

(વનવનસંગ, ૧૯૨)

‘હે ગજપતિ, ચંદનપદ્મવોને (હવે) ન સંભાર. ઘાસનો કોળિયો લે જે
(ભાગ્ય)દશા જે રીતે આવે છે, તેને ધીર પુરુષો તેમ જ સ્વીકારી લે છે’
૩૮૭/૨ સાથે સરખાવો :

છપ્પય ગમેસુ કાલં વાસન-કુસુમાઈ તાવ મા મુયસુ ।

મન્ન જિયન્તો પેન્ઠસિ પઝરા રિદ્ધી વસન્તસ્સ ॥

(વજ્જસગ્ગ, ૨૪૪)

‘બ્રમર, (જેમ તેમ) વખત ગાળી કાઢ. બહેડાના ફૂલને તો ન જ
છોડી દેતો. માનજે કે જીવતો હમીશ તો વસંતની પ્રચુર રિદ્ધિ તું ભેઠશ.’
૩૮૬/૧ = પરમાત્મપ્રકાશ ૨૭૦.

(પાકાંતર વિસય જુ, બલિ કિન્નર હરે તાસુ, સો દ્વેષેણ જિ, સંદુ
સ્થિલ્લહ જાસુ.)

૩૮૪/૧ સાથે સરખાવો :

પણ્ડરં જહ પિ રજ્જે મુહં કોમલક્કિં સ્થિઆ-રસેણ ।

દિજ્જે પુણ કવોલ-કન્નલ તા લહેજ્જ સસિણો નિઢમ્મણ ॥

(કપ્પૂરમંજરી, ૩/૩૩)

‘હે કોમલાંગી, તારું મુખ ખડીના પાણીથી ધોળવામાં આવે અને
ગાલે કાજળ લગાડવામાં આવે તો તે ચદ્રનું અનુકરણ સાધે.’

૩૮૫/૨ = કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૧૦૮.

(પાકાંતર : ચૂહર, નિહિત્તુ, સાસાનલિણ, સસિત્તુ)

૩૮૫/૬ સાથે સરખાવો :

જેણ જાણેણ રિઠ ણ કમ્પન્તિ...

તેં જાણે કર્વેણુ ગુણ ...

કિં તણેણ તેણ જાણેણ.... (સ્વયંભૂદંડ, ૪/૨૭)

‘જેના જન્મવાથી રીપુઓ ન કંપે....તેના જન્મવાથી શો લાભ...
તે પુત્રના જન્મવાથી શું ?

૩૮૬/૧ ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો :

રે રે વિઢપ્પ મા મુયસુ દુજ્જણ ગિલસુ પુણિમાયન્દં ।

(વજ્જસગ્ગ, ૪૮૩ (૨))

‘રે રાહુ, દુષ્ટ પૂર્ણિમાચંદ્રને છોડી ન દે, ગળી ભા.’
૩૮૬/૪ નો પડઘો ‘દોહાપાહુડ’ ૧૭૭માં છે.

૪૦૬/૨ સાથે સરખાવો :

તાવ સ્ત્રિય ઢલહલયા જાવ સ્ત્રિય નેહ-પૂરિય-સરીરા ।
સિદ્ધત્યા ડળ છેયા નેહ-વિદૂળા સ્ત્રીહુન્તિ ॥

(વજ્રસંગ, ૫૫૯)

‘ત્યાં સુધી જ કોમળ હોય છે—ત્યાં સુધી તેમનું શરીર સ્નેહપૂર્ણ હોય છે : સરસવ તેમ જ વિદ્યમ્બન સ્નેહવિહીન થતાં બદ (૧ હુદ, ૨ ખોળ) બની જાય છે.’

૪૧૪/૨નો ‘દોહાપાહુડ’ ૧૬૯માં પડ્યો છે, અર્ધ જિલટાંસુલટાં છે.

૪૧૪/૪ સાથે સરખાવો :

एहइ सो वि पउत्यो अहं अ कुप्पेज सो वि अणुणेज ।
इअ कत्स वि फलइ मणोरहाणं माला पिअअमम्मि ॥

(સમશતક, ૧/૧૭)

‘પ્રવાસે ગયેલો એ પણ આવશે, હું કોપ કરીશ, ને તે પણ (મને) મનાવશે—પ્રિયતમ પ્રત્યેના મનોરથોની આવી માળા કોઈકની જ ફળે.’

आविहिइ पिओ चुम्बिहिइ निद्रुरं चुम्बिऊण पुच्छिहिइ ।

दइए कुसल त्ति तुमं नमो नमो ताण दिवसाणं ॥

(વજ્રસંગ, ૭૮૪)

‘પ્રિય આવશે, ગાઢ ચુમ્બન લેશે, ચૂમીને પૂછશે ‘પ્રિયા, તું કુશળ છો ને ?’—આવા દિવસોને અનેક નમસ્કાર.’

૪૧૮/૬=‘કુમારપાલપ્રતિબોધ,’ પૃ. ૧૨.

૪૧૮/૭=‘દોહાપાહુડ’ ૧૭૬નો આરંભ. ’

૪૧૯/૫ સાથે સરખાવો :

जसु पवसंत न पवसिया, मुइअ विओइ ण जासु ।

लज्जिजउ सदेसइउ, दिती पहिय पियासु ॥

(સંદેશરાસક, ૭૦)

૪૨૦/૩=‘સરસ્વતીકંઠભારણ,’ ૩/૬૨.

૪૨૨/૩ બ્રહ્મપે ‘દોહાપાહુડ’ ૧૫૧માં મળે છે.

૪૨૨/૬ ‘સ્વયંભૂચંદ’ ૪/૨૩માં પાઠ આ પ્રમાણે છે :

सव्व गोविउ जइ वि जोएइ

હરિ સુદુ વિ આએણ દેઈ દિટ્ઠિ જહિં કહિં વિ રાહી ।
કો સક્કહ સંવેરેવિ ડહ્વ-ગણણ જેહેં પલોટ્ટ ॥

૪૨૨/૭ સાથે સરખાવો:

દૂરદ્વિઓ વિ ચન્દો સુણિન્વુદ કુણદ કુમુયાણ ।

(વજ્રસંગ, ૭૮ (૨))

‘ દૂર રહ્યો તો ચ ચંદ્ર કુમુદોને પરમ નિવૃત્તિકર છે. ’

ગયણદ્વિઓ વિ ચન્દો આસાસદ કુમુય-સળ્હાઈ ॥

(વજ્રસંગ, ૭૭ (૨))

‘ ગગનમાં રહ્યો છતો ચંદ્ર કુમુદસમૂહને આશ્વાસન આપે છે. ’

કત્તો ઉગમદ રવી કત્તો વિયસન્તિ પઙ્કય-વળાઈ ।

સુયણાણ જત્ય નેહો ન ચલદ દૂરદ્વિયાણં પિ ॥

(વજ્રસંગ, ૮૦)

‘ ક્યાં સૂર્ય ઊગે છે ને ક્યાં પંકજવનો ખીલે છે! સજ્જનો દૂર રહેલા હોય તો પણ તેમનો સ્નેહ ન્યાં હોય (ત્યાંથી) ચલિત થતો નથી. ’

૪૨૨/૧૧ સાથે સરખાવો :

નયરં ન હોઈ અદાલણહિ પાપાર-તુલ્લ-સિહરોહિં ।

ગામો વિ હોઈ નયરં જત્ય હહ્લો જણો વસદ ॥

(વજ્રસંગ, ૨૭૭)

‘ અદાલયોથી અને ઊંચા શિખરવાળા પ્રાકારોથી નગર નથી બની જતું. ન્યાં વિદગ્ધ માણસ વસે છે, (તે) ગામ પણ નગર બની જાય છે. ’

૪૨૨/૧૮ સાથે સરખાવો:

જત્તો વિલોલ-પમ્હલ-ધવલાઈ ચલન્તિ નવર નયણાઈ ।

આયણ-પૂરિય-સરો તત્તો ઘિય ધાવદ અણજો ॥

(વજ્રસંગ, ૨૯૪)

‘ જે તરફ ચંચળ પાંપણ વાળાં શ્વેત નયનો વળે છે, તે તરફ જ કણ સુધી ખેંચેલા શર વાળો અનંગ દોડે છે. ’

જત્તો પેસેઈ દિટ્ઠિ સરસ-કુવલઆપીઢરૂઅં સરૂઆ

મુદ્દા દન્નં સલીલં સવળવિલસિરં દતકંતીસળાહં ।

તત્તો કોઝહ-મુઢિ ગિહિઅ-સરવરો ગાઢમાવદ્ધલક્ષો
દૂર આળાવિહો પસરઈ મઅળો પુલ્લમારુઢવક્ષો ॥

(સ્વયંભૂષણ, ૧/૧૧૯)

૪૨૬/૧ સાથે સરખાવો:

સો ણામ સમરિજ્ઞ પદ્મસિઓ જો લળ પિ હિઅઆહિ ।
સમરિઅવ્ય ચ કઅ ગઅ ચ પેમ્મ ણિરાલમ્બં ॥

(સપ્તશતક, ૧/૯૫)

‘સંભારવાનુ તો તે હોય, જે હૃદયમાથી (એક) ક્ષણ પણ ખસે.
જે પ્રેમ સંભારવા જેવો કર્યો, તે નિરાધાર હોઈ ગયો (જ નાથવો).’

૪૨૭/૧=‘પરમાત્મપ્રકાશ,’ ૨૭૧.

(પાંક્તાર: પચહૈં નાયકુ, જેણ હોંતિ વસિ અણ, તરુવરહૈં, અવસઈ
સુકહિ પળ)

૪૩૪/૧ સાથે સરખાવો:

અત્રિઅણ્-પેક્ષણિજ્ઞેણ તક્ષણં મામિ તેણ દિટ્ઠેણ ।
સિવિણઅ-પીણ વ પાણિણ તણ્ઠ ભિઅ ણ ફિટ્ઠા ॥

(સપ્તશતક, ૧/૯૩)

‘હે સખી, તે ક્ષણે, જોતાં તૃષ્ણા છીપે જ નહીં તેવા દર્શનીય તેને
જોયાથી, (જાણે કે સ્વપ્નમાં પાણી પીધાથી) તૃષ્ણા ન જ છીપી.’

૪૩૮/૨ સાથે સરખાવો:

પક્ષુક્ષેન નહ-સૂહ-લ્લણં મમર-મરસમુલ્લહણ ।
ઉય સહઈ થરહરન્તી તિ દુલ્લલા માલઈ ચેન ॥

(વલ્લભાલગ્ન, ૨૩૫)

‘પાંખ(ના માર)થી ઉંચે ફેંકાણું, નખથી મંજરી તૂટવી, બ્રમરનો
ભાર ઉપાડવો-(એ બધું) દૂખળી ને થરથરતી હોવા છતાં માલતી જ
સહે છે.’

૪૩૮/૩ સાથે સરખાવો:

જઈ લોઅ-ગિન્દિઅ જઈ અમદ્ગલ જઈ તિ મુક્ત-મજ્જાઅ ।
પુપ્ફવડ-દંસણ તહ વિ દેઈ હિઅઅસ્સ ણિન્વાણં ॥

(સપ્તશતક, ૫/૮૦)

‘લોકનિદિત છે, અમંગળ છે, મર્યાદારહિત છે તો પણ પુષ્પવતીનું દર્શન હૃદયને નિર્વૃત્તિ આપે છે.’

લોઓ જરૂડ જરૂડ વઝણિજં હોઈ હોડ ત નામ ।

एहि णिमज्जसु पासे पुष्पवद् ण एइ मे णिदा ॥

(સમશતક, ૬/૨૬)

‘લોક નિદે છે? નિદવા દો. અપવાદ થાય છે? થવા દો. આવ પુષ્પવતી, પડખામાં સમા—મને ઉઘ નથી આવતી.’

૪૪૪/૨ સાથે સરખાવો.

भूमीगय न चत्ता सूर ददृण चक्राण ।

जीयगल व्व दिन्ना मुणालिया विरह-भीएण ॥

(વજ્જસૂત્ર, ૭૨૩)

‘સૂરજને ભોંયે અડેલો જોઈને વિરહભીત ચક્રવાકે કમળતંતુ (મોંમાંથી) મૂકી ન દીધો—પણ જીવ આડે આગળિયાની જેમ (ગળામાં જ) રાખ્યો.’

૪૪૪/૩ સાથે સરખાવો:

तह सीणा तुह निरहे अणुदियह सुन्दरङ्ग तणुयङ्गी ।

जह सिढिल-वलय-निवडण-भएण उन्मिय-करा भमइ ॥

(વજ્જસૂત્ર, ૪૪૩)

‘હે સુંદર અંગવાળા, તન્વંગી તારા વિરહમાં દિવસે દિવસે એવી ક્ષીણ થઈ ગઈ કે ઢીલા વલય સરી પડવાના હાયે તે ઊંચા હાથ રાખીને ફેરે છે.’

૪૪૫/૩ સાથ સરખાવો:

दाहिणकरेण खग वामेण सिर घरेइ नियडन्त ।

अन्तापेडियचलणो धाइ मडो एकमेकस्स ॥

(વજ્જસૂત્ર, ૧૬૭)

‘જમણા હાથે ખડ્ગને અને ડાબે હાથે ઢળી પડતા શિરને પકડે છે: આંતરડાંથી વીંટાયેલા ચરણ વાળા સુલટ એકમેક તરફ દોટ મૂકે છે.’

૪૪૭/૩=‘સેતુબન્ધ’ ૨/૧.

૪૪૮/૧=‘ગઉડવહો’ ૧૫.

शब्दसूची

अइ ४२५ १	✓अणुहृ ३६७ ४, ४१८ ८
अइ-सुगतण ३६०	अण्ण ७५ओ अन्न
अइ-मत्त ३४५	अत्थ ३५८ १
अइ-रत्त ४३८ २	°अत्यमण ४४४ २
अइत्त ४०३	अद्ध ३५२
अग ३३२ २, ३५७ २	अद्धिन्न ४२७ १
अणुलि ३३३	अनय ४०० १
अतर ४०६ ३, ४०७ १, ४०८ १, ४३४ १	अनु ४१५ १
अत्र ४४५ ३	अन्न (के अण्ण) ३३७, ३५० १, ३५७ २,
अघारय ३४६ १	३७० २, ३७२ २, ३८३ ३, ४०१ २,
अवण ३७६ २	४१४ १, ४१८ ८, ४२२ १, ६,
असु जल ४१४ ३	४२५ १, ४२७ १
अमूमात्त ४३१ १	अजह ४१५ २
अ किम् ३६६ ४	अजाइत्त ४१३
✓अम् ३५० १	अपूरय ४२२ १८
अक्खि ३५७ २	अप्प ३४६, ४२२ ३
अखय ४१४ २	अप्पण ३३७, ३३८, ३५० २, ४१६ १
अगलिअ-नेह निवट्ट ३३२ १	अप्पण छद् ४२२ १४
अग ३६१ २, ४२२ १२	अप्पाण ३६६ २
अगल ३४१ २, ४४४ २	अ पिअ ३६५ १
अगि ३४३ १, २	अब्भ ४३६ १, ४४५ २
अगिद्वय ४२६ १	अब्भइवच्चिअ ३६५ ३
✓अग् ३८५ १	°अब्भत्यण ३८४ १
अ चित्ति ४२३ १	✓अब्भिइ ३८३ ३
✓अच्छ ३८८, ४०६ ३	°अब्भुद्धरण ३६४
अज वि ४२३ ३	अ भग्ग ३८७ ३
अज्जु ४१४ २	अमय ४४०
अ डोहिअ ४३६ ३	अम्मि ३८५ ५, ३८६ २, ४२४
✓अणुणे ४१४ ४	अम्ह ३७१, ३७६, ३७८ ३, ३८०,
अणुत्तर ३७२ २	३८१, ४२२ १०, ४३६ १
अणुदिअह ४२८	अम्हार ३४५
अणुरत्त ४२२ १०	अरि ४१८ ७

उच्चत ४१४.३	कड़भई ४२२.१
उच्चरिअ ३७६.२	कई ४२६.१
°उच्चाण ४३१.१	कइस ४०३
√ उच्चार ४३८.१	कउ ४१६.१, ४१८.१
°ऊसास ४३१.१	कंगु ३६७.४
√ ए ३५१, ४०६.३, ४१४.४	कंचण-कंति-मयास ३६६.५
एअ ३३०.४, ३६२, ३६३, ३६१.२,	कंचुअ ४३१.१
३६५.४, ३६६.१, ४०२, ४१४.४,	कंठ ४२०.५, ४४४.२, ४४६
४१६.२, ४२२.१२, ४२५.१,	कंत ३४५, ३५१, ३५७.१, ३५८.१,
४३८.१, ४४५.२	३६४, ३७६.२, ३८३.३, ३८६.१,
एक ३३१, ३५७.२, ४१६.६, ४२२.१,	३६५.५, ४१६.१, ४१८.३, ४४५.३
४, ६, १४	°कंति ३४६.२, ३६६.५
एक-ई ३८३.२	कथ ३२६
एक-खण ३७१	कथु ३२६
एक-मेक ४२२.६	कज ३४३.२, ३६७.४
एकसि ४२८	कज-गाइ ४०६.३
एच्छण ३५३	कजरी ३५०.१
एतहें ४१६.६, ४३६	कटार ४४५.३
एतिअ ३४१.२	कहु ३३६.१
एतुल ४०८.२, ४३५	√ कहु ३८५.१
एयु ३३०.४, ३८७.२, ४०४.१	°कठण ४३८.२
एवड ४०८.१	कणिअ ४१६.६
एवें ३७६.१, ४१८.१	कणिआर ३६६.५
एवेंइ ३३२.२, ४२१.१, ४२३.२, ४४१.१	कधिद ३६६.३
एवेंहि ३८७.३, ४२०.४	कन (के कण) ३३०.३, ३४०.१,
ओ ४०१.२	४३२
ओइ ३६४	√ कम् ३५७.१
√ ओहइ ४१६.६	°कारिवंध ३८२
क ३५५.३, ३५८.२, ३५६.३, ३७०.३,	°कनल ३३२.२, ३५३, ३६५.१, ३६७,
३७६.२, ३७७.१, ३८४.१, ३८७.२,	४१४.१
३६५.१, ३६६.२, ४१२.२, ४१५.१,	कय ४२२.१०
४२०.५, ४२२.४, ६, ७, ४३८.३,	कम्य ३८७.२
४३६.४, ४४१.२	√ कइ ३३०.३, ३३७, ३३८, ३४०.२,
कइ ३७६.१, ४२०.३	३४६, ३५७.३, ३६०.१, ३७०.२,

कुसुम ४४४.५
 कुसुम-दाम-कोदंड ४४६
 कुदंत ३७०.४
 कुत्तुल ४०८.२, ४३५
 कुत्थु ४०४.१
 कुम ४०१.१
 कुम ३५६, ३७३.२, ४२२.२०
 कुयड ४०८.१
 कुवै ३४३.१, ३६०, ३६६.४, ४१८.१
 कुस ३७०.३
 कुस-कलाव ४१४.१
 कुसरि ३३५, ४२२.२०
 कुहय ४०२
 कुहि ४२५.१
 कुत ४२२.१५
 कुह ४२२.२
 कुड ४२२.६
 कुदंड ४४६
 कुखेव ३५७.३
 कुखड ३६७.१, ४२८
 कुड ३४०.२, ४२३.४, ४४४.२
 कुडिअ ४१८.३
 कुति ३७२.२
 कुघ ४४५.३
 कुम ३६६.२
 कुग ३३०.४, ३५७.१
 कुग-मिसाहिय ३८६.१
 कुण ३७१, ४१८.१, ४४६
 कुय-गाल ३७७.१
 कुर-पत्थर ३४४.२
 कुल ३३४.१, ३३७, ३६५.५, ४०६.२,
 ४१८.७, ४२२.१
 कुल-वयण ३४०.१
 कुटिहड ३८६.१

खसप्पसिद्ध ४२२.१५
 खा ४१६.१, ४२२.४, ४२३.२,
 ४४५.४
 खड्ड ३६५.४
 खेड ४२२.१०
 खेड ३८२
 खोडि ४१६.२
 खड ४०६.३
 खरी ३२६
 खंग ४४२.२
 खंगा ज्हाण ३६६.१
 खंजिअ ४०६
 खंठि ४२०.५
 खड ३५३
 खंड-चल ३५७.२
 खज् ३६७.५, ४१८.७
 खण् ३३३, ३५३, ३५८.२, ४१४.२
 खद ३७६.१
 खम् ३३०.२, ४४२.१, २
 खप ३४५, ३५२, ३६७.५, ३७०.३,
 ३७६.२, ४१६.५, ४२२.२०,
 ४२६.१, ४४२.२
 खय ३३५, ४१८.३
 खय-घड ३६५.५
 खयण ३६५.४
 खयण-चल ३७६.१
 खय-मत ३८३.३
 खर ३६६.१
 खल् ४०६.२, ४१८.७
 खल ४२३.४
 खलिअ ३३२.१
 खवस ४२३.३
 खवेम् ४४४.३
 खह ३८५.१

गहम ३४०.२
 गहीर ४१६.६
 °गाम ४०७ १
 °गाल ३७७ १
 गिम्म ४१२.१
 गिम्ह ३५७.२
 गिरि ३४१ १
 गिरि-गिलण-मण ४४५ २
 गिरि-सिंग ३३७
 ✓ गिल ३७० २, ३६६ १
 गुद्ध द्विअ ४१६ १
 ✓ गुण् ४२२ १५
 गुण ३३५, ३३८, ३४७ १, ३६५ ६
 गुण-लायण-निहि ४१४ १
 गुण-सम्पद् ३७२.२
 गुह-मच्छर-भरिअ ४४४ ४
 ✓ गुह् ३३६.१, २, ३६४, ४३८.१
 ✓ गुह् ३४१ २
 गोद्ध ४२३ ४
 गोर ३२६, ३८३ २, ३६५ १, ३६५ ४,
 ४१४.३, ४१८.७, ४२०.५, ४३१ १,
 ४३६
 गोरी मुह-निजिअ ४०१ २
 गोरी-वयण-विणिज्जिअ ३६६ ५
 ✓ गोव् ३३८
 °गाहण ३६६.१
 घई ४२४
 घंघल ४२२.२
 ✓ घट् ३३१, ४०४.१, ४१४.१
 °घट ३५७ १, ३६५ ५
 ✓ घटाव् ३४०.१
 घण ४२२.२३, ४३६.१
 घण ३५०.२
 घण-कुट्टण ४३८.२

घण-थण-हार ४१४.१
 घण-पत्तल ३८७ २
 घत्त ४१४.३
 घर ३४१ १, ३४३ २, ३५१, ३६४,
 ३६७ १, ४२२ १४, १५, ४२३ ३,
 ४३६
 °घरिणि ३७०.३
 घट्ट ३३४ १, २, ४२२.३, ६
 घाय ३४६
 घुट ४२३ २
 °घुतिघ ४२३.३
 ✓ घुडक् ३६५.४
 ✓ घेण् ३३५, ३४१.१
 घोडय ३३०.४, ३४४.१
 चउमुह ३३१
 चंचल ४१८ ४
 °चंदिम ३४६.१
 ✓ चंप् ३६५ ६
 चंपय-कुसुम ४४४ ५
 चंपा-गण ३३०.१
 चक्क ४४४.२
 ✓ चट् ३३१, ४२१.१, ४३६ १,
 ४४५ ४
 °चडक् ४०६.१
 चर्तुस ३८३.३, ३४५
 ✓ चम् ४१८.६, ४२२.१०, ४४१ २
 ✓ चट् ३८७ १
 चल ४२२.१८
 चलण ३६६.१
 °चवेह ४०६.१
 चाय ३६६.३
 चारद्वि ३६६ ३
 ✓ चित् ३६२, ३६६.२, ४२२ १५,
 ४२३ १

✓ चिह्न ३६०.१

✓ चुम् ४३६.३

✓ चुष्णीहो ३६५.२

चूड्य ३६५.२

चूर ३३७

✓ चेअ ३६६.२

चिअ ३६५.२

छद्म ४१२.२

छंइ ४२२.१४

✓ छद् ३८७.३, ४२२.३

छम्सुह ३३१

छया ३७०.१

छया-बहुल ३८७.२

छार ३६५.३

✓ छिम् ३५७.१, ४३४.१

छिण्ण ४४४.२

छुइ ३८५.१, ४०१.१

छेम ३६०

ज ३३०.४, ३३२.१, ३३३, ३३८,
३४३.१, ३४५, ३५०.१, २,
३५६.१, ३६०.२, ३६५.२, ' ३,
३६७.१, ३६८, ३७०.४, ३७१,
३७६.२, ३८३.३, ३८८, ३८६.१,
३९०, ३९५.५, ६, ३९६.१, ३,
४०१.२, ४०६, ४१२.२, ४१४.१,
४१८.३, ४२०.४, ५, ४२२, ३, ४,
७, १८, २२, ४२६.१, ४२७.१,
४२८, ४२६.१, ४३८.२, ४३६.३,
४४२.२, ४५५.२, ४४६

जइ ३४३.२, ३५१, ३५६, ३६४,
३६५.३, ३६७.१, ५, ३७२.२,
३७६.३, ३८४.१, ३९०, ३९१.२,
३९५.१, ३९६.४, ३९६.१, ४०१.४,
४०४, १, ४१८.६, ४१६.१, ३,
४२२.६, ६, १५, २३, ४३८.१, ३,
४३६.१, ४

जइस ४०३,

जउ ४१६.५

✓ जंप् ४४२.१

जंप्पिर ३५०.१

जग ३४३.१, ४०४.१

✓ जग्मा ४३८.३

जज्जरिअ ३३३

जण ३३६.१, ३३७, ३३६, ३६४,
३७१, ३७२.२, ३७६.१, ४०६.३,
४१६.५

जण-साम्म ४१८.८

जणि ४४४.५

जणु ४०१.३

जतु ४०४.२

जम ४१६.१

जम-घरिणि ३७०.३

जम-लोम ४४२.२

जम्म ३८३.३, ३९६.३, ४२२.४

जय ४४०

जय-सिदि ३७०.३

जर-खंड ४२३.४

✓ जल् ३६५.२

जल ३६५.२, ३८३.१, २, ३९५.७,
' ४१६.६, ४१४.३, ४१५.१,
४२२.२०, ४३६.३

जलण ३६५.२, ४४४.४

जहि ३४६.२, ३५७.१, ३८६.१,
४२२.६, ४२६.१

✓ जा ३३२.१, ३५०.१, ३८६.१,
३८८, ४१६.३, ४२०.३, ४३६.४,
४४१.१, ४४४.३, ४४५.२

जाइदिअ ४२२.२३

जाई-सर ३६५.१

✓ जाण् ३३०.४, ३६८, ३७७ १,
३८१.२, ४०१.४, ४१६ १,
४२३ १, ४३६.४

जाम ३८७.२, ४०६ १

जामहिं ४०६ ३

जाय ३५० २, ३६५ ६, ४२६ १

°जालं ३६५ २, ४१५ १, ४२६ १

जावँ ३६५ ३

जि ३४१ ३, ३८७ १, ४१४ १, ४१६ ३,
४२०.३, ४२२ १५, ४२३ ३,
४२६.१

✓ जिण् ४४२ २

जिणवर ४४४ ४

जिर्मिदिम ४२७ १

जिवँ ३३० ३, ३३६ १, ३४४ २,
३४७ २, ३५४ २, ३६७ ४, ३७६ २,
३८५ १, ३८५ १, ३८६ ४, ३८७,
४२२ २, २३

जिह ३३७, ३७७ १

✓ जीव् ३६५ ५

जीव ४०६.३, ४३६ ३

जीवगल ४४४ २

जीविय ३५८ २, ४१८ ४

°जुअल ४१४ १

जुअजुअ ४२२ १४

°जुग ३३८

✓ जुज् ३७६ २

जुज् ३८२, ३८६ १

जुज् ३४० २

✓ जे ४४०, ४४१ २

जेत्तुल ४०७ २, ४३५

जेत्यु ४०४.१, ४२२ १४

जेरठ ४०७ १

जेवँ ३६७, ४०१.४

जेह ४०२

जेहय ४२२ १

✓ जोम ३३२.२, ३५६, ३६४, ४०६,
४२२ ६

✓ जोमण-छक्क ३३२ १

जोण्ह ३७६ १

जोम्वण ४२२.७

जि ४०६ २, ४२३ ३

✓ झं ३७६ २

झटति ४२३ १

झडप्पड ३८८

°सलकिम ३६५ २

✓ झा ३३१, ४४०

✓ झिब् ४२५ १

झुणि ४३२

झुण्ड ४१६ १, ४१८ ७

°झिअ ४१६ १, ४३६.४

✓ ठव् ३५७ ३

✓ ठा ४३६

°ठाण ३६२

ठावँ ३३२.१, ३५८ १

ठिअ ३७४, ३८१, ३८१.२, ४०१ ३,
४१५ १, ४२२ ८

ठिअ ४०४ २

ढंवर ४२० ३

✓ ढज् ३६५ ३

ढाल ४४५ ४

°ढिम ३८२

डंगर ४२२ २, ४४५ २

°डोहिअ ४३६ ३

ढक् ४०६ १

ढक्कि सार ४२२ १२

ढोय ३३० १, २, ४२५ १

°ढ्हाण ३६६ १

त ३३०.४, ३३३, ३३६.१, ३३८,
 ३३९, ३४०.१, ३४३.१, २, ३४०.१,
 २, ३४३, ३४५.२, ३४६, ३४७.२,
 ३४८.१, ३४९.२, ३५०.२, ३५५.२,
 ३, ३५७.१, ३५८, ३७०.१, २,
 ३७१, ३७६.२, ३७९.३, ३८२,
 ३८३.३, ३८४.१, ३८७.१, ३८८,
 ३८९.१, ३९०, ३९५.७, ३९७.३,
 ४०१.१, २, ४, ४०४.१, ४०६.२,
 ४०९, ४१२.२, ४१४.१, २, ३,
 ४१८.३, ७, ४१९.३, ५, ४२०.४,
 ५, ४२२.३, ४, ७, १४, १५, २०,
 २२, ४२६.१, ४२८, ४२९. १,
 ४३२, ४३८.३, ४३९.३, ४४२.२,
 ४४५.२, ४४६

तइज ३३६

तइस ४०३

√तइ ३७०.३

तइ ४२२.३

तइ-ति ३५२, ३५७.३

√तइफइ ३६६.१

तण ३२९, ३३४.१ ३३९, ३६१.१,

३६६.१, ३७९.३

तणु ४०१.२, ४१८.६

तणु ४०१.३

तता ४४०

ततु ४०४.२

तर ३४०.१, ३४१.१, २, ३७०.१

तरभर ४२२.६

तरुण ३४६

तल ३३४.१, २

√तव ३७७.१

तव ४४१.१, २

तहि ३५७.१, ३८६.१, ४२२.१८

ता ३७०.१

ताउँ ४०६.२, ४२३.३

तार ३५६

ताम ४०६.१

तामहि ४०६.३

ताव ४२२.२३

तावे ३६५ ३

ति ३४७.२

तिहुवाण ४३१.१

√तिक्ख ३४४.२

√तिक्खाल् ३६५.१

तिण ३२६

तिण-सम ३५८.२

तित्थ ४४२.२

तित्थेसर ४४१.२

तिदसावास-गव ४४२.२

तिमिर-डिम ३८२

तिरिच्छ ४१४.३, ४२०.३

तिल ३५७.२, ४०६.२

तिल-तार ३५६

तिव ३४४.२, ३६७.४, ३७६.२,

३६५.१, ३६७, ४२२.२

तिस ३६५ ७

तिह ३७७.१

तु ३५१

तुंग ३६०

तुंविणि ४२७.१

तृण ४२२.२०

तुच्छ ३५०.१

तुच्छ-काय-वम्मह-निवास ३५०.१

तुच्छ-च-रोमावलि ३५०.१

तुच्छ-जंपिर ३५०.१

तुच्छ-मज्झ ३५०.१

तुच्छयर-हास ३५०.१

गुच्छ-राय ३५०.१

गुह ३५६

गुह-वय ३६०

गुप्त ३७२.१, २

गुप्त ३६६, ३७१, ३७३, ३७४

गुलिभ ३८२

गुहार ४३४.१

गुह ३३०.२, ३, ३५७.३, ३६१.१,
३६७.१, ३६८, ३७०, ३७२,
३८३.१, ३८७.३, ४०२, ४२१.१
४२२.१२, १८, ४२५.१, ४३६.४

गुण ३२६

गुणह ४३६

गुणभ ३६५.७

गुणुल ४०७.२, ४३५

गुणु ४०४.१

गुण ३६५.७, ४०७.१

गुण ३७१

गुण ३४३.१, ३६७, ४०१.४, ४१८.१,
४३६.४

गुह ४०२

गुहय ३५७.१

गु ३३६.१, ३४१.१, ३४३.२, ३६४,
३६५.३, ५, ३७६.३, ३६५.१,
४०४.१, ४१८.६, ४१८.३, ४२२.६,
४२३.४, ४३६.१, ४४५.३, ४

गुणभ-संकर ३३१

गु ४२३.१

गु ३५७.२

गु ३६०.१

गु ३७०.३

गु ३५०.२, ३६०

गु ३५०.१

गु ४१४.१

गु ३३०.४

गु ३६५.५

गु ४४४.३

गु ४२२.७

गु ३७६.१

गु ३३३, ३४२, ४१४.४

गु ३३१, ३४०.१, ३८६.१

गु ४१८.६

गु ४०१.१

गु ३३०.२

गु ४२२.१८

गु ३४३.२

गु-गुह ३६५.३

गु-गुण ४२२.६

गु ४२२.१५

गु ४४४.३

गु ३३१

गु ४४६

गु ३४५

गु ३८३.२, ४१८.५, ४२८, ४३८.१

गु ३३३, ३८७.२, ३८८, ४१८.४

गु ३५२, ३६५.१, ३७१, ३६६.१,

२, ४०१.४, ४२२.१८, ४२३.२,

४२६.१, ४३१.१, ४३२

गु ३३०.३

गु ४०१.१

गु ३७७.१

गु ३३०.१, ३३३, ४०१.३, ४४४.२

गु ३६६.१, ४२२.४

गु ४१८.४

गु ४४२.१

गु ३४०.२

गु ३३०.२

गु ४१४.१

दीर्घ-नयण-सलोण ४४४.४

दु ३४०.२

दुकर ४१४.४, ४४१.१

दुक्ख-सय ३५७.३

दुज्जण-कर-पण्डव ४१८.६

दु ४०१.१

दुग्धिमक्ख ३८६.१

दुम ३३६.१, ४४५.४

दुल्लह ३३८

दुल्ल ३६७.१, ४१६.१

दुल्ल ३४६.१, ३५३

दुल्ल-ठिअ ४२२.८

दुल्लङ्गाण ३३७

दुल्लासण ३६१.२

√ दे ३७६.२, ३८४.१, ४०६.३,

४१४.३, ४२०.३, ४२२.१५, २२,

४२.३३, ४४०, ४४१.१

√ देक्ख ३४५, ३४६.१, ३५४.२,

३५७.३, ३६१.२, ३७६.३, ४२०.३

देस ३८६.१, ४१८.६, ४१६.३,

४२२.११, ४२५.१

देसंतसिअ ३६८

देसुच्चाडण ४३८.२

दो ३४०.२, ३५८.२

दोस ३७६.२, ४०१.४, ४३६.४

द्रम्म ४२२.४

द्रवक ४२२.४

द्रह ४२३.१

द्रेहि ४२२.६

घण ३३०.१, ३५०.१, ३६७.५, ४३०.३,

४४४.३, ४४५.२

घण ३५८.२, ३७३.२, ४४१.१

√ घणा ४४५.२

घणि ३८५.१

घणु ३७३.२

घम्म ३४१.३, ३६६.३, ४१६.१

√ घर् ३५४.१, ३३६.१, ३८२,

४२१.१, ४३८.३

घर ३७७.१

घर ४४१.२

घवल ३४०.२, ४२१.१

√ घा ४३६

घार ३८३.२

√ घुद्धम ३६५.७

घुर ४२१.१

घूम ४१५.१

घूलि ४३२

घुं ३६०.१, ४३८.१

घुव ४१८.४

न ३३०.४, ३३२.२, ३३५, ३३६,

३४०.१, २, ३४१.१, ३४६.१,

३५०.१, ३५६, ३५८.२, ३६०.१,

३६५, ३६७.१, ३७०, ३७६.२,

३८३.१, २, ३८६.१, ३८०,

३६५.७, ३६६.३, ४०१.४, ४०२,

४०६.१, २, ४१४.२, ४१६.१,

४१८.६, ८, ४१६.१, २, ५,

४२०.५, ४२१.१, ४२२.१, ४, ११,

१५, ४२३.४, ४३२, ४३६, ४३८,

४४१.१, ४४४.२, ४४५.४

नइ ४२२.२

नउ ४२३.२, ४४४.२

नं ३८२, ३६६.५

√ नंद ४२२.१४

√ नच्चा ४२०.४

√ नम् ४४६

नयण ४२२.६, ४२३.२, ४४४.४

नयण-सर ४१४.३

नर ३६२, ४१२.२, ४४२.१

✓नर ३६७.४, ३६६.१

नष ३६६.४

नषली ४२०.५

नवर ३७७.१

नवरि ४७३.१

नयदुर्द्वयन-नाय ४०१.१

नद ३३३

नाह ३३०.१, ४४४ ३

नायग ४७७.१

नारायण ४०२

नारिक ४७७.१५

नाव ४२३.१

नायह ३३१, ४४४.४

नारै ४२६.१

✓नाम् ४३२

नाह ३६०.१, ३६०, ४२३.३

नारि ४१६.६, ४२२.१

✓नि ४३१.१

निमिषि ४१४.१

✓निमत् ३६५ ३

निम-मुह-नर ३४६.१

निमय-भण ४४१.१

निमय-बल ३५४.२

निमय-सर ३४४.२

निमय ३३१

निमिषण ३८३.२

निषट् ४२२ ७

निषल ४३६

निषित ४२२.२०

निष्ठ ३६५.५

निष्ठय ३५८.१, ४२२.१०

निष्ठिम ३७१, ४०१.२

निष्ठोह ३६७.५

निह ३३०.२, ४१८.१

निरुक्तय ४१८.३

निरुक्तय ४१४.२

निह ३४४.२

निरुक्त-नय ४०१.३

निषट् ३३७.१

✓निषट् ३५८.२, ४०६.१

निष्ठान ४४४.३

✓निषत् ४२२.११

निषट् ३५७.१

निष्ठान ४१६.३

निष्ठारण ३६५.७

निष्ठाय ३५०.१

✓निषट् ३६०.२

निष्ठ ३६६.१, ४०१.२

निष्ठिम ३३०.४

✓निष्ठाल् ३७६.१

निष्ठि ४१४.१

निष्ठित ३६५.२

निष्ठुम ४०१.४

✓नीम् ४३६.४

नीमादेण् ३४१.१

नीमास ४३०.३

नेह ३३२.१, ३५६, ४०६.२, ४२२.६,

८, ४२६.१

पइह ३३०.३, ३४.३१, ४३२, ४४४.५

✓पम् ३६६.४

पमोह ३६५.५, ४२०.४

पंक्त ३५७ २

पंगण ४२०.४

पंच ४२२.१४

पंच ४२६.१

पंथि ४२६.१

पङ्क-मल ३४०.१

पक्खापट्टि ४०१.४

पगिगम्ब ४१४.४

पचद्वि ४२०.५

पच्छद् ३६२

पच्छायाव ४२४

पच्छि ३८८

पच्छिमा ४२८

पञ्जा ३६५.२

पट्टण-गाम ४०७.१

पट्टि ३२८

√ पठाप् ४२२.७

√ पद् ३३७, ३८८, ४२२.४, १८, २०

पट्ट ४४३

√ पट्टिपेक्का ३४६.१

पट्टिपिपिअ-मुञ्जाल ४३८.३

√ पट्टिहा ४४१.१

√ पद् ३६४

√ पणद् ४०६.२, ४१८.६

पणद् ४१८.८

पणय ४४६

पा ३३२.२

पा ३७०.१

°पातल ३८७.२

°पाथर ३४४.२

पल ४२७.१

पफुलिअ ३६६.५

°पप्पमट्ट ४३६

पमाण ३६६.१, ४३८.३

पम्हुट्ट ३६६.३

पय ३६५.३, ४०६.१, ४१४.२,

४२०.३, ४४२.१

√ पयप् ४२२.१०

√ पयद् ३४७.२

पयट्ट ३३८

पय-रक्ख-समाण ४१८.३

पयार ३६५.५

√ पयास् ३५७.१

°पयास ३६६.५

पर ३३५, ३३८, ३५४.२, ३६६.१,

३७६.२, ४६५.७, ३६६.३, ४०६.२,

४१४.३, ४२०.३, ४२२.३,

४३८.१, ३, ४४१.१

परमाय ४२२.६

परम पय ४१४.२, ४४२.१

पराय ३५०.२, ३७६.२

√ पराप् ४४२.१

परिअत्ता ३६५.३

परिविद्ध ४०८

परिहविय-तणु ४०१.२

परिहण ३४१.२

√ परिहद् ३३४.१, ३८८.१

परिहास ४२५.१

परोक्ख ४१८.१

पल ३६५.७

पल्लद् ४२२.६

√ पण्ण् ४२०.३

पुण्व ३३६.१, ४१८.६

√ पवस् ३३३, ३४२, ४१६.५, ४२२.१२

पवासुअ ३६५.४

पवौण ४१६.३

√ पवीस् ४४४.४

पसरिअ ३५४.२

°पसाय ४३०.३

°पहाव ३४१.३

पहिअ ३७६.२, ४१५.१, ४२६.१

४३१.१, ४४५.२

✓ पटुच् ३६०, ४१६.१	°पूरय ४२२.१८
पाडिअ ४२०.४	पूरिअ ३८३.१
पाणिअ ३६६.४, ४१८.७, ४३४.१	✓ पेक्क ३४०.२, ४१६.६, ४३०.३,
पाय ४४५ ३	४४४.४
पारक् ३७६ ३	✓ पेच्छ ३४८.२, ३६३, ३६६
✓ पाल् ४४१.२	पेम्म ३६५.३
पालंय ४४६	पेम्म-द्रह ४२३.१
✓ पाव् ३६६.१, ३८७.१, ३६६.४	प्फल् ४४५.४
पि ३६१.१	प्रंगण ३६०.१
✓ पिअ ३८३.१, ४०१.३, ४१६.१,	प्रमाणिअ ४२२.१
६, ४२२.२०, ४२३.२	प्रयावदी ४०४.१
पिअ ३३२.२, ३४३.२, ३५२, ३५४.२,	✓ प्रस्त् ३६३
३६५.१, ३६७.१, ३७०.२, ३८३.१,	प्राइव ४१४.२
३६६.२, ४, ४०१.३, ४, ४१४.४,	प्राईम्ब ४१४.३
४१८.३, ४, ८, ४१६.३, ४२२.१२,	प्राव ४१४.१
४२३.२, ४२४, ४२५.१, ४३२,	प्रिअ ३७६.३, ३८७.३, ४१८.१,
४३४.१	४२०.३, ४३८.१
पिअ-पम्भट्ट ४३६	प्रिअ-विरहिअ ३७७.१
पिअ-माणुस-विच्छेह-नार ३६६.१	फल ३३५, ३३६.१, ३४०.१, ३४१.१, २
पिअ-वयण ३५०.१	✓ फिइ ३७०.१, ४०६.२
पिआस ४३४.१	✓ फुक् ४२२.३
पिट्टि ३२६	✓ फुइ ३५७.२, ४२२.१२
पीअ ४३६.३	फुइ ३५२
✓ पीइ ३८५.१	फुइण ४२२.२३
✓ पुच्छ ३६४, ४२२ ६	✓ फुल् ३८७.२
पुट्टि ३२६	✓ फेइ ३५८.१
पुण ३४३.१, ३४६.१, ३५८.२, ३७०.१,	✓ फोइ ३५०.२
३८३.१, ३६१.२, ४२२.६, १५,	वइट्ट ४४४.५
४२५.१, ४२६.१, ४२८, ४३८.३,	वइल्ल ४१२.२
४३६.१, ४४५. ४	°वईस ४२३.४
पुत्त ३६५.६	°वंध ३८२
पुत्ति ३३०.३	वद ३६६.२
पुप्फवई ४३८.३	वप्पीक ३६५.६
पुरिस ४००.१, ४२२.२	वप्पीह ३८३.१, २

वप्पुड ३८७.३
 वम्भ ४१२.२
 वरिहिण ४२२.८
 √ वल् ४१६.१
 वल ३५४.२, ४३०.३, ४४०
 वलि-अचमरण ३८४.१
 वलिकद् ३३८, ३८६.१, ४४५.३
 वलि-राय ४०२
 वहिणि ३५१
 वहिणु ४२२.१४
 वहु ३७६.१
 वहुअ-जण ३७१
 *वहुल ३८७.२
 वार ४३६
 वाल ३५०.२, ४२२.१८
 वालिअ ४१८.७
 वाह ३२६, ४३६ ४
 वाहा ३२६
 वाह-सलिल-संसित ३६५ २
 बाहु ३२६
 बाहु-बल ४३०.३
 वि ३६५ ५, ३८३.१, ४१८.१
 विंयाहर ४०१.३
 निट्ठीअ ३३०.३
 √ सुइ ४१५, ४२३.१
 हुदी ४२२.१४, ४२४
 ने ३७०.३, ३७६.२, ३६५ ३, ४३६.१, ३
 बोहिअ ३३५
 √ वोह् ३६०.२, ३८३.२, ४२२.१२
 वोहणय ४४३
 *वुअ ४४४.३
 √ शुव् ३६१.१

√ घो ३६१.२
 भंगि ३३६
 भंड ४२२.१२
 भंति ३६५.१, ४१६.१
 भग्ग ३५१, ३५४.२, ३७६.३, ३८६.१
 √ भज् ३६५ ५
 भड ४२०.५
 भड-घट्ट-निवह ३५७.१
 √ भण् ३३०.३, ३६७.४, ३७०.३,
 ३६७.१, ३८३.१, ३६६.१, ४०४.१,
 ४, ४०२, ४२५ १
 भत्त ४४२.१०
 भट्ठय ३५७ २
 भम् ४१८.६, ४२२.३
 भमर ३६८, ३८७ २, ३६७
 भमर-उल्ल-तुलिअ ३८२
 *भमिर ४२२.१५
 *भय ४४०, ४४४.३
 *भयंकर ३३१
 भर ३४०.२, ३७१, ४२१.१
 भरिअ ३८३.२, ४४४.४
 भलि ३५३
 भज् ३५१
 भल्लि ३३०.३
 √ भव् ४०१.२
 भव्व ३६७
 भसणय ४४३
 भसल ४४४.५
 भाईरहि ३४७.२
 भारह-संभ ३६६ २
 भारहि ३४७ २
 √ भाव् ४२०.४
 भिच ३३४.१, ३४१.२

मुञ्ज-मुञ्ज ४१४.१	मयण ३६७
√मुञ्ज ३३५, ४४१.१	मयरद्वय-दद्वय ४२२.१८
मुहनी ३६५.६	मयरहर ४२२.८
मुवण ४४१.२	√मद् ३६८, ४२०.५, ४३८.१, ४३६.१
मुवण-भयंकर ३३१	मरगय-यंति ३४६.२
भोग ३८६.१	मरद् ४२२.७
भ्रती ४१४.२	मरण ४१८.४
भ्रंति ३६०.१	मल्ल-मुञ्ज ३८२
म ३४६, ३५५.२, ३६८.३, ३८४.१,	√मह ३५३
३८७.१, ३८८, ४१८.७, ४२०.३,	महुम ३३६.१, ४४५.४
४४२.१.	महव्यय ४४०
√मजलि ३६५.१	°महा° ४४४.३
मं ३८५.१	महार ३५१, ३५८.१
मंजिष्ठ ४३८.२	महा-रिसि ३६६.१
°मंडल° ३४६.१, ३७२.२	महि ३५२
मन्त्र-धुवि ४२३.३	महिअल-सत्वर ३५७.२
√मग् ३८४.१	महिमंडल ३७२.२
मग ३४७.२, ३५७.१, ४३१.१	महुमहण ३८४.१
मगण ४०२	मा ३३०.२, ३, ३५०.१, ४१८.६,
मगगतिर ३५७.२	४२२.१०
मच्छ ३७०.२	√माग् ३८८
°मच्छर° ४४४.४	माय ३३०.२, ३८७.१, ३६६.२,
√मज् ३३६	४१८.३
°मज्ज ३५०.१, ४०६.३, ४४४.५	माणुस ३४१.१, ३६६.१
मण ३५०.१, ४०१.४, ४२२.६,	माय ३६६.१
१५, ४४१.१	मार ३३०.३, ३३७, ४३६.१
मणाव ४१८.८, ४२६.१	मारणय ४४३
मणि ४१४.२, ४२३.४	मारिअ ३५१, ३७६.३
मणोरह ३८८, ४०१.१. ४१४.४	मालइ ३६८
मणोरह-ठाण ३६२	माह ३५७.२
°मत्त ३४५, ३८३.३	मिअक ३७७.१, ३६६.१, ४०१.२
मदि ३७२.२	मित ४२२.१
मन्मीस ४२२.२२	√मिल् ३३२.१, २, ३८२, ४३४.१
मयगल ४०६.१	मुअ ३६५.६, ४१६.५, ४४२.१, २

मुंज ४३६.४	रण-मय ३७०.३
मुंजाल ४३६.३	रण-दुष्मिन्म ३८६.१
मुंड-माल ४४६	रण ३४१.१, ३६८
मुंडिय ३८६.१	रत्ता ४३८.२,
मुक्क ३७०.१	रत्ती ३३०.२
मुग्ग ४०६	रदि ४४६
मुणालिअ ४४४.२	रयण ३३४.१
मुणि ३४१.२, ४१४.२	रयणनिहि ४२२.३
मुणिय ३४६	रयण वण ४०१.३
मुणीसिम ३३०.४	रयणी ४०१.१
मुह ४०१.३	रवण ४२२.११
मुह ३४६.१, ३५०.१, ३५७.२,	रवि-वत्यमण ४४४.२
३७६.१, ३६५.२, ४२३.४	रत्त ४०१.३
मुह-सहाव ४२२.२३	रहवर ३३१
मुह ३४६.१, ३६७.१, ४०१.२,	राम ४०७.१
४२२.२०, ४४४.४	राय ३५०.१, ४०२
मुह कयरिबंध ३८२	रावण-राम ४०७.१
मुह-कमल ३३२.२, ३६५.१, ४१४.१	राह-पओहर ४२०.४
मुह-पंकय ३५७.२	राही ४२२.६
मूल ४२७.१	राहु ३८२, ३८६.१
✓ मेल् ४२६.१	रिड ३७६.१, ३८५.३
✓ मेल् ३४१.१, ३५३, ३७०.४,	रिड-रुहिर ४१६.१
३८७.१, ४३०.३	रिदि ४१८.८
मेह ३६५.५, ३६५.४, ४१८.७,	रिसि ३८६.१
४१६.६, ४२२.८	✓ रुम ३८३.१, ४
मोकल ३६६.१	✓ रुष् ३४१.१
✓ मोह ४४५.४	रुह ४१४.४
य ३८६.३	✓ रुण्डुग् ३६८
रइवस-भमिर ४२२.१५	रुह ४२२.१४
✓ रक्ख ३५०.२, ४३६.३,	रुहिर ४१६.१
रक्ख ४१८.३	रुम ४१६.१, ४२२.१५
✓ रष् ४२२.२३	✓ रुस् ३५८.१, ४१४.४, ४१८.४
रह ४४५.२	रुसण ४१८.४
रण ३६०.१	रुसि ४२५.१

रेह ३३०.१, ३५४.२	लोह ४२२.२३
*रोमावलि ३५०.१	लहसिअ ४४५.३
*रोस ४३६.४	व ४३६
लकत ३३२.१, ३३५	वंक ३३०.३, ३५६, ४१२.२
✓लग् ३३६, ४२०.५, ४२२.७	वंकमि ३४४.२
लग ४४५.२	वंकुड ४१८.८
लन्धि ४३६	वंचयर ४१२.२
✓लज् ३५१, ४१६.५	✓वर् ४२३.३
°लज् ४३०.३	*वंस ४१६.२
✓लज्म् ४१६.३	वकल ३४१.२
लय ४१४.२	वग ३३०.४
✓लह ३३५, ३४१.२, ३६७.४,	वच्छ ३३६.१, २
३८३.२, ३८६.१, ३८५.१, ४१४.२	✓वज् ३३६.१, ४०६.१
लहुईहुअ ३८४.१	वज्जणय ४४३
✓लाय् ३३१, ३७६.२	वज्जम ३८५.५
°लायण ४१४.१	वडवानल ३६५.२, ४१६.६
*लालस ४०१.१	वह ३६४, ३६६.१, ३६७.३, ३८४.१
लाह ३६०	वड ३६२, ४०२, ४२२.४, ११
लिम्बड ३८७.२	✓वण् ३४५
लिह ३२६	वण ३४०.१, ३५७.२, ४२२.११
लिहिअ ३३५	°वण ४०१.३
लीह ३२६	वण-वास ३८६.५
लुक ४०१.२	*वण्ण ३३०.१
✓ले ३७०.३, ३८७.३, ३८५.१,	वत्ता ४३२
४४०, ४४१.२	वहल ४०१.२
लेख ४२२.७	वम्मह ३४४.२, ३५०.१
लेह ३२६	वयंसिअ ३५१
लोअ ३५०.२, ३६५.१, ३६६.१,	*वयण ३४०.१, ३५०.१, ३६७.१,
४२०.४, ४२२.२२, ४३८.२,	३८६.५
४४२.२, ४४३	वर-तार ३७०.१
लोअदी ४२३.४	वरि ३४०.१
लोअण ३४४.२, ३५६, ३६५.१, ४१४.१	वरिस-सय ३३२.१, ४१८.४
लोण ४१८.७, ४४४.४	✓वल् ३८६.१, ४२२.१८...

वलण ४२२.२
 वलय ३५२
 वलयावलि-निवडण-भय ४४४.३
 वल्लह ३५८.२, ३८३.१, ४२६.१
 वल्लह-विरह-महादह ४४४.३
 ववसाय ३८५.१
 ✓ वस् ३३६
 °वस ३६०
 ✓ वसिक् ४२७.१
 ✓ वह् ४०१.१
 वहिल ४२२.१
 °वहु ४०१.१
 वाणारसि ४४२.१
 वाय ३४३.१
 वायस ३५२
 °वार ३५६, ३८३.२, ४२२.१२
 वार-इ-वार ३८३.२
 वारिअ ३३०.२, ४३८.३
 ✓ वाल ३३०.४
 °वास ३६६.५, ४३०.३
 वास ३६६.२
 वासारत्त ३६५.४
 वाहिअ ३६५ ३
 वि ३३०.४, ३३२.१, ३३४.१, ३३५,
 ३३६.१, ३३७, ३३६, ३४०.१,
 ३४१.१, २, ३४३.२, ३४६.१, ३५३,
 ३५६, ३५८.१, २, ३६५.२, ३६६,
 ३६७.५, ३७०, ३७६.२, ३७७.१,
 ३८३.१, ३, ३८७.२, ३८६.१,
 ३८५.१, ७, ४०१.२, ४०२, ४०४.१,
 ४०६.३, ४१२.२, ४१४.२, ४१५.१,
 ४१८.१, ४१६.६, ४२०.५, ४२२.१,
 ४, ६, ८, १४, २२, ४२३.४, ४३२,
 ४३६, ४३८, ४४१.२, ४४५ ३, ४
 विआल ३७७.१, ४२४
 विङ्ण ४४४.२
 विभोज ३६८, ४१६.५
 विगुत ४२१.१

विच्च ३५०.१
 °विच्छोह् ३६६.१
 ✓ विछोह् ४३६.४
 विद्याल ४२२.३
 विदत्त ४२२.४
 विणट्ट ४२७.१
 ✓ विणट् ३७०.२, ३८५.१
 विणास ४२४
 °विणिज्जिअ ३६६.५
 विणिग्गविद ४४६
 विणु ३५७.३, ३८६.१, ४२१.१, ४४१.२
 विस्थार ३६५.७
 ✓ विट् ४१६.१
 विन्नासिअ ४१८.१
 विप्पिअ-नाव ४२३.१
 विप्पिअयारय ३४३.२
 विमल-जल ३८३.२
 विमहय ४२०.४
 विरल ४१२ २
 विरल-महाव ३४१.३
 विरह ४२३.३, ४३२, ४४४.३
 विरहाणल-जाल-करालिअ ४१५.१,
 ४२६.१
 °विरहिअ ३७७.१
 ✓ वित्तव् ३८७.२
 विलग ४४५.३
 विलासिणी ३४८.२
 ✓ विलि ४१८.७
 विवह ४००.२
 विवर ४२४
 विसंठल ४३६
 विस-मंठि ४२०.५
 विसम ३५०.२, ३६५.४, ४०६.३
 विस-हारिणि ४३६.३
 विसाय ३८५.१
 °विसाहिअ ३८६.१

विसिद्ध ३५८.२

✓ विसृ ३४०.२, ४२२.२

विहलिअ-जण-अन्मुदरण ३६४

विह्व ४१८.८, ४२२.७

✓ विह्व ३६५.१

विह्व ३३०.२, ३६२

विहि ३५७.३, ३८५.१, ४१४.१

विहिद ४४६

विहि-वस ३८७.१

वीण ३२६

वीस ४२३.४

✓ वीसद् ४२६.१

✓ वृम् ३६२

वृत् ४२१.१

वृत् ४२१.१

वेअ ४३८.३

वेगल ३७०.४

✓ वेच् ४१६.१

वेण ३२६

वेरिअ ४३६.१

वेस ३८५.१

व्रत ३६४

व्रास ३६६.१

°व्यय ४४०

स ३३२.१

सद् ३३६, ४०२

सत्तण ४४५.४

सत्तणि ३४०.१, ३६१.२

संरुद्ध ३६५.४

°संकर ३३१

संल ४२२.३

संग ४३४.१

°संगम ४१८.१

संगर-सय ३४५

✓ सवि ४२२.४

संत ३८६.१

संति ४४१.२

संदेस ४१६.५, ४३४.१

°संधि ४३०.३

सम्पद् ३७२.२, ३८५.१, ४००.२

संपडिअ ४२३.१

संपय ३३५

संपेसिअ ४१४.३

°संभव ३६५.३

संमुद् ३६५.५, ४१४.३

✓ संवद् ४२२.६

संवलिअ ३४६.२

°संसि ३६५.२

स-कण ३३०.३

✓ सद् ४२२.६, ४४१.२

सज्जण ४२२.८, २२

सज्ज ३७०.४

सत्य ३५८.१

°सत्य ३६६.१

°सत्यर ३५७.२

सत्थावत्थ ३६६.२, ४२२.२२

स-दोस ४०१.४

सवध ३६६.३

समल ३६६.३

°सम ३५८.२

समत्त ३३२.२, ४०६.१

✓ समप् ४०१.१, ४२२.४

समरंगण ३६५.५

समर-भर ३७१

समाउल ४४४.२

समाण ४१८.३, ४३८.३

✓ सम्माण ३३४.१

°सय ३३२.१, ३५७.३, ४१८.४

सयल ४४१.२

सय वार ३५६, ४२२.१२

सर ३४४.२, ३५७.१, ४१४.३
 सर ४२२.११
 सरय ३५७.२
 सरल ३८७.१
 सरवर ४२२.११
 सराव ३६६.४
 सरि ४२२.११
 सरिसिम ३६४.१
 स-रोस ४३६.४
 स-लज्ज ४३०.३
 °सलिल° ३६५.२
 सलोण ४४४.४
 सल्ल ३८७.१, ४२२.६
 सम्ब ३६६.२, ४२६.१, ४३८.२
 °सर्वंग ३४८.२, ३६६.४
 सर्वंग-छद्म ४१२.२
 सव्यायर ४२२.६
 सव्यासण-रिड-संमद ३६४.३
 ससहर ४२२.८
 ससि ३८५.१, ४१८.८
 ससि-मंडल-चंदिम ३४६.१
 ससि राहु ३८२
 ससि-नेह ३५४.२
 ✓ सह ३८२, ४२२.२३, ४३८.२
 सह ३३६
 सहम-सि ३५२
 °सहाव ४२२.२३
 सहि ३३२.१, ३५८.१, ३६७.१, ३७८.
 ३, ३६०, ४०१.४, ४१४.३, ४४४.५
 सहै ३५६, ४१६.५
 °सामस ४१८.८
 सामल ३३०.१
 सामि ३३४.१, ३४०.२, ३४१.२, ४०६,
 ४२२.१०,
 सामि-मसाय ४३०.३

सायर ३३४.१, ३८३.२, ३६५.७,
 ४१६.६
 सार ३६५.३, १६५.७, ४२२.१२,
 सारस ३७०.४
 °सारिकस ४०४.१
 सावण ३५७.२
 साव-मलोण ४२०.५
 सावैलि ३४४.२
 सास ३८७.१
 सामानल-जाल-सलकिअ १६५.२
 साह ३६६.१, ४२२.२२
 °सिंग ३३७
 ✓ सिक्ख ३४४.२, ३७२.२
 सिक्ख ४०४.१
 सिद्ध ४२३.३
 सिम्म ४१२.१
 सिर ३६७.४, ४२३.४, ४४५.३, ४
 °सिरी ३७०.३
 सिरि-आणंद ४०१.३
 सिल ३३७
 सिलायल ३४१.१
 सिव ४४०
 सिव-सिद्ध ४४२.२
 सिगिर-जाल ४१५.१
 सिगिर ३५७.२
 सिह-कडण ४३८.२
 सीमल ३४३.१
 सीअल-जल ४१५.१
 सीमा-संपि ४३०.३
 सील-कडण ४२८
 सीस ३८६.१, ४४६
 °सीह ४१८.३
 सीह-चवेड-चड्ड ४०६.१
 ✓ मुअ ३७६.२
 मुअ ४३२

सुअण ३३६.१, ३३८, ४०६.३;

४२२.११,

सुइणंतर ४३४.१

सुइ-सत्य ३६६.१

सुंदर-सध्वंग १४८.२

सुकिभ ३२६

सुकिद ३२६

सुकुद ३२६

✓ सुक् ४२७.१

सुक्ख ३४०.१

सुष ३६६.२

सुहु ४२२.६

सुणह ४४३

सुपरिस ३६७.४, ४२२.२

सु-भिच्च ३३४.१

✓ सुमर ३८७.१, ४२६.१

सुमरण ४२६.१

सुरय ३३२.२

सु-वंस ४१६.२

सुवण-वेह ३३०.१

सुह ३७०.३; ४४१.१

सुहच्छि(च्छी) ३७६.२, ४२३.२

सुहच्छी-तिलवण ३५७.२

सुहय-जण ४१६.५

सुहासिय ३६१.१

✓ सेव ३६६.५

सेस ४०१.३, ४४०

सेहर ४४६

✓ सो ४३८.३

सोक्ख ३३२.१

सोम-ग्गहण ३६६.१

✓ सोह ४४४.५

✓ सोस् ३६५.२

हट्ट ३३०.२, ३३३, ३३८, ३४०.२,

३४६, ३५६, ३६७.१, ३७०.२, ३,

४, ३७७, ३७६, ३८३.१, ३८६,

३८१.२, ३८५.५, ३८६.३, ४०१.

४, ४०२, ४१४.४, ४१६.१, ४१८,

१, ३, ८, ४२०.३, ४२१.१, ४२२.

१, १२, ४२३.१, ३, ४२५.१, ४३८.

४३६.४

✓ हण ४१८.३

हय ३५८.१, ३६६.१, ४२२.६, ४३६.१

४४५.३

हत्थि ४४३

हय-विहि ३५७.३

हयास ३८३.१

✓ हयाव् ४०६

हरि ३६१.२, ४२०.४, ४२२.६

हरिण ४२२.२०

हलि ३३२.२, ३५८.१

हलोदल ३६६.२

✓ हस् ३८३.३, ३६६.१

• हारिणि ४३६.३

हास ३५०.१

हिम ३३०.३, ३५०.२, ३५७.३, ३७०.

२, ३६५.४, ४२०.३, ४२२.२, १२,

२३, ४३६.१

हिमय-हिम ४३६.४

• हु ३६०

हुम ३५१

हुंकार ४२२.२०

हुहु ४२३.१.

हेलि ३७६.२

✓ हो ३३०.२, ३४३.१, ३६२, ३६७.१,

३७०.१, ३७७.१, ३८८, ४०१.१,

४०२, ४०६.२, ४१८.४, ४२०.४,

४२२.८, ११, ४२३.२, ४२४, ४३८.२

• होन्तय ३५५, ३७३.१, ३७६.१,

३८०.१